

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

122

НОВИ САД
2007

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS FOR SOCIAL SCIENCES

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999),
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

122

Уредништво
Др Бошко Бојовић (Француска)
Др САЊА ЂАЈИЋ
Др БРАНИСЛАВ С. ЂУРЂЕВ
Др МАСАЈУКИ ИВАТА, инострани члан САНУ (Јапан)
Др МИЛОШ МАРЈАНОВИЋ
Др БОЖО МИЛОШЕВИЋ
Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ
Др ДРАГО ЊЕГОВАН
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ
Др МИЛИЈАН ПОПОВИЋ
Др АЛЕКСАНДРА ПРАШЧЕВИЋ
Др ПИТЕР РАДАН (Аустралија)
Др ВОЈИСЛАВ СТАНОВЧИЋ, дописни члан САНУ

Главни и одговорни уредник
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

YU ISSN 0352-5732/UDK 3(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

122

НОВИ САД
2007

САДРЖАЈ
CONTENTS

Јованка Калић, Европа и Срби (Нови погледи) – Europe and the Serbs (New Views)	7
--	---

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Мирослав Н. Јовановић, 1918 препрека на путу ка чланству у Европској унији – 1918 Barrier on the Road to the Membership of the European Union	11
Александар Миљковић, Доприноси Александра Билимовића српској економској науци – Aleksandar Bilimović’s Contributions to the Serbian Economic Science	35
Слободанка Марков, Промене у образовној структури становништва Војводине – Changes in the Educational Structure of the Population of Vojvodina	87
Гордана Каћански-Удовичић, Милостиња у Србији 1804–1840. године – Alms in Serbia 1804–1840	105
Зоран Аврамовић, Знање о књижевности и политици – Како књижевност доприноси сазнању политичких појава – Knowledge about Literature and Politics: How Literature Contributes to Understand the Political Phenomena?	121
Љиљана Јовић, Фискална децентрализација у неким од земаља сукцесора СФР Југославије – Fiscal Decentralization in Some of the Successor States of the SFR of Yugoslavia	133
Иван Ковачевић, Уметност и анализа мита – Art and the Analysis of Myth	151
Саша Недељковић, Српска друштва у Дубровнику на почетку 20. века – Serbian Societies in Dubrovnik at the Beginning of the 20 th Century	165
Бојан Тубић, Историјски развој правила о локалним правним лековима у поступку дипломатске заштите – Historical Development of the Rules on the Local Legal Remedies in the Process of Diplomatic Protection	179
Јелена Ковачевић, Мирјана Сегединач, Допринос реформи наставе - мапе ума – A Contribution to the Educational Reform – Mind Maps	191

ПРИЛОЗИ И ГРАБА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Зоран Вукадиновић, Храм Светог Саве у Косовској Митовици – The Temple of St. Sava in Kosovska Mitrovica	203
Зоран Милошевић, Од социјалне физике до социологије – From Social Physics to Sociology	221

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ
COMMENTS AND REVIEWS

Чедомир Попов, Косово и Метохија: прошлост, садашњост, будућност (Зборник радова)	229
Драго Његован, Срби на Косову и у Метохији (Зборник радова)	235
Ђорђе Јанић, Трагање за разлогом	238
Маринко Вучинић, Југославију није имао ко да брани.	246
Миша Ђурковић, Праксеологија и савремени свет.	250
Драган Ђаловић, Фотографија и пропаганда	252

IN MEMORIAM

Коста Михаиловић, Иван Максимовић.	257
--	-----

Јованка Калић

ЕВРОПА И СРБИ* Нови погледи

Књига која се овом приликом предаје јавности представља тематски обликовану целину: ЕВРОПА И СРБИ.** Граде је ауторове студије које су настајале у дужем периоду, у разна времена. Окупља их једно схватање историје.

Као дугогодишњи наставник Опште историје на Филозофском факултету у Београду бавила сам се европском историјом средњег века. То је хиљаду година цивилизације на европском тлу, од античког Рима до Мартина Лутера у XVI веку. У питању је епоха која је створила темеље модерне Европе. О том времену својевремено је размишљао и Петрарка, називао га је *tenebrae*, поредећи с Антиком. За њим су своју реч изрицали многи писци, до Умберта Ека и Жака Ле Гофа и других.

Чинило ми се да је корисно и пре свега, тачно, да се историја српског народа посматра мерилима европске историје, наравно колико то наша и моја лична истраживања допуштају. Кад кажем „наших хиљаду година” у Европи, мислим на сјајну византијску културу једнако као и ону латинску. Време од доласка Словена у VI веку до пада Београда под турску власт 1521. године, то су хронолошки оквири и ове књиге.

Упоредна истраживања грчке, латинске и наше културе нигде нису потребнија до на нашем тлу. Јер, стварност, научна стварност, данас је таква да појмове о европској култури гради западни свет. Византија је још увек “нешто друго”, ма како звучале речи о целовитости Европе. На универзитетима се предаје западна цивилизација у средњем веку, византологија је посебан предмет на већини факултета, ако уопште постоји. Такви су и уџбеници, поделе у култури средњег века – „ми” и „они” – интелектуално нису савладане.

* Излагање аутора на промоцији истоимене књиге у Српској академији наука и уметности 20. фебруара 2007. године.

** К а л и ћ, Јованка (2006) *Европа и Срби: средњи век*, уредник Тибор Живковић, Београд: Историјски институт, Чигоја штампа, 715 стр.

Да је то тако, речито говоре светски атласи (Larousse, Westermann, Times или било који други). Графички најдебља граница пресеца балканске земље, обично линијом од Срема до Боке Которске. То је стара римска граница из времена императора Теодосија (395) – подела на Западно и Источно Римско царство. Обично се та линија разграничења повезује с границом раскола цркве (1054). То није ни прва ни последња светска граница на Балкану, али је остала утицајна у западном начину мишљења. Тако граница постаје јаз. Срби су живели на обема странама те невидљиве границе и понели терет културног раскола света. Међутим, тема о границама (политичким, верским, језичким, итд.) није само наша, како се обично мисли, она је честа у многим срединама. И тај европски контекст сваке од тема у овој књизи (границе, престо, монархија, религија, сабори, итд.) основно је начело аутора.

Језгро ове књиге чини историја Срба (политичка историја, установе, привреда, култура, итд.). У тим европским поделама културе Срби спадају у византијски свет, с њим деле судбину и мисао. У целини посматрано, то су данас чињенице. Византолошке студије су с разлогом код нас веома развијене, признате у свету. Оне су најдрагоценији део српске медијевистике. И сама сам се њима бавила читавог живота, па и ова књига то показује. Чињеница је и то да ми о Византији више знамо него о латинском Западу.

Међутим, византијски свет је само део истраживачког подручја битног за разумевање српске историје. Везе српског друштва с латинским светом већ и због приморских крајева на Јадранском мору које су улазиле у састав српске државе биле су веома битне и разноврсне (градови, црквене прилике, политички систем – монархија 1217, привредне везе, уметност, итд.).

Ова књига настоји да прошири видно поље српске историје на друга географска подручја, Подунавље и околне земље (Немачка, Чешка, Пољска и Мађарска пре свега), али и на друге теме. Ево једног примера. Током XII века један српски владар, био је то жупан Белош, владао је Мађарском близу 20 година, најпре у звању дукса, бана, затим постаје палатин на мађарском двору. Палатин је у Мађарској имао владарска овлашћења (заповедник војске у одсуству владара, регална права и др.). Белошевим именом су датоване исправе, било је то „доба бана Белоша”, како је то језгровито записао мађарски научник Балинт Хоман. Белош је био државник о коме се писало у Немачкој, Мађарској, Пољској, Русији, у Византији. Он је био савременик Стефана Немање. Белош на својим имањима у Срему гради бенедиктински манастир Св. Стефана, своју задужбину и ту умире крајем XII века после повратка из Србије. Његова задужбина је једноставно називана „банов манастир”, данас Баноштор у Срему.

Готово у исто време Стефан Немања гради манастир Студеницу у Србији и гробницу у тој цркви и затим пред крај живота одлази на Свету Гору, у Хиландар.

Тема „Европа и Срби” знатно је шира од историје српске државе на Балкану. За мене је то културни простор на коме су Срби живели и стварали, у земљи и туђини, и разносили своју културу, наравно византијског постања. Тако је кнегиња Марија, кћи жупана Уроша I, удата у Моравској за кнеза Конрада II од Знојма (1134), ушла у ред највишег немачког племства. Њен син је био истакнута личност чешке историје, познати реформатор чешког обичајног права („Конрадови статuti”). Кнегиња Марија је понела собом духовне вредности свог завичаја. Њен портрет у саставу ктиторске композиције у дворској капели у Знојму и данас, у огромној галерији чешких владара, у романичком свету, носи очигледне трагове византијске уметности српске средине. Тако је било и у Пољској, где је живела Маријина кћи Јелена, удата за пољског владара Казимира II Праведног (1177–1194).

Најстарија сачувана писма једног члана српске династије, кнегиње Софије, унукe жупана Уроша I, писана су латинским језиком у немачком бенедиктинском манастиру Адмонту. То су писма која је Софија упутила мајци, мађарској краљици Јелени 1146. године, као и брату, краљу Гези II. Софија је била предодређена да постане немачка владарка, пошто је била верена за престолонаследника Хенриха, сина краља Конрада III Хоенштауфовца (1139). Међутим, Византија је енергичном дипломатском акцијом успела да спречи тај брак. Права драмска сцена се одиграла у Адмонту, када је „краљица” Софија, како су је у Немачкој звали, својој породици саопштила да се замонашила и да жели трајно да остане у манастиру.

Ако се историја проучава као култура једног народа, једне средине, онда су истраживачка прострaнства знатно већа од било каквих граница, наших или туђих. Књижевни текст или слика, градитељски стил или уметнички предмет, мисао пре свега исказана пером, бојом, или керамичким облицима – нема граница. За мене – то је европска историја српског народа, ма како други о нама мислили.

Такву концепцију књиге носи слика на њеним корицама: прелепа олтарска трифора на Богородичиној цркви у Студеници. Свет јој је признао изузетну вредност. Студеница, као што је познато, припада светској културној баштини (UNESCO). На православном храму, у сјајном византијском сликарству цркве, на цркви с куполом светогорских узора – западни романички стил. Је ли то дело само приморских клесара, украс, или мисао ктитора из времена првих Немањића? Да ли смо увек добро разумели своју историју и културу? То истраживачко питање преноси ова књига својим читаоцима.

Мирослав Н. Јовановић

1918 ПРЕПРЕКА НА ПУТУ КА ЧЛАНСТВУ У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ

САЖЕТАК: Европска унија (ЕУ) и могуће приступање Србије овој међу-државној институцији у релативно даљој будућности повезано је у јавности Србије с бројним очекивањима, недоумицама, неразумевањем, страхом, радошћу и повременим манипулацијама. Тема је важна, широка и сложена, па постоји потреба за основним и разумљивим објашњењима.

Док је у Србији ова тема међу првима по важности и скоро на врху свих државних расправа, унутар ЕУ и у њеним земљама чланицама ова тема не изазива готово никаву пажњу или приоритет. Једноставно, ЕУ је заузета много битнијим сопственим проблемима као што су будуће уставно устројство ЕУ, безбедност, енергија, глобализација, незапосленост, имиграција, демографски проблем (старење становништва), монетарна унија, очување јединственог тржишта и још увек незавршено прилагођавање на источно проширење ЕУ.

Ова кратка академска расправа о погодностима и проблемима који су повезани с могућим приступањем наше отаџбине ЕУ осврће се на следеће теме: на почетку се говори о основним геополитичким појмовима, затим следи расправа о условима за приступање ЕУ, законодавству, преговорима, функционисању ЕУ и њеном буџету. Наставља се разматрањем ефеката интеграције, интересом ЕУ за Србијом у свом чланству и интересом Србије за улазак у ЕУ. Кључку претходи виђење будућности ЕУ.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Европска унија, проширење, привлачност, будућност ЕУ

ГЕОПОЛИТИКА

Геополитика је наука чија је основна тема проучавање питања како географски положај државе у простору одређује и утиче на политичке догађаје у датој земљи. Геополитика има три основна закона:

Државе доносе одлуке првенствено у сопственом националном интересу.

– Политички догађаји су с пролазним дејством. Ово дејство може понекад релативно „лако” и брзо да се промени.¹

– Дугорочна пријатељства, трајни савези, дуготрајно (братско?) разумевање и вечита захвалност међу државама и у међународним односима не постоје. Никада и нису постојали у дугом року. Постоји и траје једино политика националних интереса. Али и наведени интереси могу лако да се промене у складу са ситуацијом датог тренутка.

У овом смислу Влада наше земље треба да објасни разумљиво, подробно и стрпљиво народу шта значи чланство у ЕУ. Шта и када оно доноси земљи и њеним житељима, а истовремено и колико оно стаје у новцу, напорима и времену.

Свака политичка одлука мора првенствено да води бригу о добробити сопствене државе и народа. Добробит осталих држава игра наравно улогу, али сопствена долази увек на прво место. То свака држава у ЕУ, а поготово ако је она велика, јасно показује и несумњиво спроводи. „Држати се националног самоинтереса није злочин”.² Добити и цена која треба да се плати за већину ставки повезаних с приступањем ЕУ могу се проценити у времену и новцу. То се мора предочити народу на разумљив начин. Рецимо: колико која ставка стаје прерачуната у месечни пензијски фонд, или колико је то километара аутопута или километара насипа за одбрану од поплаве...

Мора се увек имати на уму да се све у животу и стварности не може и не треба мерити кроз призму новца и тржишта. Поготово не чланство државе у ЕУ. Постоје многе друге велике добити, користи, права и обавезе које не пролазе кроз новчане токове. Али финансијски моменат је битан и мора се наћи „на столу”. Питајте о овоме рецимо државнике Британије, скандинавских држава, Пољске или Немачке и других држава-чланица ЕУ. Па када се све ово јасно објасни, нека наш народ одлучи о овако битном питању по државу.

УСЛОВИ ЗА ПРИСТУПАЊЕ ЕУ

Постоји неколико званичних и правно обавезујућих услова за приступање земље ЕУ. Њих је дефинисала ЕУ на самиту у Копенхагену 1993:

- Земља треба да је европска.
- Треба да је демократска с владавином права (што укључује заштиту мањина и добре суседске односе с другим државама).
- Треба да има тржишну привреду која функционише и која може да издржи оштра правила ЕУ у погледу конкуренције на тржишту.
- Земља мора да прихвати и спроведе „*acquis communautaire*”.

¹ Овде се мисли на друштвено-политичко уређење државе и понекад на државне границе. Сетимо се релативно брзе промене система у земљама источног блока почетком 1990-их година. Сличан је и пример процвата квинслинских режима за време Другог светског рата.

² *Shadows at Europe's heart, The Economist*, 14. 10. 2006, стр. 30.

Уз наведено, ЕУ мора да има добру вољу и функционални капацитет (институције, буџет) да прими у чланство нову земљу. То значи да ЕУ мора да функционише успешно на добробит и постојећих и будућих грађана ЕУ. Пријем нове земље чланице не сме да угрози спровођење постојеће политике ЕУ. У садашњем тренутку временске институције ЕУ захтевају озбиљне промене пре било каквих нових проширења. Ово поготово важи у погледу могућег уласка Турске у ЕУ.

Текућа и званично прокламована политика проширења ЕУ заснива се на три принципа (European Commission, 2006, стр. 5–14):

– *Консолидација плана ЕУ за проширење*: ЕУ је обазрива у погледу нових обавеза повезаних са проширењима, али ће поштовати већ преузете обавезе. Преговори о проширењу ЕУ су почели с Турском и Хрватском, а земљама „западног Балкана” понуђена је „европска перспектива”. Ова „перспектива” подразумева само пружање одређене шансе за приступање ЕУ, али не и обећање уласка у клуб ЕУ.

– *Ригорозно али фер условљавање*: Шта значи „фер условљавање” није дефинисано. У сваком случају, будуће земље кандидати за улазак у ЕУ биће подвргнуте до сада најстрожим испитима и филтерима приликом пријема у чланство.³ Због тога ЕУ прави, пре пријема нове земље у своје чланство, буквално анатомску анализу њене привреде и политике.

– *Подршка јавности у ЕУ*: Ако је циљ успешно проширење ЕУ, тада оно мора да има подршку јавности у земљама чланицама ЕУ. Проширење ЕУ треба да пружи користи грађанима ЕУ и то мора да им буде јасно предочено унапред. Европска комисија ће прати и послушквати јавно мњење (интерес, бриге, очекивања) у земљама ЕУ приликом корака ка будућим проширењима ЕУ. Демократски легитимитет је основа у процесу приступања ЕУ.⁴

Услови за приступање су такви да ЕУ може да их тумачи веома широко. Она то и чини. Земља која приступа одређеном „клубу” мора да прихвати његова правила. Недавно је један високи бриселски званичник ЕУ изјавио угледном *Економисти*: „Једном када земља поднесе молбу за приступање ЕУ, она постаје наш роб”.⁵ Ово значи да званичници ЕУ у преговорима о приступању земље ЕУ могу да поступају мање више по свом нахођењу у зависности од датог политичког тренутка, услова и потреба. Одређено оправдање за наведени однос ЕУ према земљама кандидатима може да се нађе у чињеници да чим земља приступи чланству ЕУ, она одмах изгуби највећи део воље за даљим реформама.

³ „Нови ригорозни услови за чланство у ЕУ ће бити обесхрабрујући сигнал земљама као што су то Турска, Србија и Босна које већ верују да је пут за пријем у чланство ЕУ за прљан препрекама.” G. Parker и D. Dombey, EU to start closing doors to the east, *Financial Times*, 14. 12. 2006.

⁴ „Политичари из источне Европе који су слаби, варљиви, који личе на клоновне, који су невоспитани, свадљиви, разбојници и корумпирани уносе ризик који може да уништи већ ослабљен ентузијазам гласача у западној Европи за подршку даљим проширењима ЕУ”. (Europe’s fraying fringe, *The Economist*, 14. 10. 2006, стр. 13)

⁵ Outgrowing the Union. A survey of EU, *The Economist*, 25. 9. 2004, стр. 9.

Званичници ЕУ су често „облетали” Србију током 2006. и 2007. и најозбиљније говорили и нудили „европску перспективу” Србији ако испуни услове ЕУ. Коначни, детаљан и јасан списак тих услова није предочен Србији (спомине се често „конструктивност” Србије у оквиру разних питања без дефиниције наведеног појма који је у дипломатији врло растегљив). Ипак, не треба уопште сумњати у добре намере, вољу и искреност понуда ЕУ. Од њених званичника се ништа друго не може и не треба очекивати. У њиховом опису радног места је да раде на интеграцији Европе и на проширењу ЕУ. Али нипошто не треба стећи површну и варљиву слику да је њихова реч завршна. Без званичника ЕУ, нема преговора о приступању ЕУ. Али када се ови преговори једном успешно заврше, тада одлуку о приступању нове земље доноси свака земља чланица ЕУ понаособ и у сопственом интересу и нахођењу (мали пример: Кипар има пуно право вета на улазак Турске у ЕУ). Овде Европска комисија и званичници ЕУ могу само да саветују земљу чланицу, али не и да одлучују у њено име.

Без обзира на лепе и слатке речи подршке и разумевања, ЕУ и њене земље чланице су у стварности биле сурове према Србији, а биће још суровије у будућности.⁶ ЕУ је много тражила и тражи од Србије. Често с пуним правом. Поставља се питање: шта је то пружено Србији за узврат? Србија је учинила и чини доста да се „уклопи” у токове и захтеве (диктат) ЕУ. Пилуле на том путу су биле јако горке, а још горче и непријатније је сигурно ускоро чекају. То је без икакве сумње. Без обзира на то шта Србија чини да се приближи ЕУ, могуће приступање ЕУ измиче. Све више и више земаља ЕУ и оне које јој приступају уводе визе за путовање држављанима Србије. А то је оно што грађани виде, што их непосредно и несумњиво дотиче, што утиче на њихов живот и формира јавно мњење.

⁶ Када је 2005. у БЈР Македонији био утамничен владика Српске православне цркве Јован, ЕУ је једва приметно и благо протествовала против таквог поступка јер је сматрала да је такав поступак непримерен и неоправдан. Ипак постојао је извештај благи протест ЕУ. Замислите само шта би се догодило када би неко у Србији утамничио неког бискупа или хоџу? Какав би ту тек био протест и притисак ЕУ на Србију? Када се, рецимо, понекад споречкају припити и кад у свађи падне неколико тешких речи или шамара често и одмах дође до интервенције Европског парламента, Организације за европску безбедност и сарадњу, ЕУ,... јер такав испад може да буде исход међунационалних сукоба. Србију треба одмах дисциплиновати. А када на Косову и Метохији дође до масовне, вођене и добро организоване буне, напада на оне који нису Албанци и спаљивања 30 цркава и манастира, као што је то био случај рецимо 17. и 18. марта 2004. (19 убиства, уништење 600 кућа и протеривање 4.000 лица) пред очима бројних и добро опремљених НАТО трупа, тада... Истовремено треба да се сетимо 11. марта 2001. када су талибански муслимани у Авганистану срушили две велике статуе Буде упркос бучном међународном дипломатском притиску да се то не чини. После таквог непотребног и неразумног рушења наведених верских објеката, дигла се огромна и снажна бука у медијима широм света. Тако велика бука и политички притисак широм света су изостали када је дошло до уништења хришћанских светиња из 14. и 15. века на Косову и Метохији. Видеће се ускоро и став ЕУ и њених земаља чланица у вези с коначним статусом Косова и Метохије. Какав год да буде тај став ЕУ и осталих битних играча на међународној политичкој сцени, ефект ће бити као пад стаклене вазе са велике висине: удар је најснажнији на месту на које је пала ваза, али распрскавање срце ће повредити околину. Прилично широко.

Најављене олакшице за давање виза студентима, грађани виде као још шире отварање врата за „одлив мозгова” из Србије. Таквим олакшицама земље ЕУ првенствено помажу себи. Многи (добри или имућни) студенти и без оваквих најављених олакшица добијају визе. Финансијску и другу помоћ ЕУ највећи део грађана Србије нити види нити осећа. Разне лепе приче, обећања, међудржавни споразуми, разне позитивне студије, тапшања по рамену званичника и слично, све је то веома далеко и неопипљиво грађанима који су истовремено и гласачи. То се често пренебрегава и заборавља.

Грађани Србије, поготово Срби, често су сумњичави у вези с „уплићтањем” међународног фактора. Сваки пут када је од 1990. био „уплетен” међународни фактор, Срби су у реалном и географском (просторном) смислу увек били губитници. Срби су се и у Босни и Херцеговини изборили за Републику Српску, која је била међународно призната као саставни део те државе. Временом се под међународним притиском све то реално (али не и формално) поништава, топи и централизује. Сетите се, ако то можете, само једног примера од 1990. у коме су Срби нешто добили у реалном и географском (просторном) смислу, а да је ту био присутан међународни фактор?⁷

Земља која је прихваћена као кандидат за пријем у чланство ЕУ преговара о уласку у ЕУ с Европском комисијом. Преговара се о 35 различитих поглавља економске и друге политике која су битна за приступање ЕУ. „Садашња правила дозвољавају свакој земљи чланици ЕУ, укључујући и најмању, да блокира процес преговора у било ком тренутку јер је неопходан консензус не само за отпочињање преговора о било ком поглављу, већ и за њихов завршетак.”⁸ Ако сада има 27 земаља чланица ЕУ и ако свака има право вета, тада оне могу да поставе 1890 препрека приликом преговора о приступању ЕУ. Сваки пут земља чланица ЕУ може да захтева преко Европске комисије одређене уступке од земље с којом се преговара. После успешних преговора с Европском комисијом, Европски савет треба да прихвати нову земљу чланицу. Али ту се прича не завршава. После свега наведеног, свака земља чланица ЕУ (сада их има 27) без изузетка треба да се сагласи с пријемом нове земље у чланство ЕУ. Изјашњавање о овом питању може да буде и на националном референдуму чији исход често може да буде врло неизван. Дакле, од када се почну врло напорни и захтевни преговори с Европском комисијом о приступању ЕУ, постоји бар 1918 препрека на путу ка уласку у чланство ЕУ. Ових 1918 пре-

⁷ Када је 2005. био убијен бивши либански премијер Рафик Харири, „међународна заједница” је основала комисију за истрагу и истину о овом атентату. Таква међународна комисија није основана у случају атентата на премијера Србије Зорана Ђинђића који је био на власти и који је био прихваћен и слављен као велики пријатељ западног демократског света. Због чега та иста „међународна заједница” није основала комисију за истрагу и истину о овом атентату? Да ли због тога што би могло да исплива на површину нешто непријатно и запрепашћујуће?

⁸ F. Riccardi, EU/Turkey: merit and value of a decision that is in itself insignificant, *Bulletin Quotidien Europe*, 13. 12. 2006, стр. 3.

прека не укључују на хиљаде захтева које земља која приступа ЕУ мора да задовољи и испуни током преговора и пре уласка, а који се тичу „аки комунитера“. ЕУ има заиста јако широко дискреционо право да бира кога, каквог, како и када ће примити у своје чланство.

ACQUIS COMMUNAUTAIRE (АКИ КОМУНИТЕР)

„Аки комунитер“ је целокупно тело важећих закона, прописа, правних обичаја, праксе и разноврсних политика које се спроводе у ЕУ. Обим његовог писаног дела процењује се на око 80.000 страница.⁹ Свакодневно се доносе нови закони у Бриселу. У просеку преко 2000 годишње. Има и таквих који зову овај систем „факс демократија“: главни градови земаља чланица ЕУ свакодневно примају „радне налоге“ из Брисела које морају да спроведу у својој земљи. Земље чланице ЕУ из централне и источне Европе се сећају сличних „налога“ које су добијале до краја 1980-их из тадашњег Совјетског савеза.

Највећи део *акија* регулише функционисање јединственог тржишта ЕУ. То је врло подробна и свеобухватна регулатива. Али то није све. У духу *акија* је и постојање неписане политичке културе и правила понашања. То значи да се даје значај политичкој части и моралу. Ако неки избрани политичар, поготово на вишој и високој јавној функцији нешто згреши (за време свог мандата или пре њега, а то исплива у јавност), његова или њена политичка каријера је завршена. Наравно, то зависи и од врсте „греха“ (да ли неки министар има љубавника или љубавницу, да ли се неко швалерао за сопствене или државне паре; да ли је то било у радно време или ван њега...). Али нема никакве милости према онима који су имали било какве везе с трговцима људима или дрогом, или са онима који су примили мито. Такви су без икаквог моралног кредибилитета, јавног поверења и потпуно су неприхватљиви. Такви политичари, ако имају мало части, сами се заувек повлаче с функције и касније, као обични грађани, воде поступак да покушају да скину љагу са свог имена. Вредело би погледати и поједине политичаре у Србији кроз овакву лупу.

Само спровођење дела *акија* који се тиче заштите животне околине (320 законских аката) у 10 земаља које су приступиле ЕУ у мају 2004. изискује средства у висини 110 милијарди еура.¹⁰ Али, обратите овде пажњу, то је само једна од многих димензија *акија*. Остале се тичу пољопри-

⁹ Постоји и неписани део *акија* који се подразумева и који се тиче политичке части, одговорности и озбиљности. Рецимо ако неки министар поднесе оставку тада је заиста и поднесе и опходи се прикладно оставци. Та особа остаје министар али у оставци и ради само неодложне мале текуће послове до избора новог министра. Нема великог изласка у јавност и приче док је у оставци и великих подухвата који се тичу државних послова. Овоме треба да се науче и поједини министри у Србији иако је то прилично тешко. Власт је снажан и делотворан опијум с којег нема брзог и лаког „скидања“.

¹⁰ *The European Voice*, 28. 3. 2003, стр. 14.

вреде, трговине, техничких и других стандарда, транспорта, статистике, етикетирања робе, заштита потрошача,... Аки рецимо прописује и стандарде за дужину мердевина. Недавно су се разбеснели амстердамски перачи прозора јер је испало да су њихове мердевине сувише дугачке и због тога нису у складу с правилима ЕУ која се тичу заштите на раду.¹¹ Или други пример, да ли ЕУ треба да регулише правним мерама питања као што је нпр. гојазност код људи?¹²

ЕУ финансијски помаже земље које јој приступају. Земље које су приступиле ЕУ 2004. примиле су 45 милијарди еура у раздобљу 2000–06. Уз ову главну помоћ (програм Агенда 2000) пристигло је још неколико милијарди евра кроз разне „мини“ програме. Ипак, спровођење акција је врло скупо. Одобрена средства од 45 милијарди еура и још неколико милијарди из других извора ЕУ нису довољна. Земље морају саме да се снађу за та додатна средства: кредити, снижење одређених издатака, прерасподела постојећих средстава... Од 2007. разноврсни програми помоћи земљама које приступају ЕУ као што су то били Phare, Cards, Ispra и Sapard су у потпуности замењени новим јединственим финансијским програмом ЕУ који се зове Претпријемни инструмент (Instrument of Pre-Accession). Земље западног Балкана и Турска ће примити путем овог инструмента 11,5 милијарди еура у раздобљу од седам година.

Аки се мора спровести у свакој земљи чланици ЕУ јер, рецимо, ако нека фабрика која испушта отровне гасове не угради одређене скупе филтере, тада има (1) ниже трошкове производње у односу на оне који су их уградили и (2) на тај начин ремети конкуренцију на тржишту. То је недопустиво на јединственом тржишту ЕУ. Изузеци постоје у појединим областима, али нису јако чести. Они важе само за оне који су већ у ЕУ. Британија, рецимо, није ни у шенгенској, али ни у еврозони. Земље које приступају ЕУ морају да прихвате и спроведу аки у целини. О томе преговора нема. ЕУ издаје „радни налог“ који мора да се спроведе. Једино о чему се може преговарати је само дужина периода прилагођавања и могућа финансијска помоћ.

Прихватањем и спровођењем акција добија се више ствари. Рецимо у погледу производње роба и услуга, трговине и очувања здравља и животне околине, добија се:

- Приступ резултатима огромног научноистраживачког рада у који ништа није уложено од стране треће земље која га прихвата.
- Стандардизација производа: ако неко жели да извози робу у ЕУ, тада она мора одговарати стандардима ЕУ иначе таквом робом не може се трговати с ЕУ.

¹¹ Outgrowing the Union. A survey of EU, *The Economist*, 25. 9. 2004, стр. 15.

¹² Пређашњи члан Европске комисије критиковао је Комисију због претераног уплитања у унутрашње послове земаља чланица ЕУ (М. Beunderman, Ex-commissioner warns against Brussels federalism, *EUobserver*, 9. 11. 2006)

ПРЕГОВОРИ О ПРИСТУПАЊУ ЕУ

Преговори о приступању ЕУ трају док ЕУ не буде задовољна економским, политичким и општим стањем земље која јој приступа. Што се тиче дужине преговора и спровођења договореног у земљи пре приступања, искуство нас учи да ови преговори могу да трају око шест година. Рецимо, Чешка је преговарала од 1998. до 2003. Словачка није задовољила услове ЕУ када је то учинила Чешка, па је почела преговоре 2000. Ипак, обе земље су заједно завршиле преговоре о приступању ЕУ, и заједно су приступиле 2004. Летонија и Литванија су такође приступиле ЕУ по овом „скраћеном” поступку.

Постоје преседани о могућем убрзаном преговарању и приступању ЕУ по „скраћеном” поступку, али заборавља се да постоје и преседани о „продуженом” поступку. И поред свих планова, жеља и добре воље, улазак Шпаније и Португалије у ЕУ је „каснио” две године. Предвиђања су да преговори ЕУ с Турском могу да трају око једне деценије.

Треба имати на уму да када земља приступи ЕУ као пуноправни члан, постоји одређено раздобље прилагођавања на чланство. Рецимо, грађани земаља ЕУ из средње и источне Европе могу слободно да путују по свим земљама ЕУ, али ће моћи да се у њима легално запошљавају тек од 2011, не пре. Једино Британија, Ирска и Шведска дозвољавају неометан приступ домаћем тржишту рада држављанима земаља које су приступиле ЕУ 2004. од момента приступања Унији. Остале земље полако подижу препреке за приступ домаћем тржишту рада, али земље које су вероватно најпривлачније (Немачка, Аустрија и донекле Француска) за мигранте из земаља средње и источне Европе немају намеру да отворе своје тржиште рада до 2011.

Земља кандидат годинама преговара с Европском комисијом о свом приступању ЕУ. Када земља кандидат испуни све захтеване услове, нека од земаља чланица ЕУ може да спречи приступање и после завршених преговора и потписаног споразума. Ипак, до сада се то није догодило, али ЕУ је чинила и мања група земаља чланица која је о томе одлучивала. Уговор о приступању нове земље ЕУ мора да се ратификује сада у свих (за сада) 27 земаља чланица.

Територија целокупне земље кандидата приступа ЕУ. Али и Кипар је приступио ЕУ, а Турска и даље окупира северни део земље. На том делу Кипра не примењује се правни систем ЕУ због окупације. Питање окупације Кипра биће једно од горућих питања приликом преговора о приступању Турске ЕУ. Јасан захтев ЕУ биће повлачење свих турских окупационих снага с територије Кипра (иначе пуноправног члана ЕУ).

У неким будућим преговорима са Србијом, ЕУ може да изјави да државне границе унутар ЕУ не играју улогу због потпуне слободе кретања робе, људи, капитала, предузећа и предузетништва. Због тога, један од захтева и услова за приступање чланству ЕУ, ова организација може, понав-

љамо може (али не мора) да буде захтев је да се Србија „одрекне” Косова и Метохије или да призна његову независност. (Објашњење може да буде: Косово и Метохија су на путу уласка у ЕУ). У супротном, може да се деси да не буде ништа од приступања Србије ЕУ. То лако може да буде „свилени гајтан” око врата Србије. Истовремено, ЕУ може, (али не мора) да по свом нахођењу захтева даље територијално и административно преуређење Србије (Рашка област, Војводина...). И где је ту могући крај захтевима ЕУ? Какви ће бити створени преседани?¹³ Да ли је ЕУ вољна да унапред предочи свој коначан списак детаљних (не општих) захтева и услова које Србија мора да испуни? Или овај списак може да се стално мења од стране ЕУ „у ходу”. Ако до тога дође, такве територијално-административне ствари су неповратне у дужем року. Ако се све то учини по захтеву ЕУ, какве су гаранције да ће таква преуређена Србија бити примљена у чланство ЕУ?

Кипар треба да се уједини што је разумљиво. А што се тиче Србије и Косова и Метохије, то ће се видети ускоро. Ако заиста државне границе не играју улогу у ЕУ, нека ЕУ објасни да ли је и како решен гранични и територијални спор између Британије и Шпаније у вези с Гибралтаром?

ЕУ не само да се меша у унутрашње ствари земаља које јој приступају, већ то чини и код постојећих земаља чланица. Када је рецимо Јорг Хајдер у Аустрији ушао у владу 2000, тада су остале земље ЕУ спровеле билатерално замрзавање односа с Аустријом чак и пре него што је нова влада начинила било какву грешку. Пошто се ЕУ меша не само у састав влада земаља чланица, већ и у водство политичких партија у земљама чланицама (Аустрија – Хајдер), многи у ЕУ се озбиљно питају да ли треба и даље преносити националну сувереност на политички удаљену „бриселску бирократију”.

Још један пример. Устав је највиши правни акт сваке суверене земље. Али шта се догодило у бившој заједници Србије и Црне Горе? Без „добрих услуга” (како се то каже дипломатским језиком) високог представника ЕУ за спољну политику Хавијера Солане не би било ни „Уставне повеље” али ни њеног „Анекса” који се даје парламентима само на формалну „оверу”. Многи се питају: а где је ту демократска процедура и јавна расправа о најважнијем правном акту једне суверене државе? Како може једна шачица људи да донесе овакав акт иза затворених врата, а да истовремено прича о отворености и демократији?

ФУНКЦИОНИСАЊЕ ЕУ

ЕУ има хибридную структуру. Нема ниједне друге међународне организације или државе која функционише на сличан начин. Речено на врло

¹³ Придњестровље (Молдавија), Јужна Осетија и Абхазија (Грузија), Нагорно-Карабах (Азербејџан), северни Кипар, да не набрајамо даље, само чекају какво ће бити решење статуса Косова и Метохије па да ту пронађу нешто за себе.

упрошћен начин: Европска комисија самостално подноси предлог (без овог предлога нема никакве акције) Савету министара који одлучује и ако је потребно мења поднети предлог заједно с Европским парламентом. Донета одлука се враћа Комисији на извршење. Европски Савет који чине председници држава или влада 25 чланица ЕУ доноси главне политичке одлуке и смернице за ЕУ.¹⁴

Европска комисија је јединствени орган јер је она предлагач, извршилац, истражитељ, судија (у одређеним случајевима), порота и извршилац. Све то у исто време. Нема јасног, разумљивог и уобичајеног разграничења власти на политичку, извршну, истражну и судску. Европски суд је крајња правна инстанца ЕУ.

Разумљивост је основа демократске легитимности. Ипак, ово није разумљиво просечном грађанину и гласачу у ЕУ. Многи говоре о „демократском дефициту” у ЕУ. Највећем делу грађанства у ЕУ интеграција је апстрактан међдржавни пројекат, нешто што је донела политичка елита често иза леђа јавности. Пример је увођење евра. Или источно проширење. Мало гласача у ЕУ је имало могућности да се изјасни о тако важним питањима на референдуму. Једна од опипљивих ствари коју су видели грађани је нестанак пасошке и царинске контроле у земљама које су у оквиру шенгенског споразума. Такође, ту је и увођење евра.

Еуробарометар, институција ЕУ која спроводи анкете, бележи опадање подршке јавности „европском пројекту” у земљама чланицама. То се огледа и у сталном опадању изласка бирача на гласање за Европски парламент које се догађа сваких пет година, почевши од 1979. Само 45% бирача изашло је на ове изборе 2004. Али када је реч о питању као што је Устав ЕУ, рекордних 70% Француза је изашло на изборе. Њих 55% је томе рекло не. На тај начин су Французи изразили своје негодовање о путу којим иде ЕУ и „казнили” су политичку елиту која се делом арогантно односила према народу као потрошачу, а не као бирачу. Исто се догодило и у Холандији. Не заборавимо да су Француска и Холандија земље оснивачи и даваоци главног темпа процесу европске интеграције у пређашњих пола века.

ЕУ није јединствена организација. Унутар ње постоји више слојева или кругова. Формални слојеви у ЕУ укључују следеће:

- 13 земаља које су прихватиле евро и остале које то нису;
- земље које су у еврозони, али у њој немају слободан проток радне снаге (Словенија);
- земље које су у Шенгенској зони и оне ван ње;
- земље чији држављани имају пуно право на запошљавање широм ЕУ и оне чији држављани још увек немају то право и
- земље које имају пун приступ пољопривредном фонду, а то су 15 „старих” земаља чланица ЕУ. Нове земље чланице из средње и источне Европе ће имати пуни приступ том фонду тек од 2013. До тада ће добијати

¹⁴ Европски Савет (институција ЕУ) не треба мешати са Саветом Европе који је посебна институција на коју ћемо се осврнути касније.

средства „на кашицицу”. Али велико је питање да ли ће заједничка пољопривредна политика ЕУ (заједно са својим релативно издашним фондом) уопште постојати после 2013. Постоји гледиште да ову заједничку политику треба укинути и пребацити је у потпуности у надлежност држава чланица.

Неформални слојеви:

– Француско-немачко језгро ЕУ заједно са земљама Бенелукса које су биле за продубљивање постојеће интеграције у ЕУ;

– Британија, Скандинавија и понека „нова” земља с истока (Пољска) су против продубљивања интеграције. Британија се снажно залаже за стално проширење ЕУ. На тај начин жели да разблажи и ослаби француско-немачко језгро у ЕУ.

ЕУ има своју унутрашњу динамику и развој. Она се стално мења, постаје другачија. То се нарочито огледа после источног проширења 2004. Још раније се одлучивање у ЕУ изменило. Првобитно је ЕУ била организација у којој је Европска комисија имала врло битну улогу. Комисија је предлагала, а земље су одлучивале на основу тог предлога (заједнички метод одлучивања). Иако је овакав метод остао и даље формално на снази, стварност је постала другачија. Заједнички метод је замењен међудржавним методом. Садашња Европска комисија је само бледа сенка Комисије коју је предводио Жак Делор током 1980-их година. То значи да главну реч у готово свему имају државе чланице ЕУ, док је Европска комисија некако „гурнута” у страну. Ово се често заборавља. Може Европска комисија да каже или обећа шта год жели, али она је само врста „радне заједнице”. Стварна моћ у ЕУ је у рукама земаља чланица. Њих сада има 27, а биће их вероватно ускоро још више.

БУЏЕТ ЕУ

Годишњи буџет ЕУ је око 100 милијарди еура. Земље чланице уплаћују средства у буџет ЕУ по врло компликованој формули. Уплате су углавном у складу с привредном снагом земље. Буџет ЕУ троши се на пољопривреду 50%, регионални и социјални развој 30%, администрацију 5% и остало 15%.

Буџет ЕУ се одређује на основу плана тј. финансијске перспективе која се односи за раздобља од по седам година. (И у ЕУ постоји „централно планирање” али га нико тако не зове). Његов максимални ниво је 1,27% од укупног друштвеног производа свих земаља чланица ЕУ. Земље које су нето уплатиоци у буџет заступају становиште да он треба да буде највише 1% укупног друштвеног производа ЕУ. Европска комисија је предложила 1.000 милијарди еура за финансијску перспективу (дугорочни буџет ЕУ) за раздобље 2007–13. Тешки преговори о новој финансијској перспективи одредили су своту од (само) 862 милијарде еура. ЕУ постаје много мање издашна него што је то био случај у прошлости.

ПРВИ ЕФЕКТИ НА ЗЕМЉУ КОЈА ПРИСТУПА ЕУ

Економски и други ефекти на земљу која приступа ЕУ пристижу у дугом року. Ипак, први видљиви економски ефект на земљу која приступа ЕУ укључује повећање цена хране и некретнина. То су добро осетиле земље које су приступиле ЕУ 2004. и 2007. ЕУ стимулише пољопривредну производњу уз помоћ гарантованог откупа по релативно високим ценама. То је удар на доходак оних који имају фиксна примања. Истовремено долази и до пораста цена некретнина. Унутар ЕУ постоји и очекује се општа стабилност. Зато цене некретнина и пре пуног уласка у ЕУ почињу да расту. После приступања ЕУ, цене некретнина могу да буду више и за 30% у односу на раздобље пре отпочињања преговора о приступању ЕУ.

Остали лако уочљиви ефекти укључују олакшање одласка на студије у друге земље чланице ЕУ. Млади ово масовно користе. Затим, долази до одстрањивања из саобраћаја возила која загађују околину. Нема више загушујућег и загађујућег опасног дима на улицама и путевима. Али долази и до почетка отварања врата за навалу легалних и нарочито илегалних имиграната и очајника из неразвијеног света.

Улазак у ЕУ може подстаћи бржи економски раст и може повећати опше благостање земље. Истини за вољу, балтичке земље бележе релативно брз привредни раст, али он није само последица приступања ЕУ, већ је то и последица нижег степена регулативе у привреди, нижих пореза, једноставнијег пореског система и мањег државног сектора у односу на „старих“ 15 земаља ЕУ. Али како овакав развој догађаја дотиче појединце у новоприселим земљама, то зависи од расподеле дохотка. Ово се може утврдити и осетити тек у дужем року. Многи у земљама средње и источне Европе примећују раслојавање становништва у погледу дохотка (ствара се нова „номенклатура“). Процене су да је земљама централне и источне Европе потребна бар једна генерација (око 30-ак година) да достигну просечни ниво дохотка по становнику „старих“ 15 земаља ЕУ.¹⁵

Чланство у ЕУ није неопходно за материјално богатство и привредни напредак земље. Швајцарска и Норвешка имају највећи доходак по становнику у Европи и међу првима су на свету, а нису чланови ЕУ. Ове земље имају посебан уговор о слободној трговини индустријским производима са ЕУ и то им је сасвим довољно. Грађани ових земаља су у више махова на референдуму одбили предлог да њихова земља приступи ЕУ.

Треба имати на уму да чланство у ЕУ није несумњива гаранција економске сигурности и напретка. У Немачкој је незапосленост највећа од 1930-их година. У Француској је исто 10% радно способних незапослено, без изгледа да се ова ситуација ускоро промени на боље. Источно проши-

¹⁵ Fisher, S., R. Sahay & C. Végh (1998). How far is eastern Europe from Brussels?, *IMF Working Paper*, WP/98/53, стр 28. Economic Commission for Europe (2002). *Economic Survey of Europe 2002* No. 1. New York: United Nations, стр. 183.

рење ЕУ поједини сада виде као улазак у ЕУ земаља које су носиоци одређене културе која је туђа „Европи” јер су ове нове земље чланице са собом донеле систем који је заснован на ултралибералној економској политици, ниским порезима, ниским зарадама и слабој заштити на раду. Други сматрају да је баш то, конкуренција уз помоћ нижих пореза и социјални дампинг, оно што је потребно да се убризга нови елан у привреду ЕУ.

Изгледи за убирање повољних економских ефеката од приступања ЕУ у дугом року су врло повољни, али не и загарантовани. Све земље које су приступиле ЕУ, посебно оне периферне повећале су свој привредни раст у дугом року. Али то је дуги рок. До њега треба стићи. Погледајте Ирску. Од релативно заостале земље, она је данас најдинамичнија у ЕУ. И Грчка се развила, али не тако успешно као Ирска.

У сваком случају, источно проширење ЕУ 2004. и 2007. створило је одређену врсту видног замора, чак алергије, према новим проширењима ЕУ.¹⁶ Ово је нарочито видљиво у Француској али и у одређеном броју других земаља чланица ЕУ. И Немачка, као и Француска, шаље отворене сигнале и поруке балканским земљама које још увек нису на путу пуних преговора о чланству у ЕУ. Немачка предлаже специјално партнерство с ЕУ, али не и улазак у ЕУ.¹⁷ Сетимо се да су Француска и Немачка оснивачи ЕУ и да њихово мишљење и одлука имају посебну важност и тежину у ЕУ. Дакле, проширења ЕУ су могућа у будућности, али ће она много теже да се прихвате и спроведу.¹⁸

Земље из средње и источне Европе су знале да је ЕУ организација која се мења. Очекивања су им ипак била изневерена. Када су кренуле на пут ка приступању ЕУ почетком 1990-их, ЕУ је била врло издашна организација која је помагала своје неразвијене регионе. Када су нове земље ушле у ЕУ 2004, виделе су да је ЕУ врло захтевна у погледу акција, али није више тако издашна као што су то очекивале нове земље. Испада да су земље средње и источне Европе очекивале од уласка у ЕУ једно, а на крају добиле нешто сасвим друго. Ове земље су добиле много, много мање у односу на оно шта су очекивале:

- Скупи захтеви око спровођења акција су се појачали.
- Средства у буџету су остала мање више иста, али се не деле више на 15 већ на 27 земаља.
- Новоприсиле земље ће почети да добијају средства из пољопривредног фонда, али по клизној скали тако да ће се изједначити са старим земљама ЕУ (15) тек 2013.

¹⁶ G. Parker & H. Simonian, De Villepin blames EU malaise on enlargement, *Financial Times*, 27. 1. 2006; G. Parker i C. Condon, Some Balkan states may find EU's door closed, *Financial Times*, 7. 4. 2006; In praise of enlargement, *The Economist*, 30. 9. 2006.

¹⁷ E. Krasniqi & M. Beunderman, Merkel moots „privileged partnership” for Balkans, *EUobserver*, 17. 3. 2006.

¹⁸ Председник Европске комисије Баросо (Barroso) је изјавио „завршена је ера проширења ЕУ” (D. Macshane, Patronising Turkey is a dangerous game for Europe, *Financial Times*, 11. 10. 2006)

– Грађани новопридошлих земаља имају право на слободно и неограничено путовање и боравак по целој ЕУ. Али колико грађана у просеку путује у иностранство? Можда 5%. Остали за то немају средстава.

– Грађани новопридошлих земаља немају пуно право на рад у земљама „старе” ЕУ. Сезонски послови су дозвољени као и раније, ако постоји тражња за њима. Пуно радно право ће стећи тек од 2011. јер се „старе” земље ЕУ (посебно Немачка, Аустрија и Француска) боје претеране имиграције.¹⁹ Британија,²⁰ Ирска и Шведска су једине земље које су одмах отвориле домаће тржиште радне снаге за мигранте из новопридошлих земаља ЕУ.

ПРИВЛАЧНОСТ СРБИЈЕ ЗА ЕУ

ЕУ занимају првенствено две ствари у Србији:

- политичка стабилност и
- саобраћај: друмовима, железницом, рекама и цевоводима (нафта и гас). Ово укључује и услуге повезане са саобраћајем.

Сетимо се да је оснивање ЕУ почело 1952. (Европска заједница за угљ и челик) првенствено због очувања мира, слободе и спречавања ратова (између Француске и Немачке). Србија је изгубила добар део геополитичког значаја који је имала током протеклих 150 година, највише због тога што се свет променио. Али Србија је добила нову димензију геополитичког значаја. Све земље у окружењу Србије могу у будућности да се нађу у чланству ЕУ. Када се то догоди, Србија може да постане „црна рупа” на мапи Европе. Због тога ЕУ има сопствени интерес да једног дана укључи у своје чланство и Србију. Истовремено, ЕУ не жели да унутар своје зоне утицаја има „пропале” и нефункционалне државе, јер би у том случају на крају пало на плећа ЕУ да „среди ситуацију”. Неко ће приметити да је и швајцарска „црна рупа” на мапи Европе у погледу чланства у ЕУ. Али ни Србија, ни Црна Гора, ни Босна и Херцеговина, ни остале државе западног Балкана нису Швајцарска. У сваком случају, и у сопственом интересу ЕУ је да себи прикључи Србију.

Привредна снага и тржиште Србије играју врло малу улогу у могућем приступању ЕУ. Укупна економска „тежина” тј. тржиште Србије је за ЕУ једнака „тежини” неког мало већег града у „старој” ЕУ.

¹⁹ S i n n, H. (2004). EU enlargement, migration and the new constitution, *CESifo Working Paper* No. 1367, стр. 17.

²⁰ У раздобљу мај 2004 – август 2006 у Британију је званично мигрирало 447.000 радника из средње и источне Европе (највише из Пољске). Њих 427.000 је добило дозволу за рад. То је 30 пута више миграната него што је било очекивано у Британији (H. Mahony, 427,000 migrate to UK since EU enlargement, *EUobserver*, 23. 8. 2006)

ПРИВЛАЧНОСТ ЕУ ЗА СРБИЈУ

Србија би требало да приступи ЕУ због учешћа у животу породице стабилних и демократских европских држава. Поједини стављају примедбе да би тиме Србија изгубила део националног суверенитета што може да изгледа на површини тачно. Међутим, ако Србија жели да послује с ЕУ, тада треба да прихвати и примени аки комунитер. Изван ЕУ, Србија нема никакав утицај на креирање акија. Унутар ЕУ, Србија би имала одређени (мали) утицај. Унутар ЕУ, суверенитет Србије би могао да се повећа у одређеним доменима. Главне добити за Србију у ЕУ укључују:

- Унутар ЕУ, Србија би била приморана да битно побољша судство и опшу државну управу (укључујући и смањење корупције). Ово би могла да буде једна од најзначајнијих користи за Србију од приступања ЕУ. Уговори би морали да се извршавају. Суд би морао да решава спорове и да пресуђује у разумном року.²¹

- Дошло би до активније и ефикасније борбе против корупције и организованог криминала.

- Добила би се одређена шанса да земља изађе из руку неодговорних, сумњивих, нездравих и опасних политичара који воде политику и дају разноразне неумерене изјаве за које не полагају ни политичку ни правну ни моралну одговорност.

- Србија би добила осигурано огромно и богато тржиште за своје производе и услуге. Истовремено би морала да отвори и своје тржиште за робу и услуге из земаља ЕУ. Дошло би до снижења цена одређене индустријске робе и повољних ефеката на потрошаче. Произвођачи би били натерани да повећају ефикасност пословања и производе оно што се тражи на тржишту ЕУ, иначе прети банкрот. То може да има повољне опште ефекте на Србију али само у дужем року.

- Врло оштра правила конкуренције на тржишту ЕУ ограничила би и снизила стимулације неефикасним предузећима (ЈАТ Airways је први кандидат). Таква предузећа би унутар ЕУ требало да стану на своје ноге у одређеном краћем раздобљу. Ако то нису у стању, тада би требало да се затворе да не ремете конкуренцију и да ослободе друштво терета вечних губиташа који су стално и непотребно бремене за народ и државу. Средства треба да се уложе у уносне привредне активности, а не да се расипају.

- Смањило би се утицај монополиста на тржишту.

- Дошло би до повећане заштите потрошача.

- Проширено и осигурано богато тржиште ЕУ би створило одређене могућности за повећање улагања у производњу (повећање запослености). Истовремено би конкуренција одстранила са тржишта Србије неефикасна предузећа (смањење запослености).

²¹ Ако, рецимо, неко на несрећу буде повређен и онеспособљен туђом кривицом у саобраћајној несрећи, тада би могао да буде сигуран да ће суд, ако дође до спора са осигуравајућим друштвом, донети пресуду у разумном року и на такав начин ће оштећеном бити недвосмислено надокнађена пуна начињена штета.

– Пристигли би вероватно и одређени мањи регионални и аграрни фондови од ЕУ, али само и у дужем року. Ипак поставља се питање о опстанку Заједничке пољопривредне политике и осталих фондова ЕУ после 2013.

– Дошло би до видног побољшања у квалитету животне околине.

– Студенти би релативно лако могли да иду на студије у остале земље ЕУ.

– Дошло би до повећаног утицаја и заштите група које су на маргини друштва као што су хомосексуалци и лезбејке.²² У овакву „заштиту” вероватно би биле укључене и верске секте под плаштом слободе говора и изражавања.

Да ли се Србија уопште нешто и пита у вези са својим приступањем ЕУ? Формално и правно да. Реално, врло мало. Ако политичари у ЕУ одлуче да приме Србију у своје чланство, то може да се спроведе по релативно кратком и „убрзаном” поступку. Први пример за овако „скраћени” поступак пријема пружа Словачка. Закључак бр. 8 Европског савета (састанак шефова држава или влада земаља ЕУ) 14–15. 12. 2006. јасно говори: „Европски савет поново потврђује чињеницу да је будућност земаља Западног Балкана у Европској унији”.²³ Дакле, већ је одлучено на самом врху.²⁴

Други пример у погледу спровођења одлука на највишем нивоу у Европи се тиче Србије. Савет Европе (Стразбур) је међудржавна организација искључиво демократских земаља која се залаже првенствено за демократију; за права грађана; слободу штампе, медија, збора и договора; владавину права и томе слично. И овде постоје правила за приступање. Земља која крши права за која се залаже Савет Европе не може да буде примљена у његово чланство. То је јасно. Све земље чланице ЕУ су и чланице Савета Европе. И шта се догађа? Како се правила примењују у пракси? Тадашња заједница Србије и Црна Горе је позвана и примљена у пуноправно чланство Савета Европе у марту 2003. Да се подсетимо: то је време ванредног стања и пуног замаха акције „Сабља” када су демократска права била укинута у Србији. Савет Европе није чекао уобичајених и очекиваних „академских 15 минута” да прође „Сабља” и да се врате одузета демократска права, па тек потом да прими Србију и Црну Гору у своје чланство. Демократска права су била „отета” јер се и даље споре правници, политичари и историчари о томе да ли је ванредно стање донето и спроведено на правно ваљани начин или не.

Трећи пример је приступање Србије Партнерству за мир повезаног са НАТО пактом. Иако Србија није испунила све захтеване услове НАТО са-

²² Ово би можда довело и до расподеле државних фондова на наведене групе. Овде треба имати на уму и озбиљне демографске проблеме. У Србији већ годинама има више умрлих од рођених!

²³ Council of the European Union, *Presidency Conclusions*, 16879/06, Брисел, 15. 12. 2006, стр. 3.

²⁴ Бугарска је средином 1989. „иселила” 300.000 домаћих Турака у Турску. Ово не тако давно избацивање из државе домаћих грађана није било запажено као ставка у преговорима о приступању Бугарске ЕУ.

веза, ипак је примљена у Партнерство новембра 2006. НАТО је засебна међудржавна војна организација, али су све велике земље чланице ЕУ у саставу НАТО пакта. И све те земље имају велику тежину у доношењу одлука. Посредна порука је да земље чланице ЕУ могу да чине као групација доста великих ствари по сопственом нахођењу.

Аналитичар Ђорђе Вукадиновић скреће пажњу на „слободнији” начин опхођења у међународним односима (према Србији и Србима) на следећи начин:

И заиста, како одговорити на следећа питања која се, у овој или сличној форми, врзају у глави просечног Србина: Како то да границе међународно признате СФРЈ нису биле светиња, већ је, одлукама Бадингерове комисије, предност дата праву народа на самоопредељење? Но, ако је то већ прихваћено као принцип, како то да се у случају Босне и Херцеговине тај принцип мења, њене границе постају недодирљиве, а воља апсолутне већине српског становништва у БиХ грубо игнорише? И како се тај принцип неповредивости републичких/државних граница опет релативизује и напушта у тренутку када је реч о границама Републике Србије? И како то да се, сада, на крају баладе, принципима Контакт групе и последњим изјавама генералног секретара НАТО-а, принцип неповредивости граница поново афирмише када је реч о будућим границама настајуће косовске државе? Дакле, територијални интегритет велике и мале Југославије, као и Републике Србије, међународно признатих чланица Уједињених нација, третирају се као Алајбегова слама, а за разлику од недодирљивих граница „мултиетничке” Босне и „мултикултуралног” Косова? Превише је то обрта, и превише нелогичности да би се чак и лаковерним Србима могло представити као случај и пуки стицај околности.²⁵

БУДУЋНОСТ ЕУ

Прећутна претпоставка је до сада била да је ЕУ статична организација и да је приступање ЕУ неизбежни циљ Србије. Међутим, ЕУ има сопствену унутрашњу динамику. Сам Шарл де Гол је једном изјавио: „Споразуми су, видите, као девојчице и руже: трају док трају.”²⁶

У ближој будућности ЕУ ће бити ослабљена, док су њени будући садржај и чланство у дужем року неизвесни. Очекивало се да ће земље чланице ЕУ ратификовати нови устав ЕУ до краја 2006. Француска и Холандија су томе рекле *не* на националном референдуму 2005. У Британији је расположење народа против устава. У оваквој ситуацији је будућност устава ЕУ остављена по страни до 2009, а до тада ће бити „период за размишљање”. У сваком случају, ЕУ ће наставити да функционише по принципима договореним у Уговору из Нице 2001.

²⁵ Ђ. Вукадиновић, Између владе и косовског завета, *Политика*, 20. 2. 2007.

²⁶ Les traités, voyez vous, sont comme les jeunes filles et comme les roses: ça dure ce que ça dure (I. Macleod, I. Henry and S. Huet (1998). *The External Relations of the European Communities*. Oxford: Clarendon Press, стр. v).

Од земље која не ратификује устав може, али не мора да буде затражено, да напусти ЕУ (и има статус као што га има Норвешка или Швајцарска – дакле ван ЕУ). Али тако нешто не може се у стварности затражити од једне Француске или Холандије. Какав год да је исход уставне кризе у ЕУ, будућност ЕУ је у слојевитости.

ЕУ је почела велики и врло амбициозан пројекат представљен у Лисабону 2000. Циљ и жеља је да ЕУ постане „најконкурентнија привреда на свету чија је економија заснована на знању” у року од 10 година. Много више од половине предвиђеног времена је прошло за остваривање тог задатка, или више жеље, али видних помака нема, а уз Сједињене Државе (и Јапан), појавили су се нови и врло динамични конкуренти као што је то Кина.

Питање је када и у који ће слој унутар ЕУ ући земље које преговарају са ЕУ о уласку (Турска и Хрватска)? Британија је земља која се највише залаже за стално проширење ЕУ. Највећа иронија је у томе што је Британија земља која је најмање интегрисана у ЕУ јер је и изван еврозоне и изван Шенгенског споразума. Британија се најснажније залаже за стално проширење ЕУ (вероватно да разблажи и ослаби ЕУ), али истовремено не жели да плати свој део финансијске цене таквог проширења. То се најбоље видело крајем 2005. када се преговарало о буџету ЕУ за раздобље 2007–13. Земље источне и средње Европе које су приступиле ЕУ 2004. биле су охрабрене британском подршком приликом свог уласка у ЕУ, али после тог приступања, исте земље су биле запрепашћене и разочаране невољношћу Британије да се изјасни у прилог буџета ЕУ који би олакшао прилагођавање нових земаља на чланство у ЕУ. Неки су се присетили старе приче о Данајцима и озбиљно су посумњали у дугорочнију поузданост Британије као партнера.²⁷

Чињеница остаје да будућа проширења после уласка Румуније и Бугарске 2007. нису никакав стварни приоритет за ЕУ. Она још увек има проблема да апсорбује 12 земаља које су јој приступиле 2004. и 2007, брине је уставна криза и стање монетарне уније као најамбициознијег интеграционог пројекта. Уз то преговори с Турском о могућем приступању ове земље ће наићи на брдо различитих препрека. Постоји отворено противљење појединих земаља уласку ове муслиманске земље у ЕУ. Ово је најочигледније у Француској, Аустрији, Кипру и Немачкој. Једна од значајних препрека је и виђење да је ислам „политички покрет који прави маскараду као религија.”²⁸ Сајмон Џенкинс (Simon Jenkins) пише да „ми не можемо да

²⁷ J. Cienski, G. Parker & J. Thornhill, Friction with UK causes Poland to look for new allies, *Financial Times*, 12. 12. 2005.

²⁸ Leading article: An end to tolerance, *The Sunday Times*, 12. 2. 2006.

Постоји међудржавна Организација исламских држава (Organization of the Islamic Conference) која заступа интересе преко 50 држава чланица и која има сталну делегацију при УН. Било би занимљиво видети реакцију „међународне заједнице” на оснивање Организације православних држава под вођством Русије (или Грчке) или на оснивање Организације хришћанских држава која би унутар УН заступала сопствене интересе.

отворимо новине или да укључимо радио станицу или телевизијски канал а да се не суочимо са сукобом који се тиче ислама.”²⁹ Знатан део миграната из ових земаља жели да у ЕУ бира прилагођавање на нову средину као „из јеловника”, али не и да се интегрише у домаћи „европски пакет”.

Иако је то потпуно против темељних и правно загарантованих принципа о слободи кретања робе, услуга, капитала и људи унутар ЕУ, Француска и Шпанија покушавају да блокирају куповину домаћих предузећа из области енергетике од стране фирми које су из других земаља партнера у ЕУ. Исто покушава да учини и Пољска у области банкарства. Такав нови национални протекционизам може озбиљно да уздрма јединствено тржиште у ЕУ и доведе у питање скоро пола века економске интеграције.³⁰ Да ли је ЕУ постала преширока и предубока? Да ли велике и снажне земље унутар ЕУ, у овом случају Француска, Шпанија и Пољска, примењују у овим случајевима основни геополитички закон да земље увек првобитно доносе одлуке у корист сопственог националног интереса?

ЕУ је у кризи која има више димензија: административно-уставно устројство; буџет; незавршено економско, политичко, финансијско и миграционо прилагођавање на источна проширења; визију будућности ЕУ; проблеме повезане са монетарном унијом, да споменемо само неке од најзначајнијих.

Ко је могао да претпостави 1980. како ће свет и Европа изгледати 1990? То није пошло за руком ни занесењацима из академских кругова. Први геополитички закон је да земље увек доносе одлуке и покрећу акције првенствено у сопственом националном интересу. Други општи геополитички закон је да се политичка стварност често брзо и лако мења. Због тога су предвиђања будућности дужа од рецимо пет година подложна врло великим грешкама и тешким промашајима у динамичном свету у којем живимо.

Поједине државе и савези се (релативно брзо) распадају и стварају се нови. Постојећи савези мењају свој садржај и смисао. Француска, земља оснивач ЕУ или Европске економске заједнице како се звала 1957, губи дозу интереса за ЕУ јер после источног проширења ЕУ не може више да пројектује своје националне интересе преко интереса ЕУ. Геополитичко окружење у ЕУ се битно променило. Француско и холандско „не” уставу ЕУ 2005. није било противљење Француза и Холанђана будућој ЕУ, већ делом противљење томе шта је ЕУ већ постала.

ЕУ је постала и остала изразито слојевита организација током 1990-их. Поједини очекују блиставу будућност ЕУ. Други пореде садашње стање у ЕУ са стањем у којем је била бивша СФР Југославија 1988. Трећи сматрају да се ЕУ креће у правцу зоне слободне трговине (нешто дубље од споразума о области слободне трговине између Сједињених Држава, Канаде и

²⁹ S. Jenkins, Under Straw; s veil of moderation a fancy piece of political footwork, *The Sunday Times*, 8. 10. 2006.

³⁰ G. Parker, Barbed response: how Europe could be rent asunder by barricades to business, *Financial Times*, 22. 3. 2006.

Мексика).³¹ Нека врста слојевите или можда „скраћене” ЕУ ће сигурно опстати и постојати у будућности. Србија је врло мала земља која треба да учини напоре да се прилагоди ЕУ. Касно је, али не и прекасно успоставити чвршће и дубље односе с ЕУ.

ЗАКЉУЧАК

Став аутора у вези с приступањем Србије ЕУ је одавно изнесен у чланку под насловом „Подлога за брже размишљање” и објављен је у *Економској полицији* 14. марта 1988. Чланак је био исход јавних предавања и наступа годину дана раније. Аутор се залагао за подношење молбе за отпочињање преговора о приступању тадашње СФР Југославије ЕУ. Тада је ЕУ била заједничко тржиште и била је издашна у давању фондова неразвијеним подручјима у земљама чланицама. Да смо тада преговарали и ушли у ЕУ, а то је било могуће (сетимо се понуде Ђанија де Микелеса и других званичника), све би било лакше, брже, јефтиније и тада би се сигурно избегао рат и тегобе које су следиле. У доба када се аутор јавно залагао за приступање ЕУ, не заборавимо да је то било раздобље једнопартијског система, по споменутом чланку али и по осталима који су следили у дневној и стручној штампи, одмах је осуто само „дрвље и камење” с многих страна.

Нико аутору до сада није показао или указао на неки објављени чланак који се залагао за приступање наше отаџбине ЕУ, а који је био објављен пре ауторовог. То што је негде неко вероватно говорио на ту тему, то није превазилазило границе кућне или неке затворене салонске расправе. Аутор би волео да зна у ком су тада форуму Савеза комуниста били 1987–88. садашњи велики јавни поборници уласка Србије у ЕУ и шта су тада јавно говорили и објављивали, ако су имали шта да кажу на ту тему.³²

Сада је ЕУ јединствено тржиште и укључује монетарну унију за 13 земаља, а Србија је осиромашила и заостала. Приступање ЕУ је јако отежано јер су стандарди битно поштрени у односу на 1988, а ЕУ има много мање воље и средстава на располагању за помоћ неразвијеним регионима у односу на њихове потребе. Румунија и Бугарска су приступиле ЕУ, али нова проширења ЕУ нису никакав приоритет за ЕУ. Приоритет ЕУ је решавање дубоке уставно-административно-управне и политичке кризе у ЕУ.

Треба стремити општим циљевима ЕУ, али у исто време званичници Србије морају да направе и прикажу домаћој јавности јасну анализу:

³¹ Stratfor, *Europe's new trade approach*, 18. 9. 2006.

³² Поједини од таквих сада седе у разним невладиним организацијама. Овакве групе грађана нико није изабрао на изборима. Оне су ту да „гурају” поједине специфичне интересе. Неке од оваквих организација су за поштовање (заштита здравља, заштита природе и сл.) док су друге очигледни тројански коњи и јаничари. Јавност има право да зна ко плаћа такве организације јер ће тада бити јасније порекло и усмерење њиховог деловања.

– Шта се и када добија уласком у ЕУ у кратком, средњем и дугом року?

– Колико то стаје и чега морамо да се ускратимо на том путу у кратком, средњем и дугом року?

– Каква су искуства земаља које су ушле у ЕУ 2004. и 2007? Шта ту може да се научи? Да ли су ове земље срећне и задовољне? ЕУ је донела овим земљама битна нематеријална и одређена материјална побољшања. Истовремено, ЕУ је собом донела и одређене друштвене стресове. Они се огледају и у подељености друштва и нестабилности влада (Мађарска, Пољска, Чешка) током, 2006. Пољска, рецимо, постаје све више скептична и хладна земља према ЕУ и непредвидива у погледу даље интеграције.³³ Слична ситуација је и у Чешкој.

– Због чега се поједине земље ЕУ окрећу „економском национализму” (чак протекционизму) уместо да прихвате даљу интеграцију тржишта с партнерима у ЕУ?³⁴

Велика опасност на путу ка ЕУ је начин на који се он презентује или чак намеће народу у Србији. У неку руку то се чини на неокомунистички начин. До 1989. је званична политичка идеја водила у бившој Југославији била комунизам. Сада је та црвена звезда замењена жутом звездом ЕУ. Као што се раније попреко гледало (да будемо благи) на оне који се „нису слагали” са црвеном звездом, сада се од многих на исти начин гледа на оне који нису за нову (или префарбану) жуту звезду.

„Ратоборно” презентована европска интеграција Србије од стране многих домаћих политичара на ударнички начин може само да изазове отпор у народу према ЕУ. Првенствено због тога што се тако нешто већ врло дуго обећава и предочава (од пада Милошевића с власти 2000), чине се озбиљни државни напори на том путу, али ништа опипљиво и видљиво народ не осећа у стварности. Сетимо се само питања виза за улазак у ЕУ. Понижавајући редови пред амбасадама су све дужи. А једном, ако и када се приступи ЕУ, питање је у којем ће се „спољашњем” кругу унутар Уније наћи Србија. Ово се мора јасно унапред предочити народу наше отаџбине, али то се на жалост не чини. Остаје питање да ли је то због незнања, немара, манипулације или нечег четвртог?

Потпуно неодмерена, неодговорна и „олако обећана брзина” уласка Србије у ЕУ до одређене године (неке 2012) од стране појединих политичара у Србији и сласт од користи које ово собом доноси нема никаквог утемељења у стварности. Као што смо већ раније приметили у овој расправи, за такве ствари се мала Србија (у стварности) много и не пита.

³³ Stratfor, EU: protectionism versus progress at the EU summit, 23. 3. 2006; Her own voice, *The Times*, 28. 6. 2006; Last days of Poland's EU springtime?, *European Voice*, 8. 6. 2006. стр 7; J. Cienski & G. Parker, Polish purge of pro-Europe officials prompts fears, *Financial Times*, 25. 7. 2006.

³⁴ Примери укључују Француску, Шпанију, Пољску и Италију у вези с банкарством и енергијом. (G. Parker, EU states „falling to open single market”, *Financial Times* 18. 7. 2006)

Треба одати признање и поштовање знатном делу политичара у Србији, јер они много знају о политици. Међутим, они знају мање о економији, још мање о ЕУ, ништа о њеној унутрашњој динамици и још мање од ништа о њеној будућности! То не зна нико. Не зна се да ли ће 2012. ЕУ постојати. Да ли ће до тада доћи неки политички или економски цунами и какав ће бити његов утицај? (Енергетска криза, заразне болести, монетарни шок, терористички напади, рат, природне непогоде, демографска криза,...) Ако ЕУ буде постојала, која ће бити њена садржина и облик? Да ли ће тако нешто бити примамљиво за земље да остану у чланству ЕУ?³⁵ Да ли ће је неке напустити?³⁶ Сетимо се недавних распада разних савезних држава у Европи (СССР, Чехословачка, СФРЈ, Србија и Црна Гора) или војнополитичких и економских савеза (Варшавски пакт, Савет за узајамну економску помоћ). И сетимо се озбиљних политичких заклињања на „вечну верност” тим државама и савезима. И сетимо се како је све то прошло. Врло брзо (геополитика). Ако живимо у историјском раздобљу интеграције, тада треба да се сетимо да је Европа 1990. имала 32 земље, а да у марту 2007. има 49.

Имајмо истовремено на уму да је будућност појединих држава у ЕУ неизвесна. Постоје снажне регионалне тенденције ка још већој аутономији од постојеће, чак независности. Сетимо се само Белгије (фламандски и валонски део), Шпаније (Каталонија и Баскија), севера Италије, Француске (Корзика), Британије (Шкотска, Велс и Северна Ирска).³⁷ Да не спомињемо Балкан, кавкаску област, Блиски исток, Африку или Азију (Шри

³⁵ Британски лабуристи и конзервативци су се спорили о потреби уласка земље у чланство ЕУ и остајања у њему од самог приступања ЕУ 1973. Међутим, британски бизнис је увек давао подршку учешћу Британије у ЕУ. Све до сада. Сектор британских услуга (финансије) је почео да се окреће против даљег британског учешћа у ЕУ. Регулатива ЕУ не обраћа довољну пажњу на посебност лондонског финансијског тржишта. Док Брисел доноси прописе и брине о заштити малих улагача, дотле Лондон послује на велико. Регулатива ЕУ ограничава бизнис у Лондону и због тога се овај снажан и утицајан економски сектор окреће против остајања Британије у чланству ЕУ. (Boardrooms go cold on the single market, *Financial Times*, 17. 10. 2006; G. R a c h m a n, City of London falls out of love with Brussels, *Financial Times*, 11. 12. 2006; N. B l a c k w e l l, The forces pushing away from European integration, *Financial Times*, 29. 1. 2007)

³⁶ Гренланд, аутономна данска територија, је после референдума 1985. напустила ЕУ. Гренланд је сматрао да је у његовом интересу да буде изван ЕУ.

Генерални директори британских предузећа (анкетирано их је 1000) су се изјаснили у знатној већини у прилог поновних преговора о учешћу Британије у ЕУ. Анкетирани сматрају да је терет који стиже из Брисела на пословање њихових предузећа већи од користи које долазе од учешћа у јединственом тржишту ЕУ. Ови директори се залажу за враћање законодавног права у Британију из Брисела (J. W i l l i a m, Business chiefs say EU rules outweigh benefits, *Financial Times*, 16. 10. 2006).

О иступању Британије из ЕУ се расправља и у академским круговима: P. M i n f o r d, V. M a h a m b a r e and E. N o w e l l (2005). *Should Britain Leave the EU?* Cheltenham: Edward Elgar.

³⁷ S. J e n k i n s, We'd be a more united kingdom with an independent Scotland, *The Times*, 17. 9. 2006; Discordant union, *Financial Times*, 04. 12. 2006; A. S a l m o n d, Is an independent Scotland economically viable?, *Financial Times*, 13. 12. 2006.

Ланка, Филипини, Кашмир, Тајван,...) Да ли ће још увек постојати монетарна интеграција у ЕУ и да ли ће још увек постојати евро?³⁸ Да ли ће таква ЕУ бити прихватљива, примамљива и потребна Србији? Све то треба укључити у јавно разматрање и одлучивање.

Постоје огромне и примамљиве користи од уласка земље у ЕУ. Али припрема за улазак земље у ЕУ је повезана с врло великим трошковима, ризиком и неизвесношћу. На том путу Србија може да пружи, вољно или невољно, озбиљне и дугом року неповратне ствари и права, а без гаранције да ће на крају процеса приступити ЕУ. Међутим, остати изван ЕУ може представљати још већи ризик, неизвесност и опасност. Има ипак више земаља које теже да се прикључе ЕУ него што има оних које размишљају (за сада) да је напусте. На крају, ипак остаје на народу да одлучи о овако битном питању по нашу отаџбину, али крајња одлука народа мора да буде утемељена на доброј претходној обавештености. *Festina lente!* (Жури полако!)

ЛИТЕРАТУРА

- European Commission (2006). *Enlargement Strategy and Main Challenges 2006–2007*, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Brussels, 08.11.2006. COM (2006) 649.
- Јовановић, М. (2004). Eastern enlargement of the EU: a topsy-turvy endgame or permanent disillusionment, *Journal of Economic Integration*, vol. 19, pp 830–868.
- Јовановић, М. (2005). *The Economics of European Integration*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Јовановић, М. (2005). *Turkey in the European Union: Euthanasia or the Rejuvenation of Europe?*, Associazione Universitaria di Studi Europei (AUSE), Venice, July.
- Јовановић, М. (2006). *International Economic Integration*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Јовановић, М. (2006). *Evropska ekonomska integracija*. Beograd: Ekonomski fakultet.

³⁸ J. K a y, If Italy thinks unthinkable about the eurozone, *Financial Times*, 12. 9. 2006.

Од 2010. почиње масовни одлазак генерације рођене после Другог светског рата у пензију. Доћи ће до великог притиска на државне буџете у земљама у којима држава гарантује пензије. Биће изузетно тешко одржив аранжман унутар еврозоне о задржавању буџетског дефицита до 3% од друштвеног производа. Или ће доћи до снижења гарантованих пензијских обавеза (ово може да изазове масовне протесте) или ће доћи до великог и нежељеног „земљотреса” унутар еврозоне (који може можда да се предвиди). Обратите велику пажњу на еврозону по овом питању у раздобљу 2010–15. Уз ово, земље у еврозони имају заједничку монетарну, али не и заједничку фискалну политику што отежава функционисање зоне монетарне интеграције. Европа је пуна примера монетарних унија заснованих на злату које су се распале. Садашња монетарна унија је заснована на (за сада) врло чврстом обећању држава чланица. Али то је само обећање. Видећемо шта ће се догодити код прве веће кризе.

Земље у којима је највећи ризик по овом питању су Чешка, Грчка, Кипар, Мађарска, Португал и Словенија (L. K u b o s o v a, Ageing population puts six EU state budgets at „high risk”, *EUobserver*, 12. 10. 2006).

1918 BARRIER FOR SERBIA ON ITS ROAD TO THE EUROPEAN UNION

by

Miroslav N. Jovanović

Summary

The European Union (EU) and Serbia's accession to this international organization in a relatively distant future are linked, in the eyes of the Serbian public, with numerous expectations, dilemmas, misunderstanding, fears, joys and periodical manipulations. The topic is important, broad and complex, so there is a need for the basic and understandable explanations.

While in Serbia this topic is one of the most important and high on the government's agenda. In the EU and its member countries, it attracts almost no attention and is not a priority issue. Simply, the EU is concerned with much more important issues, such as its future constitutional system, security, energy, globalisation, unemployment, immigration, demographic problem (population ageing), monetary union, preservation of the single market and adjustment to the EU eastern enlargement of 2004 and 2007.

After introduction to the advantages and problems relating to Serbia's potential accession to the EU, the attention is turned to the issues that include geopolitical conditions for accession to the EU, legislation and functioning of the EU, as well as its budget. Effects of integration, the EU's interest in Serbia and Serbia's interest in the EU are presented before conclusions.

Александар А. Миљковић

ДОПРИНОСИ АЛЕКСАНДРА БИЛИМОВИЋА СРПСКОЈ ЕКОНОМСКОЈ НАУЦИ

САЖЕТАК: У раду се излажу основне идеје Александра Билимовића у области економске науке, које је он износио у својим радовима на српском језику између два светска рата. То су, пре свега, идеје које је изложио у својим књигама *Друштво, држава и привреда* и *Увод у економску науку*, а затим у бројним расправама и чланцима које је објављивао у разним часописима: *Архиву за правне и друштвене науке*, *Народном благостању*, *Економистију*, *Српском књижевном гласнику* и другим.

Билимовићево дело обухвата целокупни корпус економске науке, и то је видљиво из прегледа његових најзначајнијих радова на српском језику. Међу њима се, поред осталих економских тема, посебно разматрају схватања о задругама и задругарству. Аутор указује и на Билимовићево настојање да увек узима у обзир и руску економску мисао. Његова огромна ерудиција, изванредно познавање економске науке и струке, богатство идеја као и разумевање и тумачење економских појава чине да Билимовићево дело по својој вредности далеко надраста националне границе и има европски значај. Његовим делом српска економска наука се издигла изнад својих националних оквира.

У раду је аутор на посебном примеру указао и на Билимовићево изванредно познавање савремених философских теорија. На крају рада даје се осврт и на Билимовићево научно и стручно ангажовање изван области економије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Александар Билимовић, економска наука, задруга и задругарство, географски центар Југославије и центар становништва

Данашњи нараштаји наших економиста, па и научних радника и истраживача у области економских наука, врло су мало или нимало упознати са стваралаштвом својих претходника који су у Краљевини Југославији деловали у раздобљу између два светска рата. Комунисти који су владали Србијом и Југославијом више од пола века, били су одлучни да не дозволе да се после рата успостави континуитет између предратног и послератног научног и истраживачког рада. У неким дисциплинама се на томе нарочито инсистирало. Економска дисциплина је била међу онима на коју се највише пазило. Економска наука која се после рата учила у свим школама,

а специјално на високим школама, морала је обавезно да буде марксистичко-лењинистичка (политичка економија). Све остале су се називале буржоаским и сматрале су се не само ненаучним, него као псеудонауке чији је основни циљ да намерно фалсификују истину, радећи свесно на одржавању буржоаског односно капиталистичког привредног поретка. Српски послератни економисти, који су наступали с марксистичко-лењинистичких позиција, односили су се с ниподаштавањем нарочито према нашим економистима између два светска рата, које су сматрали најобичнијим епигонима главних представника буржоаске економије, и који због тога уопште не завређују пажњу. Последица тога је да се данас готово ништа не зна о нашим економским ствараоцима и писцима Велимиру Бајкићу, Слободану Драшковићу, Љубомиру Дуканцу, Милану Ј. Жујовићу, Александру Јовановићу, Витомиру Кораћу, Мирку Косићу, Богдану Марковићу, Милораду Недељковићу, Миливоју Савићу, Милану Стојадиновићу и другима. Међу те занемарене и заборављене економске теоретичаре и истраживаче, који су у том раздобљу стварали на овим нашим просторима, спада и Александар Билимовић, коме је посвећен овај рад.

*

Александру Билимовићу припада посебно место у нашој економској науци. Међу ондашњим српским и југословенским економистима он се пре свега издвајао по томе што је био руског порекла, што значи да се школовао и развио као економиста далеко од наше средине. Рођен је и завршио школе у Русији, а у Југославију је стигао да би се склонио од бољшевичког терора док је Октобарска револуција још увек беснела свом жестином. Кад је потражио уточиште у нашој земљи, он је већ био изграђен као научник, чак са знатном научном репутацијом. Као и већина руских универзитетских наставника, Билимовић је по доласку у Југославију примљен као хонорарни универзитетски професор, а кад је примио југословенско држављанство, постао је стални професор на Универзитету Краљ Александар I у Љубљани. Као научник и економски писац стварао је и на словеначком и на српском језику. То су чинили и други његови сународници, попут Евгенија Спекторског и још неких.¹

Билимовић је био не само изванредан познавалац савремених економских и социолошких дела и теорија, него и високи интелектуалац. Читао је на готово свим главним европским језицима, имао је изванредно класично образовање, тј. суверено је владао старим грчким и латинским језиком, као уосталом и његов брат Антон.² Уз то је био одличан познавалац филозофије, а знао је, поред српског и словеначког, још неколико словен-

¹ На љубљанском Правном факултету је, поред Билимовића и Спекторског, радио, колико нам је познато, и Михаил Јасински.

² Антон Билимовић је био наш познати математичар и редовни члан САНУ. Он је можда највише познат по томе што је превео с грчког оригинала на српски језик Еуклидове *Елементије*, чиме је трајно задужио српску науку и културу.

ских језика. Поред тога што је писао на српском и словеначком, у раздобљу између два светска рата објављивао је и на немачком језику, а што може да послужи као несумњив доказ да је и немачки био језик којим је владао у потпуности. Својим радовима обогатио је значајно и словеначку и српску књижевност и науку. За њега се без претеривања може рећи да је био научник и интелектуалац европског формата.

У овом ће чланку бити речи само о радовима Александра Билимовића које је објавио на српском језику, од његовог доласка у Југославију, па до Шестоаприлског рата 1941. године. Већ из тог разлога овај чланак не би се могао узети као нека финална студија о његовом стваралаштву, већ више као подстицај за даља проучавања његовог дела.

Преварио би се свако ко би из тога што је Билимовић био професор у Љубљани извео закључак да су књиге и расправе које је писао и објављивао на српском језику од мањег значаја за његово стваралаштво, па и за саму науку којом се бавио. Да је такав закључак погрешан може да послужи као доказ његова прва књига на српском језику *Друштво, држава и привреда*.³ О њој на самом почетку, у фусноти, пише да представља „проширен реферат који је читан од писца у друштву *Pravnik* у Љубљани у фебруару 1924. године и у својем кратком облику наштампан у часопису друштва *Slovenski pravnik* за 1924. г(одину)”. На основу ове напомене (фусноте) јасно је да је за упознавање с његовим економским и социолошким погледима од већег значаја ова књига на српском језику, јер као књига – и то без обзира што је више књижица (брошура) него књига – она је свакако потпунија и исцрпнија од предавања.

У овој се књизи Билимовић не бави чисто економском теоријом. Он у њој расправља теоријско питање односа државе, друштва и привреде. Међутим, то уопште не значи да се овом књижицом није ондашњој српској научној и културној јавности представио као економски писац у строгом значењу те речи. А то што за њу и њеног писца не постоји у данашње време никакво интересовање, разлог је, како смо напред навели, у томе што су наши писци из економске области између два светска рата у послератном раздобљу били неоправдано и неправедно потиснути и занемарени. Јер свако ко је ову књижицу имао у рукама не може оспорити, не само да се она бави предметом који је и у данашњем времену актуелан, него да се тим предметом бави на савремени начин. Другим речима, њен значај ни у ком случају није само историјски.

Овом књижицом Билимовић је хтео да „у најопштијим потезима” оцрта „одношај између привреде и друштва, а такође и државе, као нарочитог облика друштвене организације”. При том, он у средиште својих разматрања ставља привредну делатност, коју схвата врло широко. Она се, по њему, не исцрпљује у томе што људе снабдева „квантитативно ограниченим спољашњим материјалним намирницама (добрима)”. Привреда је важна људска делатност највише због тога што „све остале људске делатно-

³ „Библиотека за правне и друштвене науке”, Београд 1926.

сти имају своју економску страну, свој привредни аспект”. Ова његова поставка постаје очигледна на примерима које наводи, а то су: трошкови државне политике, издржавање државног апарата, војске, народне просвете, народног здравља, итд. „Ово даје особито значење привредном елементу, који у већој или мањој мери продире скоро у све стране живота”.

С обзиром да је привредна делатност друштвеног а не индивидуалног карактера, у њој се успоставља „однос човека према човеку”, „јавља се друштвени елемент”. „На привреди почиње да одјекује карактер социјалних односа”. Због тога се показује неопходним да се осветли његова „права природа”, односно суштина. Али сам Билимовић није творац неке своје теорије друштва. Он је прихватио теорију свога земљака и савременика, познатог економског и социјалног теоретичара оног времена Петра Струвеа.

Струве је, по Билимовићу, све друштвене целине разврстао у три групе. Прву групу чине људи када живе један поред другог, када једноставно чине „прост број”. С обзиром на то да су у овом скупу људи независни једни од других, не остварују никакве контакте међу собом, ове групе се не могу назвати друштвом у правом смислу. Другу друштвену целину Струве назива „системом људи”. Но оне су то у том смислу „што узајамно утичу један на другог”, то јест што су међусобно повезани, што су у односима међусобне зависности. „Систем људи (друштво) је област ирационалних т(о) ј(ест) нерационализованих стихијних социјалних појава које се одликују, као што говори Wundt, начелом хетерогоније циљева”. Та хетерогонија „означава, да људи имају своје нарочите (друге – $\epsilon\tau\epsilon\rho\sigma$) циљеве и од тога произлазе појаве, које нису биле, као такве, циљем људи”. Људи одлазе и насељавају се у великим градовима, али не да би од њих направили велике градове, већ ради испуњења неких својих личних циљева. „Такве се појаве зову хетерогеничким или природним, зову их такође органским, будући да оне саме по себи израстају из деловања великог броја људи, као што гране дрвета израстају из његових ћелија”. Најзад, „јединство људи” се јавља као „сфера рационализованих социјалних појава”. Те су појаве телеолошког карактера, „јер их ствара воља социјалног јединства која тежи за постављеним од ње циљевима ($\tau\epsilon\lambda\omicron\varsigma$). Те се појаве карактеришу, како вели П. Струве, аутогонијом циљева, јер оне произилазе од тога, што је на њих саме ($\alpha\upsilon\tau\omicron\varsigma$)⁴ била упућена воља социјалних органа”. Нормирање цена од стране државне или општинске власти врши се „по принципу аутогоније циљева”. У томе више нема спонтаности, несвесног деловања, већ само свесног, вештачког. Оно више није органска, већ органицистичка, прагматичка појава.

Између ових облика нема оштрих граница, већ се они преливају један у други или, како пише Билимовић, показују „многа прелазних облика”. Ова „три оцртана облика представљају само идеалне типове (Ideal-Typus Max Webera)”. Ова се класификација Билимовићу чини нарочито важна

⁴ Билимовић речи из старог грчког језика очигледно овде употребљава да би прецизније одредио значења.

„за тачно схваћање социјалне организације привреде”. „Простом агрегату људи одговара скуп постојећих једног до другог, али независних једног од другог” појединачних газдинстава. „То је скуп изолованих натуралних газдинстава”. Овај и овакав скуп, природно, никада није постојао „у чистом облику”, али му се приближава привреда ранијих привредних раздобља. Систему људи одговарао би систем узајамно повезаних економија, али која би постојала свака за себе, односно, како стоји код Билимовића, од којих би свака била самостална. „Таква је у свом чистом облику слободна народна привреда која почива на слободном промету”. Народна привреда назива се још и „компликованом привредом”, то јест која је сложена „од самосталних економија” и којима не руководи никаква „једина воља”. Последњи систем представља потпуно социјализовану привреду, привреду телеолошки јединствену. „Таква привреда почива на укидању својине, потчињености (хетерономности) појединих економија и принудном промету који се не врши путем склапања слободних уговора, него ауторитативно, т(о) ј(ест) на основу наређења једине воље”. И овде Билимовић још једном понавља да се сва ова три типа привредне организације јављају „само као идеални типови”, док „реални привредни живот показује много прелазних и мешовитих облика”.

За економију је, по Билимовићу, од изузетне важности правити разлику између оног што Макс Вебер назива „прометна привреда и привреда по плану (Verkehrs- и Planwirtschaft)”. „У првој је задовољавање потреба основано на личном интересу и оријентисано на пијаци. У другој се се ради по наредби социјалне власти. Лични интерес ту престаје да дејствује, њега морају да замењују алтруистичке побуде или принуда”. „Економска се рационалност у прометној привреди контролише по вредносној, т(о) ј(ест) новчаној калкулацији (Geldrechnung, као што вели Max Weber), наиме механизмом потраживања и понуде, цена, изражених у готовини општих доходака, трошкова, чистих доходака и добити”. У привреди по плану или, другим речима, диригованој привреди, новчану калкулацију мора да замени „натурална калкулација” („Naturalrechnung“), „коју извршује за целу народну привреду централна управа”. Овде је потребно напоменути да „контролисање економске рационалности путем такве натуралне калкулације наилази, поред практичних тешкоћа, и на потешкоће принцијелне”. Притом је потребно напоменути још и то да у систему слободне привреде у многим се случајевима „достиге само формална а не и материјална рационалност привредног процеса”. Иначе, тај систем „у свом оштро капиталистичком изразу у многеме не одговара етичким и хришћанским постулатима”, што ствара незадовољство тим поретком у широким слојевима материјално слабих и/или пролетаризованих. Излаз из ове ситуације, бар у садашњем времену, не може се и не треба га тражити у пуној социјализацији („Vollsozialisierung“), „већ у корекцији прометне привреде путем мера социјалне политике, т(о) ј(ест) путем социјалне реформе”. И с

овом констатацијом у вези Билимовић у даљем тексту расправља о утицају државе на привреду с обзиром на њену природу и њене компетенције.

Држава се, по Билимовићу, са социолошког гледишта одликује тиме што представља најорганизованије и најаутономније јединство људи. „Држава у овом смислу завршава цео ланац јединстава” која су уљубљена у државу као друштвену целину: породица, разних удружења, корпорација, савеза, самоуправа, итд. Међутим, „међународна организација је за сада социјални однос који се више приближава систему држава него јединству, мада такође испољава тенденцију да поступно пређе у јединство”. С обзиром да државна воља израста „из друштва-система”, „то се на облику и карактеру те воље рефлектује национална, верска, класна и друга структура друштва”. Није неопходно да јединственост воље, која је „битна за појам државе”, обухвата све стране друштвеног живота и да у сваком тренутку контролише деловање свих делова од којих се састоји. Уосталом, области и обим деловања државне воље могу бити веома различити, могу бити „шири и ужи”, и већ према томе могу постојати и „заиста постоје различити типови држава”.

Конкретно се могу разликовати три облика утицаја државе на привреду. „Државна власт правним нормама и деловањима својих органа поглавито формално и пасивно регулише делатност појединих аутономних економија“ и обезбеђује им користи у оквирима њихове аутономности. „То је оно што М. Weber зове *Regulierungsordnung* и што Н. Kelsen правилније зове просто *Gerichtsbareitsordnung*“. Држава, у ствари, ствара само формално поредак „који обезбеђује могућност одређеног вођења привредне делатности и оно формално корито којим тече та делатност”. Сама пак привреда представљала би у овом случају „готово чисту прометну привреду”, док би држава била „ноћни чувар (*Nachtwächter*) по изразу F. Lassallea”. Други облик утицаја државе на привреду представљао би случај кад држава, ради постизања неке одређене сврхе, материјално и активно регулише делатност појединих привредних субјеката; кад, на пример, постави себи као циљ да развије пољопривреду, индустрију, трговину и/или „да регулише новчани оптицај”. „То је такозвана економска политика државе”. Али она исто тако може да постави и друге циљеве; на пример, да заштити поједине слабије слојеве својих грађана путем социјалног осигурања, стамбеног законодавства, итд. Тада је то „такозвана социјална политика државе”. „Обадве те области политике одговарају ономе што М. Weber и Н. Kelsen називају *Verwaltungsordnung*”. „Трећа се привредна улога државе састоји у томе што она, као на одређени начин организован скуп људи, води своје сопствено, такозвано финансијско газдинство”. Ово газдинство делимично почива „на приватнопривредном начелу”, а делимично се „карактерише принудним (ауторитарним) скупљањем доходака”. Захватања државе на овој основи показују се кроз државне приходе. Они се стичу од непосредних и посредних пореза, државних монопола, приреза и посебних дажбина самоуправних тела, као и од проширења финансијског газдинства,

тј. кад држава узме непосредно у своје руке комплетна привредна предузећа, па и читаве привредне гране. Овде долази и случај кад је држава у оквиру финансијског газдовања поставила, поред економских, и остварење извесних социјално-политичких циљева.

У закључним разматрањима овог рада Билимовић стоји чврсто на становишту да „савремено друштво ипак остаје систем економија” и да тај систем реагује на сва регулисања од стране државе. Ако, на пример, сам систем није довољно „сазрео за извесне промене”, њега ће моћни „државни Левијатан” пре сломити него што ће га присилити да се прилагоди ономе што се од њега захтева, или да адекватно одговори некој вишој фази у коју би требало да се уклопи. Отуда је „једна од најважнијих добити које се достижу проучавањем социолошке природе привредног процеса” та да се схвати да се морају поставити границе и да постоји неопходност извесних услова „за ауторитарну рационализацију стихијног привредног друштвеног живота”. Имајући ово у виду, „ово проучавање забрањује безобзирно мешање државне власти у друштвени економски систем, али једновремено оно императивно диктира, већ ради стабилности овог система, непрекидни прогрес у области социјалне политике и у коригирању економског процеса, у колико за ово има неопходних услова у самом систему”. То би био пут у правцу остваривања народних потреба и задовољавања народних жеља, и њега би требало следити ако се хоће обезбедити дугорочни опстанак самог система.

Има исконске мудрости у овом закључку. По томе се Билимовић не показује као незаинтересован и индиферентан писац. Његово струвеовско, веберовско и келзеновско сагледавање привредног живота и развитка упућује на закључак да је у својим економским разматрањима био поглавито социолошки оријентисан, а што је укључивало идеју социјалне реформе целокупног друштва у оквирима државе. При том Билимовићу треба одати признање да је успео да за релативно кратко време постигне да једну веома сложену проблематику изложи на српском језику.

*

Десет година после појаве књиге *Друштво, држава и привреда* Билимовић је на српском језику објавио своју другу књигу под насловом *Увод у економску науку*.⁵ Као и у претходном, и у овом његовом делу економске и социолошке поставке кореспондирају с европским достигнућима у научним областима његовог доба, и по томе је оно већ тада далеко надилазило националне оквире. Додуше, за економске науке у Србији би се могло рећи да су од самих почетака почивале на европским извориштим. Но Билимовић је својим радовима дефинитивно пресадио руску и

⁵ *Увод у економску науку*, (1936) Београд. Ово његово дело појавило се десет година после његове прве књиге на српском језику, о којој је горе било речи. *Увод у економску науку* је издао познати београдски издавач и књижевник Геца Кон.

европску економску науку и теорију на српско културно подручје, и тиме допринео да се однос према економици као научној и практичној дисциплини у Србији уздигне до најсавременијих европских достигнућа. Појава ове књиге пада у време када су се у нас појавила нова имена у области економске науке, а која су и сама била окренута савременим европским токовима. То је пре свих био Велимир Бајкић, а за њим Милорад Недељковић, Мирко Косић, Љубомир Дуканац, Слободан Драшковић, Милан Жујовић и други.

Да је Билимовић већ претходном, а још више овом књигом допринео да се српска економска мисао уздигне на европску разину, показује се већ на самом почетку, кад наше читаоце уводи у савремену економску књижевност. Његово је увођење систематско и обухвата најзнатније публикације „из опширне економске књижевности”. Пошто је књигу наменио првенствено читаоцима са српског језичког подручја, он почиње од књижевности на српском језику. Али и у том претходном „параграфу” он не заборавља да најпре обавести читаоце да је Милорад Недељковић у свом чланку на немачком језику *Jugoslavien*⁶ навео најважнија дела „главних српских економиста” тог доба као и оног које му је непосредно претходило. Одмах за српским, он наводи ауторе и дела хрватских, а за овима словеначких економиста.⁷ После тога прелази на словенске писце, наводећи многобројне „руске уџбенике” (како вели). Од чешких аутора спомиње најзначајније опште теоријске радове, затим пољске и на крају наводи неколико уџбеника на бугарском. Напомињемо да је у навођењу најсавременије књижености на руском језику посебно навео совјетске ауторе, а посебно дела на руском објављена у емиграцији.

Даље излагање започиње с немачком економском књижевношћу, с обзиром да је она „најбогатија”, како напомиње. И овде је систематично изложио најпре библиографске податке о општим теоријским књигама из свог времена, издвојивши посебно „популарно написана дела”, док је у оквиру посебне групе навео колективне зборнике, за којима следе велики речници, па они мањи. Међу општим теоријским књигама наводи и понеког старијег аутора, али уз напомену да је главно његово дело објављено поново у најновије време. То је конкретно случај с Карлом Менгером (Carl Menger) чије се прво издање његовог дела *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre* појавило 1871, али у новом издању 1923. Код његовог имена Билимовић бележи у загради да је Менгер „оснивач бечке школе теоретичара граничне корисности”.⁸

⁶ *Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart*, Band I, Wien, 1927.

⁷ Од Хрвата помиње на првом месту Блажа Лорковића, а од Словенаца Андреја Госара и Алеша Ушеничника.

⁸ На велики значај Карла Менгера указује се у историјама економских теорија; видети, примера ради, код Ерика Рола (Eric Roll), у његовом делу *A History of Economic Thought*, London, 1953; ову је историју превео на српскохрватски Слободан Штампар, а објављена је под насловом *Povijest ekonomske misli*, Zagreb 1956.

После немачке књижевности, Билимовић наводи француске уџбенике, којима додаје и библиографску белешку о књизи оснивача лозанске математичке школе Леона Валраса.⁹ За француским следе енглески аутори¹⁰ После енглеских, он наводи „американске” ауторе и на крају италијанске. Али тиме се његово излагање о економској књижевности не завршава. Он је као посебну групу издвојио „радове класика и других познатијих економиста”. У том пасусу почиње с Кенеом (François Quesnay) и Тиргоом (Anne-Robert-Jaques Turgot), за којима следе Адам Смит (Adam Smith), Малтус (Robert Malthus), Рикардо (David Ricardo), Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill), Родбертус (Karl Rodbertus-Jagetzow) и други до Карла Маркса (Karl Marx) и његовог Капитала. При том ставља у заграду да је популарно издање овог Марксовог дела приредио Карл Кауцки (Karl Kautsky).¹¹

Кад је завршио с прегледом књига, Билимовић прелази на часописе и листове. Излагање о часописима и листовима почиње опет београдским, *Народним благодинањем* Велимира Бајкића, док од загребачких наводи *Radnički zaštitu* коју је уређивао Бранимир Хаберле, а од словеначких *Trgovski tovariš* чији је уредник био Ј. Кавчич. Поред часописа, од београдских новина наводи *Трговински гласник* и *Привредни преглед*. Наводи и часописе који нису економски, али у којима су објављивани прилози из економске области. То су били београдски *Архив за управне и друштвене науке*, загребачки *Мјесећник* и љубљански *Slovenski pravnik*. Од општинских часописа спомиње једино *Српски књижевни гласник*. На страницама београдских часописа, листова и новина чије наслове наводи Билимовић је и сам објављивао чланке и друге прилоге.

Од страних часописа он иде редом којег се држао и приликом излагања о економској књижевности. Најпре наводи немачке, па француске, енглеске, америчке и на крају италијанске. Излагање завршава навођењем библиографских публикација и прегледа из економске области. Интересантно је напоменути да кад пише о часописима он не спомиње руске нити часописе других словенских народа.

Билимовић је *Увод у економску науку* поделио у пет поглавља. У првом пише о општим појмовима, у другом излаже историјски развитак привреде, у трећем се бави организацијом савремене „социјалне привреде”, у четвртном економском науком, а у петом методологијом економске науке. Овим је фактички изложио свој поглед на целокупну економску науку. То је његово најзначајније дело које је објавио на српском језику

⁹ Léon Walras, *Éléments d'économie politique pure*, која је објављена 1926. године. Иначе, Валраса наводи посебно највероватније из разлога што је и он сам био међу првима који су се у Југославији залагали да се у нашу економску науку уведе математичка метода. Но о томе ће нешто више бити речи у даљем излагању.

¹⁰ Међу неколико енглеских аутора које наводи налазе се Алфред Маршал (Alfred Marshall) и Алфред Пигу (Alfred C. Pigou).

¹¹ Узгред бележимо да су Моша Пијаде и Родољуб Чолаковић с овог издања превели *Кайштал* који је био објављен у чувеној предратној библиотеци „Каријатиде”.

између два светска рата, његов најисцрпнији и најсистематскији рад у области економске теорије између два светска рата.

„Предмет економске науке је привредна делатност човекова” (с. 8).¹² Овом реченицом започиње Билимовић своје излагање. Међутим, економски теоретичари и научници, како вели, све до данашњег дана нису сагласни шта се под овим појмом разуме. Наилази се на више тешкоћа које спречавају да се дође до јединственог схватања овог појма. Неодређеност самог појма несумњиво је једна од њих. Али то је проблем с којим се боре и друге науке. Једну од тешкоћа чини и то „што једна те иста појава према различним својим особинама улази у област разних наука” (с. 9). Да би пребродило ове тешкоће, Билимовић појам привредне делатности дефинише тако што га своди на битна, конститутивна обележја. У економској књижевности постоји врло велики број дефиниција привредне делатности. И према томе на који су начин економисти покушавали да дефинишу овај појам, он их је сврстао у четири групе. У првој се групи налазе они који привредну делатност дефинишу као делатност чији је циљ „набављање средстава за задовољавање људских потреба” (с. 10). Ову дефиницију сматра прешироком из разлога што свака делатност која се врши с циљем да би се обезбедила средства за задовољавање потреба не може се због тога обавезно схватити као привредна. У другу групу спадају писци као Михаил И. Туган-Барановски и Отмар Шпан (Othmar Spann), за које се привредна делатност јавља не као циљ сам за себе, него као средство за постизање других циљева. „Ако рудар ради осам часова дневно у руднику, тај рад није за њега циљ сам за себе, него само средство да исхрани себе и своју породицу” (с. 10). Исто тако кад професионални ловац иде у лов он то ради да би себи и својој породици прибавио средства за живот; али кад се неко бави ловом из чистог задовољства, он не обавља привредну делатност. Но упркос овоме, неспорна је чињеница да привредна делатност у највећем броју случајева служи да би се прибавила средства за друге циљеве. Али кад неки глумац игра у позоришту поглавито да би добио хононар, то не значи, и не сме тако да се схвати да он обавља привредну делатност. Билимовићева критика овог схватања се састоји у томе што привредни карактер неке делатности не зависи од нашег субјективног односа према њој, то јест да ли сматрамо да нам је она циљ или средство за постизање неког другог циља. Мотивација је исувише субјективна појава да би се помоћу ње објаснила привредна делатност.

У трећој групи су они економски теоретичари који привредну делатност дефинишу као делатност „прожету економским начелом”. Билимовићева критика овог гледишта је колико духовита толико и очигледна. За газдинство које се води нерационално не може се рећи да није привредно, као што се ни за хирурга који приликом операције „штеди снаге болесника” не би могло да тврди да се бави привредном делатношћу. Тежња да се целисходном расподелом средстава постигне максимално задовољење ка-

¹² Број у загради иза навода означава број стране у овој књизи.

рактеристична је за сваку рационалну људску делатност, а не само за привредну.

Најзад, у четврту групу спадају аутори попут Макса Вебера, Леона Петражицког и Петра Струвеа, „који везују појам привредне делатност са разменом, тржиштем, тржишном ценом и новцем. Према мишљењу ових писаца свако привредно добро, свака привредна појава, као и сав привредни живот, носе печат тржишне размене, печат цене, а како се у данашње време цена изражава у новцу, печат новца” (с. 11–12). По Струвеу на пример, „суштина привредне делатности лежи у тржишној цени и у мерењу, помоћу те цене, физички хетерогених ствари” (с. 12). И за ову дефиницију Билимовић истиче да је, с једне стране, исувише уска, а, с друге стране, да је преширока. Она би била сувише уска што се по њој рад сељака на своме газдинству и ради задовољења својих потреба без изласка на пијацу не би могао сматрати привредном делатношћу. Ова би дефиниција искључивала из привредне делатности натуралну привреду која није знала за размену, а исто тако и колективизовану привреду „у којој не би било савремене приватно правне новчане размене” (с. 12). Међутим, ни свака делатност везана с тржиштем, ценом и новцем не може се сматрати привредном. Никако се не може тврдити да су слике Рафаелове настале као плод његове привредне делатности због тога што имају цену на тржишту.

Дакле, као што се на основу овог Билимовићевог критичког прегледа може да закључи, ниједан од новијих покушаја не задовољава, због чега предлаже да се остане при дефиницији коју су дали класични економисти, највише енглески, а коју су, на овај или онај начин, прихватили и многи новији економисти. Та дефиниција „боље од ма које друге обухвата суштину привреде и привредне стране различних појава” (с. 13).

Genus proximum привредне делатности је у дефиницији овог појма то да је она људска делатност, и то није спорно. Оно што је сматрао да је потребно да се објасни јесте: по чему се привредна делатност разликује од осталих људских делатности. Да би објаснио сам појам, Билимовић је најпре подвргао анализи грчку реч „економија” као и нашу „привреда”, али и друге речи које се у нашем језику употребљавају за ову делатност: „господарство”, „газдовање” (у значењу „управљање кућом и свим ствари-ма”). При том је занимљива његова анализа речи „газда”. Њу смо, по њему, преузели из мађарског језика, али у самом мађарском језику она можда води порекло од старословенске речи „господин”, и у томе се позива на Брикнера (Brückner)¹³ и Ватрослава Јагића. Српску реч „привреда” он тумачи као „стицање ствари које имају вредност” (с. 13). На основу оваквог тумачења излазило би да је нагласак на улози лица које води газдинство, које је господар у кући. Да би задовољио своје потребе њему су неопходна различита средства, али само она која може да освоји, то

¹³ Билимовић сва имена која наводи у својој књизи пише како се она пишу у оригиналу, и то латиницом ако су имена аутора и наслови њихових дела штампани латиничним писмом, а имена и наслове руских аутора руском ћирилицом.

јест да их потчини својој власти. То се средство назива добром. „Нема добра без објекта, али исто тако нема добра без субјекта и његових потреба” (с. 14). Хлеб је једно од добара, јер може да задовољи глад. Међутим, ваздух и сунце то нису, јер нису у човековој власти. Велика група материјалних добара која је врло важна за целокупно човечанство састоји се од предмета и снага спољашњег материјалног света, коју Билимовић назива „спољашња материјална добра”. Добра уопште, а посебно спољашња материјална добра имају, како каже, дуалистички карактер, који је карактеристичан за целокупни привредни живот, јер и једна и друга претпостављају постојање и субјекта и објекта у привредној као и у свакој другој људској делатности. У ствари, привредна делатност „представља однос између човека и спољашњег материјалног света” (с. 17). Полазни или почетни и последњи или завршни момент у привредној делатности су људски (субјективни) – осећање потребе и осећање задовољености потребе – док се између та два психичка момента налазе објективна, махом материјална средства за задовољавање тих потреба – потреба које се осећају; ту долазе и спољашња материјална средства за задовољавање потреба. Но крајњи психички циљ најчешће није непосредан, није видљив. Рад у предузећу није ради непосредног задовољавања неке од људских потреба, него да би се зарадио новац. Тек новац који се заради служи, у крајњој линији, за задовољавање потреба. У томе се састоји тај дуалистички, психичко-материјални или субјективистичко-објективистички карактер привреде. Наравно, људи својом делатношћу задовољавају и своје друге потребе: религијске, естетске, моралне, правне, политичке. Али иако ниједна од њих не спада у привредну делатност, безмало све имају своју привредну страну или, како то Макс Вебер објашњава у свом делу *Привреда и друштво*, готово су све „посредно привредно оријентисане” (с. 18). „Економска наука, дакле, проучава привредну делатност и привредне појаве, које настају у области те делатности, али, осим тога, она може да проучава исто тако и привредну страну непривредне делатности и непривредних појава” (с. 18). На основу ових разматрања он даје дефиницију науке о привреди. Она је, по њему, социјална наука, „чији је задатак изучавање друштвених односа, који настају међу људима у вези с њиховом привредном делатношћу, а исто тако и у вези са привредним странама њихове непривредне делатности” (с. 19).

Но с овим се не завршавају његова разматрања основних појмова економске науке. Није довољно да се одреди шта привредно добро јесте, него је исто тако важан квантитет привредних добара. Мерење количине зависи од тога о којој је врсти привредних добара реч. Добра, која су материјалне ствари, мере се или по тежини, или по запремини, по дужини, површини, простору, комаду итд, док се добра која представљају снагу мере специјалним јединицама: коњским снагама, киловатима, итд. Али још прецизнија мерења захтевају да се, поред врсте, одређује и каквоћа (квалитет) за сваку поједину врсту добра. Али са свим овим у вези искрсава питање: ако се предвиђа да се једна врста добра размењује за другу. Добра која се

производе за тржиште, у циљу размене, постају роба. Кад се производе за тржиште, сваком се добру израчунава вредност односно цена, то јест цена робе. И пошто се роба продаје и купује за новац, њена се вредност изражава у новцу, то јест бројем новчаних јединица. За разматрање појма вредности добара важно је знати да се с обзиром на вредност могу „збрајати физички разнородна добра” (с. 20), а што је од практичног значаја за специјална мерења привредних добара.

Споменули смо да привредна добра имају то својство што су корисна. Корист се састоји у томе што се тим добрима или непосредно задовољавају људске потребе, или „што посредно омогућује то задовољење” (с. 20). „У користи, коју добро доноси, састоји се сав његов значај за човека” (с. 20). У ствари, корист не представља привредно добро само по себи, већ корист или збир користи који се од једног добра имају чине га привредним добром. Као посебан облик у коме се јављају привредна добра Билимовић издваја право на добро „или на корист, коју оно доноси” (с. 22). И с овим у вези он опет упућује на Макса Вебера, који је писао о „могућности да се располаже” (ово је навод из Макса Вебера) привредним добром, „која се у савременим државама оснива на писаном закону, а раније се оснивала на обичају или на фактичном ’стању интереса’” (с. 22).

Да на крају наведемо да, по Билимовићу, четврти облик привредних добара представљају „различна писмена документа”. „Ова се документа исто тако продају и купују као самостална роба”, мада „она не представљају самостална нова добра, него само потврђују права на добра или на користи, које се од њих добијају” (с. 23). Као резултат ових разматрања имамо четири облика у којима се јавља једно привредно добро: као ствар, као корист од ствари, као право на ствар и као документ којим се то право потврђује. Да споменемо још и то да кад је у питању корист, онда се рачуна једино на будућу корист од привредног добра, а никако на прошлу или садашњу корист. У расправљању о привредним добрима и користима од њих Билимовић се ослања на чувено Бем-Баверково (Eugen von Boehm-Bawerk) дело *Rechte und Verhältnisse vom Standpunkte der volkswirtschaftlichen Güterlehre* од 1881. године, као и на Фишерово (Irving Fisher) *Elementary Principles (Основне принципе)*.

Један од основних појмова економске науке јесте економско начело. Оно се обично дефинише као тежња да се „са најмањим трошковима постигне највећи резултат” (с. 32). Ово начело је исто што и начело економичности, и може се и треба га сматрати једним од основних начела, мада оно, према Билимовићу, није обавезно обележје привредне делатности. Јер се, на пример, не може не сматрати газдинством у привредном смислу привредна делатност примитивних аборицина¹⁴ који у газдовању не уважавају ово начело. Но оно је ипак толико „карактеристично за свако нормално газдинство, да га економска наука с пуним правом уноси (...) као

¹⁴ Тј. урођеника.

једну од својих главних полазних тачака” (с. 33). „Економско начело”, пише даље Билимовић, „означава само формалну рационалност привреде и зато се може комбиновати с најразличнијим субјективним мотивима”. И пошто и највећи алтруиста или идеалиста може да се придржава овог начела у свом раду као и „најгори егоиста” или чисти реалиста било би погрешно идентификовати ово „економско начело с егоистичком мотивацијом” (с. 33). Али упркос томе, ипак је најраспрострањенији егоистички мотив: трка за сопственом привредном коришћу, мада ни преовладавање овог мотива над свим другим и егоистичким и алтруистичким мотивима не мора увек да значи, а ни не значи да је тај мотив везан за појаву експлоатације човека од стране човека. „Рационализација газдинства, уколико се односи на руковање са стварима и природним снагама, исто тако представља манифестацију тог мотива, а да нико није при том експлоатисан” (с. 34). Поред овог, од егоистичких мотива Билимовић разматра још честољубље, страх од казне као и тежњу „за привредном делатношћу као таквом”. Да с овом последњом у вези напоменемо да тај мотив заслужује више пажње, због тога што нам се чини да је као мотив веома присутан у привреди, и то не само у најновије доба. Јер је истина да се привредна делатност највише обавља не из задовољства „него под притиском привредне потребе”; али „нису ретки (ни) случајеви, да извесна привредна делатност већ сама за себе пружа човеку задовољство и радује га. Такав је често рад сељака у¹⁵ сопственом газдинству, рад виртуоза занатлије, посао директора фабрике, банке”, затим оног ко се „бави берзанским пословима” (с. 35), итд. На основу овог разматрања егоистичког мотива Билимовић изводи закључак да је класни антагонизам од мањег значаја него што се то наглашавало и наглашава. Наравно, привредни мотиви се најчешће јављају помешани једни с другима, тј. алтруистички и егоистички, као што се јављају помешане и разне врсте егоистичких мотива. Савремена економска теорија је „при изучавању појединих појава” обавезна да узме у обзир, и обавезно узима „разноврсност привредних мотива” (с. 37).

У параграфу под насловом *Привреда и техника* Билимовић разматра, како вели, две стране једног истог процеса, а то је прибављање „релативно ретких спољашњих материјалних ствари и снага” (с. 38). Његов полазни став је да техника има за циљ да створи добра одређене каквоће од онога чиме располаже, док привреда одређује количину рада и средстава како би се „помоћу њих постигло највеће задовољење потреба” (с. 38). И с обзиром да и техника и привреда имају посла „са спољним материјалним стварима и снагама”, Зомбарт (W. Sombart) сматра да не постоји подела на *mundus technicus* и *mundus oeconomicus*, већ техника и економија представљају јединствен *mundus*. То јест не постоји подела на свет технике и свет економије, већ постоји један јединствен свет. Узајамни однос технике и привреде је веома комплексан, али је важан за утврђивање ос-

¹⁵ Требало би овде да пише „на” уместо „у”.

новних појмова привредне делатности. На пример, несумњива је чињеница да је технички и технолошки напредак утицао да се створе многе потпуно нове привредне гране, да се огромно увећају људске потребе. Исто тако је с развојем технике и технологије настала и једна потпуно нова дисциплина, а то је научна организација производње привредних, тј. материјалних добара.

На почетку поглавља у којем излаже о историјском развоју привреде, Билимовић у првом параграфу расправља о законитости и историјском карактеру привредних појава. Он прихвата оно што су запазили већ старији писци – физиократи и класици – а то је могућност постојања законитости у привредном животу. „Од новијих праваца у економској науци ову могућност нарочито подвлаче субјективистички правци” (с. 43). Међутим, он осећа да је потребно да објасни специфичност ове законитости. „Као појава свесног људског рада”, она, по њему, произлази „из једнаких мотива, којима се људи руководе у својој привредној делатности (*causa causans*) и једнаких спољних услова, под чијим се утицајем она врши (*causae occasionales*), т(о) ј(ест) из сједињења оног што Аристотел назива *potentia* и *complementa possibilitatis*. А јединство мотива произлази „из једнаке физичке и психичке природе људи, из извесне правилности у појавама људске воље, из јединства духовне средине и јединства нарави, које владају у појединим епохама код појединих народа и социјалних класа, из традиционализма” (с. 43), итд. И управо оно што је за Билимовића важно да констатује јесте да та специфична детерминисаност „не противуречи учењу о слободи људске воље” (с. 44).

Билимовић нарочито истиче да се „правилност привредних појава манифестује само при посматрању великог броја тих појава” (с. 44). Али ни сама законитост привредних појава није непроменљива. Постоји велика разлика између закона природе и привредних закона. Јер док се „физички услови, од којих зависе закони природе, у времену и простору мало мењају”, „психички услови, од којих зависе привредни закони, (...) брзо се мењају у времену” (с. 45). Духовна структура људи је подложна променама. Па чак и број становништва се мења. При том наводи као пример мишљење Максима Ковалевског и Карла Кауцког, који су узимали „пораст становништва као главни разлог историјске измене привреде” (с. 45).

Прихватање идеје о историјском карактеру привредних појава ударило је, по Билимовићевом схватању, „нарочити печат (...) на целу економску науку” (с. 46). Оно је у економској науци као и у практичкој економској политици „отворило врата оним струјама, које желе да утичу на привреду и да је реформишу у правцу који желе” (с. 46). Међутим, историјске промене привреде и „саме показују законитост” (с. 47). Из тога је настало „учење о степенима историјског развоја привреде”, које објашњава „не само како се изградила савремена привредна организација” (с. 47) него омогућава да се сагледају правци и њених будућих промена.

У даљем излагању Билимовић разматра, како пише, поједине схеме степена развитка привреде. Под овим он разуме периоде у развоју привредног живота који су обележени типичним особеностима које су преовлађивале у сваком од њих. Он разматра неколико главних теорија о томе, које се међу собом разликују према својствима специфичним за свако раздобље (*principium divisionis*). Међу неколико важнијих теорија од којих сваку разматра критички, наводимо примера ради Морганову, за кога пише да је у историјском развоју разликовао „степене”: „дивљег стања, варваризма и цивилизације с њеном класном културом” (с. 55). При том узгред напомиње да је Морган својом теоријом извршио „врло јак утицај на социјалистичке писце, нарочито пак на Friedrich-a Engels-a“ (с. 55). Спомиње, али не много више од Енгелса, и Карла Маркса, за кога вели да је, према дијалектичкој тријади „теза-антитеза-синтеза”, разликовао „прекапиталистички степен, када су се средства производње налазила у рукама радника”, „савремени капиталистички степен, када средства производње не припадају раднику”, и „будући социјалистички степен, када ће средства производње поново бити у рукама радника” (с. 55).

Но оно што је нарочито разрадио и што нам изгледа да представља његов теоријски допринос економској науци јесте параграф који је посветио разматрању карактеристика ранијих степена развитка. Тај је параграф поделио у три „потпараграфа” (да их тако назовемо): у првом излаже своја разматрања о затвореној кућној привреди, у другом о, како се изразио, везаној локалној (градској) привреди, док у трећем, говори о везаној народној привреди. У првом „потпараграфу” он пише о породичној задрузи, нарочито у Срба и Хрвата, позивајући се на наше писце и њихова дела која су мање позната.¹⁶ Помиње и старо грчко „ојкосно” газдинство, које је описивао Родбертус, итд. Кад пише о облику села, он нешто више простора посвећује разматрањима Јована Цвијића о томе, као што се, кад спомиње привредну историју словенских народа и расправља о привредним изразима и појмовима везаним за земљорадничка друштва, позива, поред других, и на словенске ауторе.¹⁷ У оквиру овог излагања о природној сеоској привреди он даје и критички осврт на теорију о аграрном комунизму.

„После доба преовлађивања природне привреде долазе столећа постепеног развитка размене” (с. 67). Привредна размена, која је у античком свету већ била врло развијена, почела је у Европи да се поново јавља, то јест дошло је до њене рецепције (како се Билимовић изразио). Њени центри су били градови. Развила се трговина како између градова и села, тако и из-

¹⁶ На пример, на један мало познат рад Живојина Перића на енглеском језику који је био објављен у *Илинојској правној ревији (Illinois Law Review)*, затим на рад Јеврема Герасимовића *Старо српско право*, на чланак Алексе К. Матановића о кући у Црној Гори из *Архива за правне и друштвене науке* (1927), као и на један ранији рад Теодора Тарановског (на руском) о неколико идеографских црта старог српског права, објављеног у *Conference des historiens des états de l'Europe orientale et du monde slave*, Varsovie, 1927. Овај рад је очигледно претходно његовом делу *Историја српског права у Немањинској држави*.

¹⁷ Лубора Нидерлеа, Павела Виноградова, Бориса Чичерина, Туган-Барановског и друге.

међу градова самих. Почело се и с производњом ради размене. Роба се куповала и продавала на трговима (трговиштима) и вашарима. Међутим, ову производњу Билимовић назива везаном привредом, јер су „градске занатлије били везани еснафским везама” (с. 69). Али са стварањем великих европских држава у привредном животу се врши размена на широкој територији. „Ствара се привредна организација, која је добила назив народне привреде. Рад за муштерију замењује се радом за тржиште” (с. 70), па с временом и за капиталисту, „који купује продукт од произвођача и често му даје неопходну сировину”. Та појава означава почетак „кућне индустрије”, чиме започиње раздобље првобитне акумулације капитала. При том Билимовић упозорава да „везана привреда није била социјалистичка, пошто је била заснована на приватној својини”, а није била ни „планска привреда, пошто се није водила по неком јединственом плану”. Она је била везана „само у смислу ограничења привредне слободе” (с. 71), и то је мање била ограничена „државним везама”, док је далеко више била ограничена корпоративним. Он је ову привреду и назвао „корпоративна везана привреда”.

Нећемо износити Билимовићева разматрања о карактеристици савремене народне привреде – мада нам она, као и све остало његово излагање, открива његово правилно резонување, његову ученост и изванредно познавање функционисања савременог привредног система – већ ћемо, само у неколико речи изнети његове погледе на даљу еволуцију савремене привреде.

Тежак привредни положај у који је запао западни свет после Првог светског рата, а специјално радничка класа и привредно слаби слојеви друштва помогли су развитак социјалног покрета. Томе је допринела и Октобарска револуција у Русији, као и низ револуција и социјалних потреса до којих је дошло у западном свету. Сви су они довели до стварања снажних радничких странака у развијеним западноевропским земљама (Немачкој и Великој Британији), а што је све опет довело „до спровођења широког програма социјализације” (с. 83). Резултат тога био је, на пример, у Немачкој стварање државног одбора за угаљ, савеза гвожђарских предузећа, доношење закона о социјализацији, система фабричких савета и др. Ови „експерименти”, како их је назвао Билимовић, нису „оправдали наде, које су у њих полагане” (с. 83). Али је и „експеримент совјетске привреде, као социјалистичке планске привреде, показао” у тим првим годинама да у совјетској држави није дошло до елиминисања социјалних неједнакости и да она „представља систем насиља и принудног рада” (с. 87). Глад и немаштина које су се појавиле као резултат спровођења прве „пјятиљетке” (1928–1933. године) довели су дотле да је ситуација испала много гора „него пре њеног почетка” (с. 87). Развитак пољопривреде на основу петогодишњег плана је доживео катастрофу, а „у погледу исхране, одећа и станова, постигнути резултат (је) супротан оном, који се планом предвиђао”.¹⁸

¹⁸ Ово је код Билимовића навод из књиге Ота Аухагена (Otto Auhagen) под насловом *Биланс првог петогодишњег плана совјетске привреде (Die Bilanz des ersten Fünfjahresplanes der Sowjetwirtschaft, Breslau 1933)*.

С једне стране, „развитак картела води ‘планском капитализму’, који прелази границе појединих држава” (с. 88). С друге стране је совјетска опредељеност за планску привреду. Из овога Билимовић извучи закључак да се може рећи да „вера у спасилачку снагу ‘планске привреде’ постаје све распрострањенија и јача”. Већ услед ове вере привредни развитак у најближој будућности највероватније ће се кретати у правцу преиначења данашње привреде у везану планску или пак у регулисану (дириговану) привреду” (с. 89). „Историјском развиту привреде и најновијој тенденцији (...) најбоље одговара (...) средњи пут. На том путу народна привреда би избегла Сцилу једностраног индивидуализма и Харибду једностраног колективизма. И с овим у вези он наводи Адолфа Вебера: „Социјалистичко привредно уређење је немогуће. Али социјални циљ, који се предочава социјалистима, сачињава врховни проблем социјалне економије и економске политике: мора се сваком човеку, па и најмањем и најнезнатнијем, створити егзистенција, идеално и материјално достојна човека” (с. 90).¹⁹ На основу ових речи више је него јасно да је Билимовићу – полазећи од економских премиса – блиско западноевропско социјалдемократско становиште даљег развитака савремене привреде и савременог друштва.

У наредном поглављу Билимовић разматра организацију социјалне привреде. Привреда се обавља у друштву и има друштвени карактер, она „сачињава важну страну друштвеног живота и утиче на „цело друштвено уређење”. Али исто тако и „структура друштвеног живота утиче на привреду” и представља основу на којој је „изграђена привредна организација” (с. 91). Из тог разлога он је сматрао да је неопходно да се овде позабави питањем „шта је друштво” и који све облици друштвеног уређења постоје. Овим је, како напомиње, „учинио мали излет у област социологије” (с. 91). Ми се овим његовом излагањем нећемо опширније бавити, јер је своје схватање друштва и његове структуре већ био изложио у својој „брошури” *Друштво, држава и привреда*, а о којој је напред већ било речи. Притом, он и овде наводи најважније ауторе чијем се гледишту приклонио: Петра Струвеа, Макса Вебера, Фердинанда Тениса и Вернера Зомбарта.

Но за разлику од излагања у наведеној брошури, Билимовић овде конкретније одређује однос Струвеове теорије о систему и јединству људи и Тенисове о општој подели људских скупина на заједницу и друштво. Разлике између Струвеа и Тениса на које притом указује од мањег су значаја кад се упореде с подударношћу ове две теорије. Али оно што је врло важно истаћи јесте да систем људи и јединство људи²⁰ представљају само идеалне типове. У стварности постоји само мноштво разних прелазних и мешовитих облика. Но пошто је Билимовић своју књигу писао, а и као економиста је деловао у држави у којој није постојало јединство привреде

¹⁹ Adolf Weber (1929), *Ende des Kapitalismus? Die Notwendigkeit freier Erwerbswirtschaft*, München, с. 103.

²⁰ Он усваја и ову Струвеову терминологију.

у струвеовском смислу – као што је постојало у Совјетском Савезу, а донекле и у нацистичкој Немачкој као и фашистичкој Италији – он за привредну ситуацију свог доба констатује да „слободни систем газдинстава, без поправака (...), показује много мана, које излажу опасности и само даље постојање овог система. Ове мане настоји да одстрани, или бар да их ублажи, економска и социјална политика, која систематски реформише слободну привредну организацију и постепено претвара индивидуалистички капитализам у нови облик регулисаног социјалног капитализма” (с. 96).

У параграфу у коме излаже своје схватање привредних творевина, како их назива, и њихових врста, он полази од њихове сличности с људским организмом. Као што се људски организам састоји из ћелија, тако ни привреда не представља „неуобличену масу привредних радњи, него је организована у облику разних привредних творевина” (с. 97). И пошто се свака од тих творевина може схватити као привредна ћелија или као скуп ћелија, она, то јест творевина, „на овај или онај начин”, представља „организовани скуп привредних радња²¹ и њихових резултата” (с. 97). Напоменимо овде да се Билимовић наизглед приклања органском схватању друштва. Међутим, при том је свестан да не стоји знак једнакости између организма и друштва. „Јединство људи приближава се организму, до извесне мере оно му је аналогно”. Али се ипак не сме идентификовати с биолошким организмом. „Зато П. Струве каже да је друштво ‘формација’, али није ‘организам’” (с. 93). У стварности постоји велика разноликост привредних творевина. Учење о врстама привредних творевина Билимовић назива привредном морфологијом.

Билимовић је направио схематски приказ привредних творевина, који је врло користан за јасно сагледавање његове идеје. Он све привредне творевине дели на просте и сложене. Сложене творевине назива још и системом газдинстава, у складу са социолошком теоријом Струвеовом. С обзиром да се простим привредним творевинама сматрају оне којима руководе централни органи који доносе све одлуке, оне представљају телеолошко јединство, пошто воља која њима руководи поставља себи извесне циљеве и настоји да их оствари. Таква привредна творевина представља фактички привредно јединство. Насупрот њој, „у сложеној творевини таквог центра нема” (с. 97). Зато сложене привредне творевине представљају системе који су међусобно повезани. Систем, газдинстава се опет дели на националну или народну привреду и светску. Народну привреду Билимовић дефинише као „скуп свих газдинстава (и њихових савеза) политички самосталног народа, која су међусобно везана разменом и општим правним поретком” (с. 102). Аналогно народној привреди, светска привреда представља „скуп свих газдинстава (и њихових савеза) целог света, која су међусобно везана међународном разменом и међународно правним односима” (с. 103). Међутим, кад о њој пише, он напомиње да се она „налази у фор-

²¹ Требало би „радњи”.

мирању” (с. 103). Из тих разлога економска наука се бави светском привредом само када је реч о појединим специјалним питањима: о међународној подели рада, међународној трговини, међувалутним односима, итд. „У свему осталом као њен главни објект јавља се народна привреда” (с. 107).

Проста творевина или привредно јединство – опет у складу са Струвеовом социолошком теоријом – дели се на унитарну привредну творевину (унитарно јединство) и савезну привредну творевину или привредни савез. Унитарна привредна творевина може да буде потрошачко газдинство или газдинство за остварење добити (предузеће). Разуме се да и једно и друго газдинство може бити индивидуално и колективно.

У вези с простим и сложеним привредним творевинама Билимовић прави разлику и између „два основна организациона принципа” (с. 107). „Ако у привредном процесу заједнички учествују неколико људи, онда газдинство престаје да буде (само) однос између човека и спољне природе, оно осим тога још постаје и однос између људи. У том случају је неизбежна извесна организација, која опредељује узајамне односе између појединих учесника привредног процеса. (...) Принцип на коме је саграђена организација узајамних односа између учесника општег привредног процеса, зове се организациони принцип привреде” (с. 107–108). Организација привреде или, другим речима, привредно уређење које би се оснивало на „приватно привредном принципу, представља индивидуалистичко привредно уређење или економски либерализам”, док насупрот овом, „привредно уређење, у коме би цела привреда била изграђена само на друштвено привредном или ауторитарном принципу, сачињава социјалистичко уређење” (с. 109), чији је крајњи облик комунизам. У развијеним капиталистичким земљама преовлађују привредне творевине које се оснивају на приватно привредном принципу, мада се учешће привредних творевина које се оснивају на друштвено привредном или ауторитарном принципу, односно њихова „мешавина”, јавља и у примени ова два принципа.

С обзиром да је савремено друштво организовано у облику држава, Билимовић у посебном параграфу расправља о односу државе и привреде. Ово расправљање он почиње тиме што читаоцима хоће најпре да објасни „шта је то држава” (с. 110). И у томе он полази од наших признатих аутора оног доба, од Слободана Јовановића и Леонида Питамица. Ослањајући се на своја разматрања из раније брошуре *Друштво, држава и привреда*, он износи поставку да држава закорачивањем у активну народно привредну политику, нарочито у правцу „егалитарне социјалне политике”, „уводи социјалистички елемент у индивидуалистички систем аутономних газдинстава. У том смислу нема оштре границе између далекосежне социјалне политике и умереног делимичног социјализма” (с. 113). На тој основи Билимовић излаже разлике између ове „далекосежне социјалне политике” односно „умереног делимичног социјализма” и социјализма као одлучног противника који хоће да привредне односе из основа измени. „Социјално-политичке струје теже помоћу одстрањивања недостатака савременог

привредног уређења да смање затегнутост социјалних односа, смире непријатељство између социјалних класа и да тиме учврсте корисне и здраве основе овог уређења. За социјализам пак социјалне реформе су само први корак у правцу потпуног укидања савременог привредног уређења. Зато се конкретна разлика по садржини између социјалне политике и социјализма истиче само при даљем продубљивању социјално-политичке регулације привреде” (с. 113).

Монополска привреда, која се јавила у оквиру капиталистичког начина привређивања отвара такође „широко поље за делимично планирање”. Међутим, оно на шта је Билимовић у оквиру ових својих разматрања хтео да укаже јесте да „држава заједно с општинама и другим локалним самоуправама води своје сопствено, тако звано финансијско газдинство” (с. 118). То, како истиче, „није регулација приватне привреде, него непосредно учествовање државе у привредној делатности” (с. 119). Оно се делимично води „на исти начин, као и свако друго газдинство, а делом се састоји у принудном скупљању прихода с одрицањем индивидуалне компензације, уместо које се може говорити само о извесној општој компензацији” (с. 119). За ове ставове он упућује на један рад нашег угледног економисте оног доба Милорада Недељковића.²² Наравно, за сва разматрања односа државе и привреде „најважнији је рад” (с. 120) Макса Вебера *Привреда и друштво*,²³ за који напомиње да га је већ „много пута” спомињао и наводио.

Најзад, у последњем параграфу овог поглавља Билимовић излаже о правним условима савремене привреде. Премиса од које полази јесте да „између правног поретка, чији је носилац држава, и привреде постоји двојаки однос. С једне стране, привреда и њено уређење утиче на право. (...) С друге стране, право утиче на привреду” (с. 120–121). У првом случају, читаве правне области настале су „као продукт привредних односа и њихових промена” (с. 120–121), док се „утицај права на привреду састоји у томе, што оно поставља привреди низ правних услова, које привреда мора да испуни” (с. 121). На основу ове поставке Билимовић изводи закључак – који је опште признат – да се правни услови мењају с временом, то јест током историје, због чега економска теорија постаје релативна.

„За привреду новог времена карактеристична су два правна услова, на којима се базира привредна делатност. То су: лична слобода и приватна својина” (с. 121). Билимовићева разматрања и личне слободе и приватне својине као правних услова савремене привреде веома су занимљива, али и више од тога. Он их излаже у њиховом појављивању као и њиховим ограничењима, чак до њиховог потпуног укидања у појединим земљама и политичким уређењима. На пример, „држава ограничава сопственике у искоришћавању њихове својине, да би тиме спречила њену употребу на

²² То је рад (објављен на француском): *Études économiques et financières sur l'État, Revue de science et de législation financières*, 1923.

²³ *Wirtschaft und Gesellschaft*.

штету друштва. То законодавац Билимовићевог доба чини да би спречио „њену употребу на штету друштва” (с. 124). У немачком уставу од 1919. године стоји да „својина обавезује” у том смислу што „њена употреба мора уједно да буде и служење општем добру” (с. 124). Као последица критике приватне својине и њеног ограничавања нагло се развијају „разни облици јавне и опште својине”, а у случајевима када то захтева општи интерес врши се „принудно отуђивање (експропријација) објеката приватне својине за праведну награду” (с. 124).

И индивидуалистичко наследно право, као и сама приватна својина, подвргава се критици. То се манифестује на тај начин што се у савременим државама путем пореза на наследство од онога који наслеђује одузима у корист државе део имања које се наслеђује; и тај се порез повећава што је имање веће, као и што је наследник у даљем сродству с оним чију имовину наслеђује. Међутим, с овим у вези Билимовић указује на једну интересантну појаву, за коју је податке навео Ојген фон Филиповић (Eugen von Philippovich). Наиме, фон Филиповић је изнео податке о томе са колико су процената од целокупног броја наследства у 1902. години у Француској учествовале разне величине наследства. Ови су подаци показали да у Француској као капиталистичкој земљи највећи постотак наследства представљају мала имања. На основу тог податка Билимовић закључује да „наследно право не служи, као што то често приказују, само богаташима, него напротив, у огромној већини случајева оно служи мање ситуираном становништву. Ово право, дакле, базира се на веома широком социјалном темељу, задовољавајући важну потребу народних маса” (с. 126).

Економску науку Билимовић одређује најпре као науку на основу њених атрибута, затим као науку у поређењу с осталим наукама, па као систематику наука о привреди и, најзад, као систем опште теорије социјалне привреде. Ми ћемо ово његово схватање економске науке изложити редом којег се он у својем излагању држао.

Економска наука, по Билимовићу, је „наука о реалним појавама”, то јест „реална и материјална наука” (с. 127). Као наука о човеку она се разликује од биологије као природне науке на једној страни, али није ни део психологије. Разлика између ње и психологије је она иста као и између психологије и социологије. У поставци да економска наука представља једну од наука о духу он полази од Вилхелма Дилтаја (Wilhelm Dilthey), јер је она наука о појавама „у којима се манифестује активни утицај духа на физички свет” (с. 127). И пошто се из активне делатности духа ствара све оно што називамо културом, то економска наука спада у науке о култури („Kulturwissenschaften“). У одређивању економске науке Билимовић износи једну поставку вредну пажње. Поделу наука на идиографске и номотетске или, како их он назива, „номотетичке” Вилхелма Винделбанда (Wilhelm Windelband) и Хајнриха Рикерта (Heinrich Rickert) он допуњава поставком да „економска наука, као и друге науке о култури, изучава не само индивидуалне појаве, него и њихове опште форме, установљава, дак-

ле, такође опште појмове и законе” (с. 128). Отуда он не сматра да разлика између природних наука и наука о култури лежи „у начину истраживања, као што мисле Винделбанд и Рикерт, „него у предмету њиховог истраживања”. Из тога би излазило да се номотетски и идиографски карактер наука не јавља као карактеристика која служи за разграничење природних наука од наука о култури, већ, како је то још Карл Менгер (Carl Menger) утврдио за економске науке, да би се разликовале „једне економске науке од других” (с. 128–129).

Главни предмет економске науке је, по Билимовићу, „социјални привредни живот” (с. 129), из чега излази да она спада у „социјалне”, то јест у друштвене науке. У образлагању овог става позива се на Питирима Сорокина и Мирка Косића, чиме се и дефинитивно потврђује његова превасходно социолошка оријентација, а на коју смо указали кад је било речи о његовој брошури *Друштво, држава и привреда*.

У свом систематском приступу Билимовић „науку о социјалној привреди” дели на две фундаменталне научне области: „на чисто-узнавну науку о привреди (привредну онтологију или економску науку у строгом значењу ове речи) и на практичну (...) науку о привреди (привредну деонтологију или учење о економској политици)” (с. 133). У својим размислима о томе он полази од Огиста Конта (Auguste Comte), Џона Стјуарта Мила (John Stuart Mill) и Вернера Зомбарта (Werner Sombart), који је Контову и Милову поделу на науку која се бави истином и на практичку дисциплину која представља „скуп правила или упутстава” за постизање непосредне практичне користи прву назвао „индикативном” науком, а другу „императивном” дисциплином. Излажући ову материју углавном по Зомбарту, он истиче разлике у задацима једних и других. И док научна народна економија не врши никаква оцењивања – „мора бити слободна од оцена (wertfrei)” (с. 134), како пише Зомбарт – у економској политици се траже и налазе путеви за постизање различних циљева које људи себи постављају. Практична наука о привреди, с обзиром да поставља различне циљеве у привреди, јавља се као „права телеологија” (с. 135). Да у чисто-узнавној економској науци постоји „тако много разних теорија” (с. 135) које се међу собом не могу довести у склад – насупрот природним наукама у којима то много чешће бива – проистиче, по Билимовићу, „поглавито из тесне везе економске науке с практичним животом и из продирања субјективних тежња и оцена у чисто-узнавну науку” (с. 135). Управо се само тиме објашњава подела економске науке на „буржоаску” и „пролетерску”, коју је Карл Маркс поистоветио са природно научним теоријама. Међутим, она је исто толико погрешна као што би била погрешна подела математике, физике, хемије или астрономије на „буржоаску” и „пролетерску” (с. 135), закључује Билимовић.

„Чисто-узнавна наука” се даље дели у том смислу што се на једној страни могу проучавати привредне појаве као индивидуалне и конкретне, „које се догађају у одређено време и на одређеном месту, као и конкрет-

не односе између њих” (с. 136). То су проучавања цена одређене робе на некој берзи у одређено време, или однос цена неке робе пре и после рата (на пример Првог светског рата), пре или после економске кризе која се догодила, итд. Али, на другој страни, се могу вршити и проучавања у којима се обраћа пажња на оно што је у њима типично, заједничко, на извесне правилности односно, ако се хоће, законитости. У складу с овом поделом, чисто-уознава наука се дели на опис индивидуалног – *individualisierende Wissenschaft* – и проучавање типичног или општег – *generalisierende Wissenschaft*. Карл Менгер назива ове две науке историјском и теоријском. Међутим, с тим у вези Билимовић не прихвата Винделбандов израз номотетика, већ сматра да је уместо њега адекватнији израз Александра Чупрова номографија. После овога следи даља подела привредне идиографије на: прости опис привредне савремености, привредну статистику, привредну историју и привредну географију. У оквире привредне географије он ставља и творца модерне геополитике Фридриха Рацела (Friedrich Ratzel). Привредна номографија се, по њему, дели на: општу теорију социјалне привреде, специјалну теорију социјалне привреде и теорију финансија.

После ове, следи подела практичне науке о привреди. Први део практичне науке о привреди састоји се у одређивању привредних циљева. Други део представља критику привредне стварности, то јест утврђивање у чему се она разликује од оног што представља оптималне циљеве привредне политике. Оно што се супротставља привредној стварности Билимовић назива привредним идеалима. И уопште, он читав тај део назива привредном етиком, с обзиром да се ради о дужности, некој врсти моралне обавезе. И најзад трећи део, у коме се траже ”оне техничке и привредне мере, помоћу којих се може стварност приближити постављеном идеалу” (с. 139). Но подела коју је овде извршио није за њега једина постојећа. Практична наука о привреди може такође да се подели и на ”учење о приватно привредној политици” и ”учење о народно привредној политици” (с. 140). При том наводи да Франц Опенхајмер ова два дела назива, оно прво, „учењем о индивидуалној користи” а, оно друго, „учењем о општој користи” (с. 140). Прва од ове две је, фактички, „практична наука о приватном газдинству”, док је друга „учење о народно привредној политици”, али „не са приватног, него са народно привредног гледишта, т(о) ј(ест) које има у виду интересе целог народа и целе народне привреде” (с. 140).

Класификација коју је изложио представља, по Билимовићу, „потпуни логички изграђени систем свих делова економске науке” (с. 140). Међутим, у пракси су се неки од ових делова одвојили од учења о привреди и припојили другим наукама. Привредна историја је постала део опште историјске науке, привредна географија део географске науке, док привредна статистика „по својој методи сачињава део статистике, а по својој садржини део науке о привреди” (с. 141). Али и сами поједини делови економске науке, они који су „блиски по садржини”, спојили су се у одређене целине.

На овај начин се целокупна економска наука поделила у ове целовите дисциплине: теорија социјалне привреде, економска политика, наука о финансијама и учење о приватном газдинству.

Завршавајући с овим разматрањима, Билимовић расправља и о самом називу економске науке. Онај који је био најшире прихваћен пре овог је политичка економија, који се односи на економску и финансијску политику „државе и других јавно правних или политичких заједница”. Но пошто овај назив „превише подвлачи политички моменат”, створен је назив „национална економија” (с 142). Сам Билимовић стоји на становишту да се ова наука треба једноставно звати „економском науком (science économique, economic science, Wirtschaftswissenschaft)” (с. 143). То се уосталом види и по наслову ове његове књиге.

Ово поглавље Билимовић завршава разматрањем система опште теорије социјалне привреде. Оно што се и овде може запазити јесте да он унеколико и општу теорију гради на аналогiji са социологијом. Позивајући се на Конта, он и у економској науци разликује статику и динамику привреде, односно, пошто је привреда у непрестаном кретању – или, како вели, има „ex definitione кинетички карактер” – он у науци о привреди разликује стационарни, то јест непроменљив привредни процес („статика“), од нестационарног, то јест променљивог („динамика“). Иначе, за „статику“ и „динамику“ привреде знали су, како пише, још енглески класици: Адам Смит, Роберт Малтус, Дејвид Рикардо и нарочито Џон Стјуарт Мил. Новији развитак апстрактне економске теорије, која се до скоро јављала поглавито као „статичка“, окренула се постављању и решавању проблема привредне „динамике”, заправо почела је да се занима за њену динамизацију. Иначе, општа теорија започиње с дефинисањем основних појмова, за којим следи учење о потребама, а за овим учење о стицању, које се дели на производњу, саобраћај и трговину. Посебну групу у оквиру учења о стицању чини разматрање резултата стицања, то јест приноса и доходака. После овога долази учење о потрошњи и, најзад, о променама привредног процеса. Учењем о променама привредног процеса – о структуралним променама, циклничким конјунктурним осцилацијама и народно-привредним кризама, сезонским варијацијама и случајним флукуацијама – економска теорија је у потпуности на тлу нестационарне привреде. „Најзад, систем економске теорије завршава се прегледом историје саме економске науке, т(о) ј(ест) историје економских доктрина и економске књижевности“ (с. 146).

Завршно поглавље своје књиге Билимовић је посветио методологији економске науке. Он методологији придаје велики значај, указујући посебно на њену вредност у наукама уопште. Он методологију чисто-узнавне науке дефинише као учење о специјалним научно образложеним начинима, помоћу којих свака наука може да упознаје појаве које чине предмет којим се она бави, њихове опште облике, узроке услед чијег деловања настају и законе који тим појавама управљају. При том напомиње да познавање

методологије само по себи не обезбеђује успех у научном раду. Било је писаца као што је био Дејвид Рикардо, „који уопште нису били методолози” (с. 148), али који су, упркос томе, „много помогли развитак науке”, док су неки као што је био Џон Стјуарт Мил, који се истакао као „знаменити логичар”, „дали мало новог”. Овде је потребно констатовати да он Мила и Рикарда не спомиње случајно. Енглески класици су, по њему, „примењивали поглавито дедуктивну методу”, а Рикардо је „довео” примену ове методе „до крајње границе” (с. 149), док је Мил био тај који је у свом *Систему логики*²⁴ дао „логичко образложење за примену ове методе”. Каснији писци су мењали свој однос према примени индуктивног и дедуктивног метода у економској науци, и Билимовић педантно бележи како се он кретао од једне до друге школе у економској науци. Тако на пример, насупрот главним критичарима примене дедуктивне методе из немачке историјске школе, „преокрет” ка прихватању апстрактне дедуктивне методе извршили су енглески неокласици, као и „бечка теоријска школа са њеним оснивачем и методологом С. Menger-ом, лозанска апстрактна математичка школа с њеним вођом L. Walras-ом“ и „амерички теоретичари J. V. Clark, F. Fetter и други” (с. 150).

Но поред овог, појавила су се и друга питања која се односе на методологију сазнајних наука или, како их он назива, „уознавних”, па самим тим и на теоријске економске науке. То су методолошка питања у вези с Дилтајевом, Винделбандовом и Рикертовом поделом наука на идиографске и номографске, с учењем Макса Вебера о идеалним типовима, Отмара Шпана о индивидуалистичкој и универзалистичкој методи, као и оних аутора који искључују могућност узрочног објашњења привредних појава и економској науци дају телеолошки карактер. У новије методолошке правце (за оно време), уместо апстрактне априорне методе у изучавању привредних појава почела се све више користити идиографска статистичка метода. Извршена је, како вели Билимовић, „статистификација” економске науке. Билимовић исто тако наводи и методолошко питање изучавања симптома разних привредних процеса без улажења у узрочне односе између привредних и других појава. Уз симптоматологију, спомиње и питање истраживања вероватних („стохастичких”) веза између привредних појава, уместо функционалних. У овом правцу се јавља коришћење методе корелације, којом се баве, поред америчких, и многи европски „конјунктуристи”.²⁵ Најзад, „као најновију појаву у области методологије економске науке” бележи покушај да се „споји дедуктивна каузална теорија, и пре свега најновија апстрактна математичка теорија, са статистичком привредном симптоматиком и да се овим путем створи ‘синтетичка’ економска наука” (с. 151).

После овог параграфа, Билимовић расправља о условима од којих зависи изградња методологије економске науке. При том он те услове своди

²⁴ Објављеном 1843. године.

²⁵ Реч „конјунктуристи” је и у Билимовићевој књизи под знацима навода.

на два: на „стање опште научне методологије” и на карактер предмета науке у питању, у овом конкретном случају економске науке. У економској науци, чија је сврха сазнајна, „методе су различне од тога, да ли се ради о привредној идиографији или номографији (теорији)” (с. 153). Он исто тако указује и на везаност идиографске и номографске методе с питањем универзалистичког и индивидуалистичког проучавања привредних појава. Као највиши циљ економске науке као теоријске поставља се изградња „такве теоријске схеме”, којом би било могуће обухватити што потпуније „и без насиља над фактима” разне и каткада веома различите и променљиве привредне појаве. „Таква схема представља научну синтезу, чији се елементи добијају помоћу научне анализе” (с. 157). У даљем излагању Билимовић пише о методама помоћу којих ће се доћи до ове синтезе.

Први корак у научном истраживању привредних појава јесте непосредно упознавање с њима, а то значи њихово посматрање и, на основу њега, њихово описивање. Насупрот неким наукама које у посматрању ситних физичких предмета примењују микроскопију, у посматрању привредних појава примењује се макроскопија, која се састоји у посматрању великог броја појава. У макроскопска посматрања спада статистичко, тј. „посматрање у маси” (с. 158). У посматрање пажљиво одабраних узорака спадају монографско описивање, тј. „детално описивање типичних случајева” (с. 158) као и анкетна истраживања. Као облик макроскопских истраживања Билимовић узима и проучавања привредне историје.

О образовању појмова и њиховом дефинисању и класификовању Билимовић пише у наредном параграфу. Његова разматрања ове материје оснивају се на општој методологији. Он чак обилато користи латинске дефиниције и изразе за општеметодолошке операције. Тако логика учи, како вели, да „omnis definitio est determinatio“; или да свако ко употребљава неки термин, треба неопходно да „тачно одреди у ком смислу га употребљава, јер „citius ex errore veritas emergit quam ex confusione“; за дефинисати појам каже да то „значи установити границу”, стављајући уз реч „граница” латински израз „finis“ и упућујући читаоца на латинску дефиницију дефиниције („definitio fit per genus proximum et differentiam specificam“), итд. Он посебно упућује на радове који се баве терминологијом у економској науци, као што је на пример рад Роберта Михелса *Неколико речи о улози терминологије у економској науци*.²⁶ Код дефиниција наводи Карла Менгера који је упозорио да се не претерује са давањем сувише великог значаја дефиницијама појмова, јер појаве, а не њихови појмови представљају у ствари предмет истраживања. Билимовић и поделе класификације врши, према principium divisionis, на аналитичке и генетичке, при чему се аналитичке рашчлањују на врсте с обзиром на њихове квалитативне разлике, док се генетичке исказују с обзиром на то како у дешавањима једне појаве следе за другима.

²⁶ Robert Michels (1924), Quelques propos sur le role de la terminologie dans la science économique, *Revue d'économie politique*.

Овим Билимовић, у даљем изграђивању теоријских схема, прелази на терен изучавања привредних односа, правилности у тим односима, односно изучавања закона. При том усваја Милову поделу на законе емпиријске и узрочне (каузалне). Примера ради наводимо да у емпиријске законе он сврстава Малтусов закон о становништву као и закон опадајућег приноса. Иначе, разматрањима емпиријских закона посветио је Билимовић цео тај параграф, док је своја разматрања узрочних економских закона и њиховог откривања изложио у наредном параграфу.

За емпиријске законе он пише да су „нижа врста закона” (с. 167). Шта више, „многи аутори” емпиријске законе ни не сматрају законима у строгом значењу те речи, већ их називају разним другим изразима: „правилностима”, „општим поставкама” или „емпиријским поставкама”. Билимовић истиче да је за емпиријске законе карактеристично да важе само за оне појаве приликом чијих је истраживања утврђено његово постојање, док за остале појаве може да важи „само с већом или мањом вероватноћом” (с. 168). Сама пак вероватноћа утврђује се на основу великог броја испитиване појаве („закон великог броја”, с. 168). Отуда се у изучавању емпиријских закона примењује највише статистичка метода. Због тога је статистичком проналажењу емпиријских економских закона посветио посебан параграф. Ту, између осталог, наводи да је методе математичке статистике изложио у свом раду *Nauk o konjunkturah (Zbornik znanstvenih razprav, VIII, Ljubljana, 1931)*, напомињући да је у њој наведена и књижевност из математичке статистике.

Оно што је овде важно да се нагласи јесте да је Билимовић сматрао да за привредне појаве важе не само емпиријски закони, већ и узрочни односно каузални. Међутим, за разлику од емпиријских закона, узрочни закони важе и за познате (истражене) појаве као и за оне непознате, неистражене. Они имају, како вели, ”обавезну правилност”. Но Билимовић сматра да је и њихова обавезност ипак условна, ”и у том смислу хипотетична”. Јер узрок делује и може да делује на неку привредну појаву само онда кад ”не делује никакав супротни узрок” (с. 174). За ово наводи пример формирања цена, које с повећањем тражње расту, а с повећањем понуде падају. Међутим, ако с повећањем тражње почне истовремено да расте и понуда, цене могу остати непромењене, па чак и да се смањују. Зато се овај закон дефинише више као тенденција.

О узрочним законима Билимовићево излагање је довољно исцрпно, као и кад расправља о емпиријским односно статистичким законитостима. Он узрочне законе дели најпре на непосредне и посредне, прихватајући поделу Фр. Ј. Нојмана (Fr. J. Neumann). При том износи и то да Нојман наводи и низ других закона, који, на пример, „проистичу из осећања правде” (с. 176). Као илустрација тога може да послужи то да се узимају у обзир захтеви за праведност пореза, који расту с порастом пореских оптерећења – захтеви за увођењем пореза на доходак, прогресивног пореза, за ослобођењем од пореских обавеза лица с минималним дохотком, итд.

До узрочних закона се, по Билимовићу, може доћи индукцијом, тј. од појединчаног ка општем (индуктивна метода), и дедукцијом, од општег ка појединачном (дедуктивна метода). При том у основи прихвата Милову методу индуктивног резонувања, уносећи у њу извесне корекције на основу *Лоџике* Николаја Лоског.²⁷ Важно је овом приликом напоменути да Билимовић, нарочито у погледу егзактности индуктивне методе, не ставља знак једнакости између ње и дедуктивне методе. И у истраживањима каузалних односа између привредних појава, као и у случају истраживања емпиријских закона, основни начин се у ствари своди на примену статистичке методе. Али зато и овде важи онај исти став као и кад је питању утврђивање емпиријских закона, а то је да „индуктивна статистичка метода, чак и у својем најсавршенијем облику (методе корелације), сама по себи још не открива узрочну везу између појава”. Она и у овом случају „само потврђује или оповргава (...) претпоставку о постојању узрочне везе” (с. 179), или омогућује стварање неке нове претпоставке.

Економска теорија која почива на дедукцији је заправо једина коју, како Билимовић наводи, Карл Менгер назива „егзактном теоријом” (с. 179). Дедукција представља заправо силогизам, и њена се примена, по њему, састоји из три „стадијума”:²⁸ постављања премиса, извођења закључака из тих премиса и контролисања (провере) изведених закључака. Међутим, Билимовићев методолошки став је да не мора само прва премиса да буде општа поставка; и да у силогистичкој фигури и друга премиса може да буде општа поставка. Пример који за то наводи је Малтусов закон о становништву, где су у ствари обе премисе опште поставке. Наиме, прва премиса је да становништво има тенденцију да се множи у геометријској прогресији; друга премиса је да „средства опстанка” расту аритметичком прогресијом, из чега следи да „становништво неизбежно прстиже средства опстанка и ствара се хиперпопулација” (с. 180).

Премисе које се примењују у економској науци могу се поделити у две групе: У првој групи су „чињенице и закони спољне природе као и закони физичке природе човека и основна својства. Другу групу премиса чине чињенице и закони који изражавају „компликованија својства људске психе” и „социјалне односе између људи” (с. 180). Иначе, економске науке имају то велико преимућство да „њене полазне премисе нису хипотезе, него реалне чињенице, установљене посматрањем” (с. 181). „Ното оесопотісис није хипотеза, него реални аспект, мада је то један од аспеката стварног човека” (с. 181). За овим долази Билимовићево излагање о другом стадијуму, то јест о логичким закључцима који произлазе из постављених премиса. Он се овде позива на Адама Смита и Дејвида Рикарда. Но

²⁷ Библиографске податке о овом делу Лоског он наводи према руском издању које се појавило у Берлину 1923. године. Напомињемо да је ову *Лоџику* на српски језик превео Милић Р. Мајсторовић; она је у два тома објављена у Београду 1927. године у издању Књижевнице Рајковић и Ђуковић.

²⁸ Ово је његов израз.

када говори о трећем стадијуму, он и овом приликом истиче мисао Карла Менгера, да су „апстрактни закључци по самој својој природи хипотетички и зато се може унапред рећи, да се они не могу подударати са стварношћу” (с. 182–183).

Тиме што се економска наука, за разлику од других, одликује „реалношћу својих премиса”, она је у стању да своје „теоријске закључке” упоређује са стварношћу, али не у том смислу да би проверавала њихову правилност, него да би проширила њихово важење. „То није ‘контролисање’ у строгом значењу те речи, али то не умањује значај њеног упоређивања” (с. 184).

Последњих неколико страница свог *Увода у економску науку* Билимовић је посветио математичкој методи у економској науци. У прилог томе да је не само допуштено него и целисходно примењивати математику у економској науци Билимовић наводи бројну књижевност. И уопште, он је уложио доста труда да докаже важност математике и математичке методе за научна проучавања. Он у четири тачке износи аргументе који иду у прилог примени математичке методе у економској науци и у исти толики број тачака износи разлоге противника математичке методе. Билимовић прилично подробно – бар онолико подробно колико то дозвољава обим једне књиге као што је његов Увод – пише о примењивости математичке методе у економској науци, а оправданост што се определио да о томе пише на начин који је применио у свом Уводу није тешко схватити и оправдати.²⁹

На самом крају своје књиге Билимовић подсећа будуће истраживаче и своје читаоце да се ни применом најсавршенијих метода не обезбеђује од грешака. „Ergate humanum est“ („људски је грешити”), опомиње учени Билимовић. Једино што може да нам помогне да мање грешимо јесте строга научна објективност и неодољива тежња за истином.

²⁹ Његовом залагању да се у нашу економску науку уведе „математска метода” успротивио се, поред још неких наших економиста, и Мијо Мирковић у својој књизи *Развој економске мисли у XIX веку* (Београд 1938, с. 212–214). М. Мирковић приговара Билимовићу, чак с извесном иронијом, најмање две ствари, а то су: да осим њега (то јест самог Билимовића) и Симе Марковића „ни један економист у Југославији не примењује вишу математику”; као и да из тога што се залаже за њено увођење излази да је „у нашој земљи једини он у стању да ‘прати модерну економску литературу и да ради на пољу економске теорије’”. „Ко зна код нас данас, пише М. Мирковић, да је Коста Стојановић „написао једну математску економију”, као и „колико људи је прочитало Билимовићеву науку о конјунктурама”. Против Билимовићеве тезе о потреби „примене математике у економској науци” М. Мирковић наводи неколико разлога, од којих бисмо овде поменули тај да „све што је од значаја и важности у економији може да се изрази и без математике”. А ако се већ примењује математика, онда је довољна елементарна математика, то јест „није потребна” још и „виша математика”. Уз то као аргумент наводи да се у економији „има посла са људима и у анализи односа људи не може се применити математика”. „По Билимовићу”, пише М. Мирковић, „и код психичких односа постоји интензивност”, дакле „величина”, али се она не може мерити, а нарочито не математичким величинама. Али се зато интензивност може „упоређивати”.

Овим својим делом Билимовић се у нашој средини афирмисао као творац систематске теорије о економској науци. Оно по својој утемељености у научној и стручној књижевности, заснованости на теоријама које далеко надрастају национални значај и својим високим вредностима иде у ред врхунских достигнућа наше економске науке.

То на извештан начин признаје и један од првих критичара овог Билимовићевог дела Слободан Драшковић у свом критичком осврту, објављеном у *Социолошком прегледу*.³⁰ Поменимо да се, по Драшковићевој оцени, Билимовићев *Увод* појавио да попуни велику празнину у нашој економској књижевности, у ствари у области економске теорије и методологије. За саму књигу вели да је „писана са великом ерудицијом и исцрпним познавањем економске литературе”. Билимовићу је нарочито одао признање за одељак о економским законима, за који је написао да је „врло лепо обрађен и изложен”. Занимљиво је приметити да и Драшковић даје посебан значај гледишту Карла Менгера да су „апстрактни закључци по самој својој природи хипотетички”, али напомињући при том да га Билимовић „можда није довољно” истакао.³¹ Нажалост, Шестоаприлски рат 1941. године, немачка окупација Србије, као и преко пола века безобзирног потирања свега што у интелектуалној сфери није било у директној служби комунистичке идеологије, учинили су да је Билимовићево економско учење изложено у брошури о којој смо напред писали и овом *Уводу* било потиснуто и заборављено.

*

Поред ове књиге и поменуте брошуре, Билимовић је у раздобљу између два светска рата својим научним, стручним и другим радовима живо учествовао у економском, социјалном и научном животу на подручјима српског и словеначког говорног језика.³² При том је важно истаћи да је на српском језику своје написе почео да објављује истовремено кад и на словеначком. Он је на српском језику објавио читав низ прилога, међу којима су они који су се односили на економску науку били знатно најбројнији. Због тога што их има врло много и што су растурени по многим и разним београдским часописима и листовима, није нам било могућно, а нисмо ни намеравали да прикажемо његово целокупно стваралаштво. Но за ову прилику, то и није неопходно, јер смо се, као прво, ограничили искључиво на његове радове на српском језику, а, као друго, чак и међу њима само на неке који су довољно карактеристични да се на основу њих може да добије слика о главнијим правцима његове научне, стручне и уопште интелектуалне делатности на српском кулурном подручју. Да овом

³⁰ Београд 1938, с. 410–411.

³¹ Узгред бисмо са своје стране приметили да ми лично нисмо стекли утисак да је ова Драшковићева примедба оправдана.

³² Од доласка из Одесе у Југославију до Шестоаприлског рата 1941. Билимовић је био професор на Правном факултету Универзитета „Краљ Александар I” у Љубљани.

приликом напоменемо и то, да, колико нам је познато, потпуна библиографија његових радова није направљена.³³

Један од раних Билимовићевих радова на српском језику³⁴ је критички осврт под насловом *Прилоз методологији економске науке*.³⁵ У њему износи своје критичке опаске на „методолошки чланак немачког економисте Алберта Хесеа (Albert Hesse). Претпостављамо да је овај Билимовићев чланак један од ретких из тог доба у којима се расправљају методолошка питања у области економских наука. „Методолошки се погледи Hessea”, пише Билимовић у овом чланку, „јачо подударују с погледима R(udolf) Stammlera од кога је он позајмио више спорних мисли”. И пошто „низ примедаба” Хесеових има „значајни интерес”, то је наш писац сматрао да има смисла да се о њима пише.

Познато је становиште у науци по коме, ако појаве које се проучавају „непроменљиво и са неопходношћу иду једна за другом, онда се говори о узрочној вези између њих”. „Али привредна људска дејства се не одликују оном непроменљивошћу и неопходношћу следовања” које су својствене природним наукама, већ само приближавањем „узрочној вези”. Она се зато у економици утврђује „помоћу статистике и рачуна вероватноће”. „Поступно се приближавање непроменљивој узрочној вези добија путем изолирајућег метода који може имати два вида: апстракцију и „изолацију појединих фактора и услова путем статистике”. И пошто Хесе, као присталица Штамлера, одбацује апстракцију, он се одлучно опредељује за примену статистичке методе у економији”.

Билимовић се с овим Хесеовим погледима не слаже. Критика коју Хесе и остали који мисле исто као и он упућују апстрактној теорији да нас „удаљава од реалности” неоснована је, и то из више разлога. Усложњавање апстрактне схеме прављењем апстрактних „замишљених конструкција”³⁶ помаже пре свега у избору „материјала испитивања”. Апстрактна теорија

³³ Кад спомињемо библиографију његових радова, упутили бисмо на вредан и до сада некоришћен архивски материјал у Архиву Југославије. Овај је материјал открио и љубазно нам ставио на располагање господин мр Гојко Маловић, архивски саветник. Грађа се води под бројем АЈ–66–190–456 у архивском фонду Министарства просвете Краљевине Југославије. У питању је образац Министарства просвете за редовне професоре и њихове радове. Билимовић је овај образац попунио својом руком на дан 21. јануара 1936. године. С обзиром да је био професор у Љубљани, он је образац попунио на словеначком језику и латиницом. Тако је, на пример, за себе написао да је „*doktor politične ekonomije in statistike*“. Поред података о себи и својој универзитетској каријери, он наводи и библиографију својих радова до 1935. године. Та библиографија садржи 55 библиографских јединица. У прилогу уз овај образац, под истим бројем, налази се и сепарат једног његовог рада на немачком језику, објављеног пошто се образац већ налазио у Министарству. То је рад *Zins und Unternehmergewinn im Gleichungssystem der Stationären Wirtschaft*, *Zeitschrift für Nationalökonomie* (Wien 1937).

³⁴ Објављен је исте године кад и брошура *Друштво, држава и привреда*, о којој је напред било речи.

³⁵ *Архив за правне и друштвене науке* (у даљем тексту *Архив*), број од 25. октобра 1926, с. 321–328. „Економска Наука” Билимовић у овом чланку пише великим почетним словима.

³⁶ Ове се наводнице налазе и у Билимовићевом чланку.

приближава истраживача стварности, оријентише га и олакшава му улажење у проблем и његово решавање, а каткада омогућује и „даљу конкретизацију економске науке путем статистике”. „Напоследку, апстрактна економска теорија установљава не само мање или више вероватне правилности него и истинске функционалне и узрочне везе у облику условљених теорема: ако имамо то и то, онда мора неизбежно наступити ово и ово”. У питању су дакле условни али нужни³⁷ односи које, како Билимовић наводи, К. Менгер назива „егзактном теоријом”.

Негативни однос према апстракцији довео је Хесеа у позицију да одриче постојање економских закона, а да призна само „приближне правилности”. Хесе чак стоји на становишту да ове правилности не би требало ни назвати „емпиричким законима”. Јер емпирички би закони били сви они до којих се дошло емпиријским путем, па и они неизмењиви и егзактни. Али иако је ова његова напомена која се тиче појма емпиријског закона тачна, он због тога није ништа више у праву. Јер апстрактни закони, у ствари они дедуктивни, јављају се, по Хесеу, као „логика или математика привредних односа”,³⁸ и, према томе, не могу бити од користи за објашњење стварних привредних односа. И на што се више претпоставки заснива једна таква апстрактна теорија, она тим мање може објашњавати стварност, тим је мање „способна да служи практичним циљевима економске политике”, тврди Хесе. Оваквим својим размишљањем, узвраћа на то наш аутор, Хесе не схвата да „апстрактни закони, обухватајући најважније, извршују улогу научног скелета који затим емпиричка истраживања облаче у конкретније облике”. Сигурно је да апстрактни закони цена не објашњавају бројеве који означавају конкретне цене, што значи да не могу да дају одговоре „на питања која интересују берзу”. Али „емпиричко-статистичко истраживање цена не може да се врши успешно, ако није разумљив општи механизам постанка цена на савременој пијаци”. Из тог разлога Билимовић одбацује Хесеево одрицање апстрактних закона и апстрактне теорије, и залаже се за методолошки дуализам, тј. за признавање „неопходности и једног и другог, њихове узајамне помоћи и узајамног попуњавања”.

У овом чланку Билимовић расправља и о Хесеевом схватању питања телеолошког гледања на привредне појаве. Телеолошко посматрање је, по њему, обрнуто каузалном. „При каузалном посматрању претходни по времену узрок одређује каснију последицу”, док „при телеолошком пак, обратно следећи по времену циљ одређује претходно средство”. За Хесеа је телеолошки прилаз незаобилазан приликом посматрања привредних појава. Шпан је у том погледу отишао најдаље тврдећи да „наука о привреди мора да има не каузални, већ телеолошки карактер”, јер је привреда само средство да би се помоћу ње остварили одређени циљеви. Овај је прилаз, по Билимовићу и код Шпана као и код Хесеа, али и код Штамле-

³⁷ Билимовић пише „облигаторни”.

³⁸ Ово су Хесееве речи које наводи Билимовић.

ра такође, направио само збрку. Они су покушали да установе две врсте посматрања економских појава: њихово упознавање (Erkenntnis), тј. њихов теоријски модел, и њихово оцењивање у вредносном смислу (Beurteilung). Но чак и ако би „ова важност” сазнајне економске науке била због руковођења поглавито практичном привредном делатношћу, и то ради постизања одређених циљева, и у том случају сазнање не сме да због тога изгуби свој „објективни карактер”, који се налази изван система вредности. Јер само у својој строгој научности, наука о привреди може да буде корисна привредној делатности, да би ова остварила практичне циљеве које себи поставља.

*

Један од најранијих Билимовићевих радова на српском језику је његов чланак *Универсалистичка концепција економије Othmara Spanna* (Отмар Шпан).³⁹ О Шпану се између два светска рата доста писало, а у то доба једна његова књига је била преведена и на наш језик. „Ослањајући се на немачку идеалистичку философију”, по Билимовићу, Шпан се својим учењем противставио индивидуалистичким концепцијама у економији и социологији. Иначе, сам чланак је наш аутор написао поводом најновијег издања Шпановог дела *Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre (Општине теорије у учењима о народној привреди)*.

За Шпана, друштво није никада било нити може бити само прост збир појединаца. Друштво је одувек представљало „органично уређење”, и то и „утилитаристичко” и „етичко”. „Из универсализма произлазе теократско схватање државе, органично учење о држави, конзерватизам. У економској политици: меркантилизам, социјална политика, солидаризам, хришћански социјализам”. Друге социјалистичке теорије по Шпану представљају смесу индивидуализма и универсализма. Шпан разликује четири облика или модела привреде: први је чиста или слободна привреда размене и назива се капитализам; други је „чиста привреда равни” (reine Planwirtschaft), у ствари планска привреда, која се назива још и колективистичком или комунистичком економијом; трећи је сталешки повезана економија (ständisch gebundene Wirtschaft); и четврти „слободно регулисана привреда” (freie geregelte Wirtschaft), односно облик за који Билимовић вели да се назива још и умереним капитализмом. Прва два облика је сматрао да фактички нису могући и да никада нису постојали. Шпан је, према Билимовићу, био чврсто уверен да слободна размена између „потпуно самосталних индивидуа” никада у историји није постојала, једноставно стога што је „логички немогућа”. „Размена претпоставља постојање права

³⁹ *Архив* од 25. новембра 1923, с 241–257. Билимовић и у својим чланцима, као и у књигама, сва имена страних аутора – и западних и словенских – пише онако како се пишу у земљи из које свако од њих потиче, и то без обзира што су његови чланци штампани ћирилицом. На тај је начин у нас имена писао и Сима Марковић у својим делима као што су, на пример, *Из науке и филозофије, Принципи каузалистичке и модерне физике* и другим.

(обичаја и закона), установљивање мера и тежина, новчане системе, и хиљаде других услова (...), који представљају ограничење слободе индивидуе”. За ову Шпанову критику Билимовић пише да је једно од „најоригиналнијих места књиге”. Трећи облик, сталешки, за Шпана је у ствари први реални облик, који је „и основни историјски облик, који је у разним варијантама испуњавао већи део човечије историје”. Посматрано са становишта економскоисторијског развика (хронолошки), јављају су ови ступњеви „кроз које су прошле европске државе”, а који одговарају горе наведеним облицима привреде. То су: затворена домаћа („кућевна”) привреда, од XI–XII века; еснафска градска (месна) привреда од XI–XVII века; неслободна народна привреда од XV до краја XVIII односно почетка XIX века; и, најзад, слободна народна привреда од краја XVIII односно почетка XIX века „до последње четврти” XIX века.

Полазећи од ове класификације облика економије, Шпан у другом делу своје књиге под насловом *Tote und lebendige Wissenschaft* (*Мртва и жива наука*) расправља „са универсалистичког гледишта основне појмове економске теорије, као н(а) пр(имер) размену, цену и поделу добара”. С овим појмовима у вези Билимовић сматра да се Шпан, кад је реч о размени, враћа некаквој некритичкој метафизици, јер расправља о појму који лежи у основи појаве, а не о самој појави. Та иста констатација, тј. да се враћа метафизици, важи и кад је у питању цена, која је независна од појединачности и означава место појединих роба у народној економској „целини”. Насупрот таквом схватању је Билимовићево, по коме се као једини реални универсализам јавља то што се на „пијаци” (заправо тржишту) цена „не ствара по вољи једног купца и продавца већ зависи од целокупне масе учесника на пијаци”. По Шпану, ако се стоји на индивидуалистичком становишту онда би цена одређивала поделу добара. Међутим, са универсалистичког становишта, „подела добара одређује цену”. Насупрот Шпану, наш аутор заступа гледиште да у постојећем, капиталистичком друштву подела добара фактички не постоји. Поделе би било када би производи били друштвена својина, па се из неког центра деле. „Тако се деле производи у породици, или дивиденда у акционарском друштву или ортаклуку, тако је замисљена подела добара у пројектима идеалног комунистичког друштва”, а таква „деооба”⁴⁰ као начело „примењује се делимично у финансијском економисању савремених држава”. На основу критике Шпанове универсалистичке теорије он изводи закључак да научно постављање економске теорије, из које се дедукцијом изводе претпоставке за конкретне економске појаве као и за њихово објашњење, подразумева да се, поред универсалистичке, мора примењивати и индивидуалистичка метода. Јер економска теорија, поред дедукције, примењује и индукцију, а специјално кад се служи економском статистиком, да би се, на пример, установиле везе „међу ценама разне робе, међу размером производње и цене, међу ценама и дохотком итд”. Билимовић чак и Шпанов израз „универсализам”, „универза-

⁴⁰ Ови знаци навода су и код Билимовића.

листички”, сматра неадекватним и замењује га изразом „солидаризам”, „солидаристички”, јер је Шпан дилему између универзализма или индивидуализма поставио погрешно. Према томе, правилна је метода једино она која представља синтезу „индивидуалистичког и универсалистичког начела”. Али упркос томе што Шпаново основно становиште подвргава критици, он му признаје да је изнео „низ драгоцених мисли”, које ће послужити економској науци „као животни фермент”.

Билимовић се касније бар најмање још једанпут вратио критичком разматрању Шпанове универзалистичке економске теорије. То је учинио у другом наставку свог чланка *Неколико модерних струја у економској теорији*, објављеном у *Архиву*.⁴¹ Само што је овог пута извео и даљи закључак о Шпановом универзализму, а тај је да је он „у једнакој мери антилибералан и антмарксистичан и који тежи за сталешко-корпоративним уређењем привреде”. С овом у вези следи и констатација да је његов универзализам још и националистички у својој идеолошкој основи. Заправо, сличан је фашизму и још „сроднији Хитлеровом национал-социјализму”.

Иначе, овај чланак у коме се вратио расправљању о Шпану је у ствари други део, наставак чланка из једног од претходних бројева *Архива*⁴², а у коме је писао о Францу Опенхајмеру (Franz Oppenheimer) као представнику „чисто објективистичке економске теорије”, и Роберту Лифману (Robert Liefmann) као представнику „екстремног субјективизма”, док је на крају наставка, после Шпана, писао о дуалистичкој економској теорији, то јест о теорији која подразумева дејство и субјективних и објективних чинилаца. То је, како вели, „некаква синтеза каузално-теоријске и симптоматско-статистичке струје”, „где се теоријска апстракција спаја са конкретним статистичким истраживањем”. Притом се не задржава посебно ни на једном представнику овог правца, већ наводи читав низ познатих аутора који су у својим теоријским радовима изграђивали овај правац у економској науци. Вредно је поменути да је међу ове ауторе убројао и нашег Косту Стојановића на основу његовог дела *Основи теорије економских вредности*.⁴³

*

Као научник који тежи да открије истину, Билимовић критикује гледишта која сматра погрешним. То смо показали осврнувши се на његову критику теоријских погледа Отмара Шпана, па, у извесном смислу, споменувши и његове критичке опаске које се односе на Франца Опенхајмера и Роберта Лифмана. Али Билимовић није бежао ни од тога да се и директно сучели с ауторима с којима није могао да се сложи око неког питања.

⁴¹ Јули-август 1935, с. 13–28.

⁴² Први део овог чланка објављен је под истим насловом у *Архиву* од 25. новембра 1934, с. 368–383.

⁴³ Београд 1910.

Само за разлику од највећег броја полемичара, Билимовић је подвргавао критици искључиво погледе и становишта, пазећи при том да не повреди личност оног с којим је полемисао. Нека као потврда овог послужи пример који овде износимо.

У једном чланку се Билимовић супротставио схватањима Евгенија Спекторског, свога земљака и колеге с љубљанског Правног факултета. Додуше, предмет расправе спада више у философију, односно, прецизније, у аксиологију него у економску науку, али и један и други су били изванредни познаваоци савремене философије уопште. На погледе Спекторског о природи индикативних и нормативних наука Билимовић је одговорио чланком *Индикативне и нормативне науке*.⁴⁴ Пошто је констатовао да „ови назори дубоко засецају у основна гносеолошка и методолошка питања ових наука”, због чега „имају начелни значај и особито су важни за социјалне”, па „међу њима и за правне науке”, он је, како пише, „слободан” да свима „који су прочитали расправу проф(есора) С(пекторског)”, изложи „своје мисли које се разликују од назора изражених у његовој расправи”.

*

Билимовић има више чланака не само критичких него и полемичких који су од превасходног значаја за његова чисто теоријска разматрања. Један од тих је чланак који је објавио у *Народном благосињању* Велимира Бајкића, под насловом *Техника и економија* и поднасловом *У чему лежи бићина, начелна разлика између економије и технике*.⁴⁵ Овим се чланком Билимовић умешао у полемiku између Велимира Бајкића, уредника *Народног благосињања*, и извесног инжењера Тихомира Дожудића, који је у једном свом допису подвргао оштрој критици Бајкићеве погледе. Бајкић је одговорио на овај напад, а кад је Т. Дожудић објавио свој одговор на Бајкићеву реплику, реаговао је Билимовић.

По Билимовићевој оцени, Дожудићев одговор Бајкићу је био без довољно научне и логичке аргументације, па сматра да је умесно да и он, као теоретичар, подупре аргументацију у прилог Бајкићевог става. Међутим, Билимовићу је Дожудићев одговор у ствари послужио само као повод да на страницама овог часописа изложи, макар у неколико реченица, у чему се, по његовом схватању, „састоји разлика између технике и економије”. У суштини, Билимовић стоји на оном истом становишту које је нешто касније експликовао у свом *Уводу у економску науку*, а о коме смо напред већ писали. Наравно, он се у свом чланку у Бајкићевом часопису, који је излазио у виду новина и био намењен ширем кругу читалаца, труди да свој текст ослободи сувишне учености, мада ипак није могао а да се не позове на неколико знатних имена (Макса Вебера, Лифмана, Шпана и још нека).

⁴⁴ Архив од 25. априла 1939, с. 289–298.

⁴⁵ *Народно благосињање*, број 20, 14. мај 1932, с. 307–308.

*

Неколико година пошто се заршио Први светски рат и после Октобарске револуције отпочело се са расправљањем о питању планске привреде, и то и на теоријском плану и у пракси. Зато није ништа чудно што је и Билимовић писао о тој теми. Рад под насловом Проблем планске привреде објавио је у два наставка у *Српском књижевном гласнику*.⁴⁶ По њему, проблем планске привреде у економској науци и пракси поставио се „у вези са садашњом кризом и депресијом”, то јест с великом економском кризом која је у то време била уздрмала западни капиталистички свет.⁴⁷

Билимовић овај проблем анализује с превасходно теоријског становишта, мада користи информације и искуства совјетске државе и Мусолинијеве фашистичке Италије, као и Рузвелтовог експеримента у Сједињеним Државама. Он на планску привреду гледа као на везану привреду, односно, прецизније речено, као на једну од варијаната везане привреде, која не доноси ничег новог што не би већ било познато у привредној историји. У првом делу чланка Билимовић даје дефиницију планске привреде и излаже „како је тежња за преуређењем слободне тржишне привреде порасла и проширила се у планску привреду”, док у наставку анализује саму планску привреду, „разлажући њену проблематику, т(о) ј(ест) показујући какви се проблеми јављају при њеноме извођењу”. У закључном разматрању Билимовић предвиђа да ће се правци у којима се „креће планисање” још више развити. Ово стога што се „шири јавна својина”, шири се и „јавноправна регулација приватне привреде”. „Држава нормира и регулише” разне „корпоративне организације у духу сарадње представника рада и капитала”. А и осећа се „све већа тежња за координацијом свих (...) облика организације и регулације” на „једном ширем националном, (па) чак и интернационалном плану”. На крају спомињања овог чланка ваља напоменути да је Билимовић, поред теоријског разматрања овог питања, ипак зашао и у расправљање о његовој практичној страни.

* * *

Наводећи *Народно благодостање* Велимира Бајкића, чији је значај у привредним круговима на српском језичком подручју између два светска рата био несумњив, добили смо прилику да се осврнемо и на Билимови-

⁴⁶ У бројевима од 16. марта (с. 447–456) и 1. априла (с. 522–531) 1934.

⁴⁷ Да узгред споменемо да је међу нашим ауторима из тог доба који су писали о овом питању био Живко Топаловић, секретар Централног секретаријата радничких комора Југославије. Он се у брошури *Управљана (диригована) привреда (Национални социјализам)* (Београд, б. г.) посебно осврнуо на овај проблем. Топаловић је о томе имао исто мишљење као и Билимовић. Био је уверен да је либерални капитализам нестао с појавом привредне кризе. Шта више, био је уверен да су сами капиталисти својим утицајем на јавно мњење а и владе допринесли уништавању „слободе кретања робе” (с. 33).

ћеве написе у којима се бавио практичним, у ствари, текућим привредним питањима. Поред тога што је радио на научној теорији, он је испољио и живо интересовање за практичне проблеме на привредном пољу.

У жељи да допринесе унапређењу привредног живота на читавој територији Краљевине Југославије, Билимовић је своје научничко интересовање врло много усмерио ка томе да постави основе проучавањима коњунктурних кретања у нашој држави. Две године пре него што је у Љубљани издао своје познато дело *Naук о коњунктурах*,⁴⁸ он је у *Народном благодостању*, и то у првом броју овог часописа,⁴⁹ објавио чланак под насловом *Да ли је могућно проучавање коњунктура* у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. У томе чланку је показао врло аргументовано и на очигледан начин да је то сасвим могућно, упркос томе што је у нашој ондашњој држави идеја о статистичком праћењу привредних кретања фактички била тек у зачецима, а релевантни подаци били су распарчани по разним установама и били несистематски сакупљани. Ово највише стога што није било предвиђено да служе у привредне сврхе. Билимовић је то објаснио и директније кад је написао да је у нашој држави привредна статистика „још на врло ниском нивоу” и да недостају многи подаци „за потпуно и свестрано проучавање коњунктура”. Међутим, он је, упркос томе, сматрао да се коњунктуре могу проучавати и ако се не располаже подацима о привредним кретањима, јер се њихово проучавање може вршити и „на основу релативно малог броја изабраних репрезентативних података”. Додуше, многи од тих података морали би се почети да сакупљају систематски, из месеца у месец, и то за више година. Али да би се могле задовољити прве потребе, као и да би помогао да се готово одмах започне с радом на праћењу коњунктурних кретања, Билимовић у овом чланку даје, и то сасвим конкретно, списак података који већ постоје о производњи, саобраћају, трговини, ценама, новчаном тржишту и тржишту капитала, као и о консумацији и државним финансијама. При том набраја установе које већ располажу одређеним подацима, наводећи за сваку појединачно којим подацима располаже. Овим чланком је очигледно показао да је био практичан до те мере да практичнији није могао бити.

С овим чланком у вези потребно је рећи још нешто. Кад спомиње да су већ одавно практично већ биле разрађене специјалне методе за постављање коњунктурних дијагноза и израду „више или мање” вероватних прогноза коњунктурних кретања у Југославији, „које може употребљавати сваки стручњак-статистичар”, он напомиње да је за словеначко привредно подручје о томе писао он сам у расправи *Nove metode proučavanja konjunktur in gospodarska prognoza*, док је за хрватско привредно подручје неколико година пре тога том истом предмету посветио чланак хрватски аутор др Јосип Буторац под насловом *Savremeno proučavanje konjunktуре* (1928). Навођењем ових података као да је хтео не само да се отпочне с радом

⁴⁸ *Učenje o konjunkturama, Zbornik znanstvenih razprav*, VIII, Ljubljana, 1931.

⁴⁹ Тј. у броју од 9. фебруара 1929, с. 5–6.

на праћењу конјунктурних кретања, него и да тај рад обједини на читавој територији ондашње југословенске државе.

*

У години кад је почело излазити Бајкићево *Народно благодостјање* избила је у капиталистичким земљама велика економска криза, која је уздрмала привредни поредак у њима. Последице тог потреса осећале су се још неколико година после тога. То је био подстицај многим економским писцима да се позабаве овим феноменом. У овим је расправама, поред других наших економских писаца, узео учешћа и наш Билимовић, и то баш на страницама *Народног благодостјања*. Међу расправама које је посветио овој теми он је сам особиту важност придао свом чланку *Дужи талас незапослености*.⁵⁰ С њим у вези напоменули бисмо са своје стране да је овај чланак од значаја за економску теорију исто толико колико и за праксу.

Повод овој расправи био је Билимовићу рад циришког професора Мануела Зајцева (Manuel Saitzew) о дугом таласу незапослености као и расправа у којој је он, заједно с базелским доцентом Јулијусом Вилером (Julius Wyler), извршио анализу тог дугог таласа незапослености применом математичко-статистичке методе. Билимовић заправо критикује поглед Зајцева на појаву незапослености. Наиме по Зајцеву, незапосленост се јавља у облику таласа који расте, али после чега би морало да неминовно уследи његово опадање. Ово из једноставног разлога што ниједан талас не може да расте у бескрај, већ кад достигне своју највишу тачку, мора да уследи његово опадање. Према томе, осцилација би, по Зајцеву, била не само нужна појава, него би се и с извесношћу могла предвидети. Билимовић прихвата мисао да би се кретање незапослености могло да упоређује с таласом. Али се о таласу не може говорити све дотле док се сама појава не покаже као талас који расте и опада. Међутим, у време кад је Зајцев писао свој рад, било је потпуно неизвесно да ли се незапосленост заиста кретала у облику таласа. Због тога је, по Билимовићу, било много правилније „назвати горе означену трајну компоненту структуралном незапосленостом”. Ово би, уосталом, „било и у потпуној сагласности са већ одомаћеном терминологијом конјунктуриста”. Појава масовне незапослености и по Зајцеву и по Билимовићу има више узрока, али док Зајцев стоји на становишту да су њен извор ритмичка кретања, дотле за Билимовића узроци незапослености произлазе из једног заједничког узрока, а то је прохујали светски рат, „његова ликвидација и његове последице”. У ствари, Билимовић је искључивао мисао о некој законитој ритмичкој правилности кретања незапослености у виду таласа.

Због тога што се тадашња незапосленост појавила у опсегу који пре тога никада није имао те размере, Друштво за социјалну политику, за које Билимовић наводи да „увек реагира на актуелна економска питања, „ор-

⁵⁰ *Народно благодостјање*, бр. 37. и 40. од 1932. године.

ганизовало је специјално проучавање незапослености у појединим индустријским гранама Немачке, Аустрије и Енглеске. Ово се проучавање вршило путем анкете, а Мануел Зајцев је књигу коју је Билимовић подвргао критици у свом чланку написао управо као упутство за сараднике те анкете. Међутим, књига Зајцева је постала интересантна и за много шири круг читалаца с обзиром да се у њој анализују узроци незапослености – мада пре него што је било завршено прикупљање резултата ове анкете. Завршне речи Билимовићеве показују колико је разлога и обзирности – а могли бисмо додати, и мудрости – имао у свом ставу. За самог Зајцева би било боље, примећује оправдано Билимовић, да је „причекао свршетак специјалних проучавања конкретних појава незапослености у појединим гранама и државама и тек онда апостериорно⁵¹ сумирао пронађене узроке и проценио сваки од њих”. „Таква анализа узрока могла би најбоље помоћи избору најподеснијих средстава за сузбијање ужасне, за читав привредни свет опасне трајне структурелне незапослености”. Она би помогла „да се изнађу средства диференцирана по државама, према разлици узрока незапослености”. Априорна анализа, с обзиром на практичну сврху, има „много мању вредност”.

Зајцев је узроке тадашње незапослености овако груписао: (1) чисто политички и они који су у вези с политичком активношћу; (2) трговинско-политички; (3) узроци који се налазе у политици трговинских предузећа; (4) социјално-политички;⁵² (5) узроци који су у вези с тржиштем капитала, кредита и новца; (6) који проистичу из диспропорције цена; (7) који проистичу из бројчаних промена радничког становништва; (8) који проистичу из међународне економске међузависности;⁵³ и, најзад, који проистичу из психолошких чињеница. Наводећи ову класификацију узрока незапослености, Билимовић изгледа као да се с њом саглашава, мада се о томе не изјашњава отворено. Једино што овој класификацији замера јесте да је „мало” еклектичка и да у неким тачкама није сасвим објективна.

Споменућемо овде још и то да је свој суд о Билимовићевој критици Зајцева у једном од бројева. *Народног благосијања* дао Милан Ј. Жујовић. Он је то учинио у оквиру једног свог обимнијег чланка о незапослености у Енглеској.⁵⁴ Наиме, у фусноти свог чланка Жујовић је изричит у тврдњи да је Билимовић „потпуно у праву када вели да му се идеја г. Зајцева о дугом таласу незапослености (...) чини неоснована”. Али при том, у духу научничке обазривости, додаје да су „подаци и инструменти са којима располажемо недовољни да бисмо се могли упуштати у нека предвиђања као што је то професор Зајцев учинио”. Жујовић је несумњиво схватио сушти-

⁵¹ У тексту је погрешно написано „апостериорно”.

⁵² Овде у загради стоји реч „интервенционизам”.

⁵³ Овде у загради стоји реч „интердепенденца”.

⁵⁴ *Народно благосијање*, 8. јануар 1933. У том је чланку, који је објављен у два наставка, изнео своје мишљење да нема основа тврдњи по којој су узроци незапослености у овој земљи били високе радничке најамнине и обавезно радничко осигурање. Напоменимо да је то био и став тредјунионистичких и радничких вођа Велике Британије у то време, али и касније.

ну Билимовићеве критике Зајцевљевих тврдњи. А да је и за самог Билимовића критика Зајцевљеве теорије о дугом таласу незапослености имала велики теоријски значај потврђује се, поред осталог, и тиме што свој критички чланак изричито наводи у *Уводу у економску науку*,⁵⁵ као што наводи и поменути чланак Милана Ј. Жујовића о незапослености у Енглеској.

*

Но Билимовић економске анализе није писао само кад би наступиле изузетне ситуације, као што је била кад се појавио проблем масовне незапослености, који је тих година потресао капиталистички свет на глобалном плану. Иако се практичним питањима није бавио у истој мери као и теоријским, он се ипак, повремено, упуштао у расправљање и о њима. Чинио је то кад би проценио да ће то бити корисно по југословенску економију и југословенско друштво, чијим се чланом осећао. И рекли бисмо да је у томе био једнако успешан као што је био успешан радећи на теоријском плану у области економске науке. Аналитички чланак о вези између жетвеног приноса и извоза пшенице и кукуруза у Југославији⁵⁶ може да послужи као изванредна илустрација његових могућности али и његове спремности да своје огромно знање и способности стави у службу решавања једног сасвим конкретног практичног питања. Није потребно упуштати се опширније и подробније у разматрање ове анализе. Ово и стога што је процену извоза ова два пољопривредна артикла у циљу прогнозе изводио углавном математичким путем, а на основу статистичких података изнетих у публикацијама Министарства пољопривреде и Одељења царина Министарства финансија Краљевине Југославије. Међутим, овај његов рад је одличан пример употребе математичке анализе у расправљању о економским питањима. У њему Билимовић саопштава „резултате израчунавања корелације између свакогодишњег жетвеног приноса пшенице и кукуруза и њиховог извоза у истој извозној години”; а то је практично значило за друго полугодиште те и прво полугодиште наредне године (у обзир је узео друго полугодиште 1931. и прво полугодиште 1932. године). У првом делу анализе је изложио резултате израчунавања за пшеницу, а у другом за кукуруз. Али иако је сматрао да се на тај начин може доћи до приближне процене, био је свестан тога да корелација коју је утврдио представља само прву апроксимацију процене извоза ових пољопривредних производа. Јер „за даље апроксимације мора да се узме у обзир осим приноса још много других чињеница”. Другим речима, била су потребна даља научна проучавања југословенског извоза пшенице и кукуруза.

На основу овог примера али и других, може се извести закључак да се Билимовић практичним питањима бавио ипак само од случаја до случа-

⁵⁵ Видети: *нав. дело*, с. 85–86. Но поред свог чланка, наводи и рад самог Мануела Зајцева *Eine lange Welle der Arbeitslosigkeit (Дуги талас незапослености)*, при чему такође спомиње и чланак Милана Ј. Жујовића о незапослености у Енглеској.

⁵⁶ Објављен у *Архиву*, књига XLI, 1932, с. 360–373 и 432–441.

ја, катакад више из разлога да би демонстрирао потребу и значај економске анализе. Међутим, изгледа да је имао жељу да се укључи и у редовно и систематско изучавање текућих економских питања. Као и Теодор Тарановски, Евгеније Спекторски, Александар Соловјев, Михаил Јасински, Сергије Троицки, Петар Митропан и још многи други руски емигранти у ондашњој Југославији – желео је, поред осталог, и да се тиме одужи својој новој отаџбини, да стави у њену службу све своје знање и способности.

Ова нам се мисао наметнула кад смо у *Архиву* прочитали његов чланак *Систематички истраживања за економска проучавања на Универзитету у Софији*.⁵⁷ У њему пише о потреби да се и у Југославији, као што се урадило у Бугарској, оснује један такав институт, у коме би се вршила изучавања „привредног живота и промена у њему, особито кретања привредних конјунктура”. Наиме, на крају чланка Билимовић констатује да је за оснивање тог или сличног института у Југославији потребно, као главно, „сазнање” о његовој „важности”, као и „жеља научних радника да му жртвују своју енергију”. „Ако буде првог и другог, оснивање Института за научно изучавање југословенске народне привреде прећи ће без великих тешкоћа из области маште у област реалности”. Није тешко претпоставити да је Билимовић видео себе као сарадника, а можда и на челу тог института. Тиме би добио прилику да покрене рад на изучавању и праћењу конјунктурних кретања у Југославији и оствари једну од својих замисли, која би била од несумњиве важности за успешан развој југословенске привреде.

*

Иако се у овом чланку бавимо искључиво Билимовићевим радовима на српском језику, споменућемо да је у раздобљу које смо обухватили својим радом објавио и једну књигу на немачком језику о југословенским привредним приликама, под насловом *Jugoslavien*, у којој је приказао привреду у нашој тадашњој држави. Књигу је написао за економску секцију Источноевропског института (*Osteuropa Institut*) у Бреслави (*Breslau*) у Немачкој (1927). Циљ ове књиге је био да „немачким читаоцима”, али пре свега немачким привредним круговима, „пружи један кратак и поуздан преглед” привредног стања и привредних могућности наше земље. Она је имала превасходно информативни карактер. Међутим, та је књига имала за оно време знатну вредност, а што у свом осврту на њену појаву сведочи Александар Јовановић.⁵⁸ Но овде је наводимо првенствено због тога што се најдиректније тиче привредних прилика у тадашњој Југославији, а и као потврду да је у Билимовићу постојала снажна жеља да буде од не-

⁵⁷ Књига XLVIII, 1935, с. 515–520.

⁵⁸ Видети: *Архив*, 25. новембра 1927, с. 421–422. Од идеја које представљају богатство ове књиге, Јовановић посебно издваја Билимовићево „истицање потребе подизања наше земљорадничке производње, коју он, парафразирајући Кенеја, изражава у усклику *riche paysan – riche royauté*“ (богат сељак – богата краљевина).

посредне користи својој новој отаџбини као и привреди народа који је пригрлио као свој.

*

Наше излагање о Билимовићевим економским и социјалним погледима било би мањкаво ако се не бисмо осврнули на његове погледе на задругу и задругарство. Бавећи се овим питањем он је настављао најбоље традиције руске економске и социјалне мисли из доба пре и после Октобарске револуције.⁵⁹ Задрузи и задругарству Билимовић је на српском језику посветио своју расправу под насловом *Шта је задруга и каква је њена улога* и поднасловом *Нацрт теорије задругарства*.⁶⁰ Као економиста, било је природно да буде превасходно усредсређен на економски аспект задруга и задругарства.

У својој расправи Билимовић полази од чињенице да постоји огроман јаз између развијености задруга и задружног покрета и неизграђености теоријских основа на којима почивају.⁶¹ Задруге су по својим економским одређењима или „савез економија (уговорни савез) или (су) типа савезне економије”, или се пак јављају као „унитарна економија (потрошачка или течевна)”.⁶² Овде бисмо подсетили читаоце на његова излагања о савезу газдинстава и савезном газдинству као и, даље, на поделу приватних привредних савеза на капиталистичке и задружне у делима *Држава, друштво и привреда* и *Увод у економску науку*, у којима даје и дефиниције појмова „савезна” и „унитарна” економија.

Билимовић стоји чврсто на становишту да се – уз уважавање „специфичке особине” задруге – она не разликује од било које друге незадружне привредне организације. „Због тога унапред отпада закључак по коме би се нарочита особина задруга нашла у њиховом савезном карактеру”. Али је исто тако нетачно налазити особеност задруге у некој њеној особеној правној природи, тј. у постојању или одсуству „својства правног лица”, или „у карактеру одговорности чланова за обавезе задруге”. С овим последњим у вези, на пример, одговорност задругара иста је, по Билимовићу, као и одговорност лица у незадружним организацијама, „почевши од солидарне одговорности чланова целим својим имањем и завршујући одговорношћу у величини положеног задругарског удела”. Ниједан од модалитета

⁵⁹ При том, овде не мислимо на творце идеје колхоза и других облика колективизације села која се масовно спроводила у Совјетском Савезу после победе Октобарске револуције, већ на ауторе који су попут Вахана Тотомианца и других, који су се задругарством бавили у европским, а нарочито словенским земљама.

⁶⁰ *Економист*, Орган Друштва за економну и социјалну политику, јули-август 1927, с 481–510. Драгољуб Јовановић наводи ову Билимовићеву расправу у својој *Аграрној политици*, Београд 1930, с. 376.

⁶¹ Потребно је с овим у вези да се напомене да Билимовић овде има у виду теорије о задрузи и задругарству свог доба.

⁶² Израз „течевна” Билимовић овде употребљава у значењу „производна” или „привређивачка”.

које Билимовић наводи не чини задругу задругом, то јест не чини да се она разликује од осталих привредних организација. За разлику од нездружних привредних односно капиталистичких организација (с којима их изједначава), задруге су „некапиталистичке” привредне организације, јер њихов „главни циљ није да добијају што већу добит на капитал, (...) већ да привредно помажу своје чланове као потрошаче или као економије и лица” која се баве неким послом. Али из овог дефинисања не следи да су задруге „антикапиталистичке”, да се образују ради борбе с организацијама чији је циљ остварење добити на капитал. Задруге нису ни организације које су против приватне својине. Напротив, оне се ослањају на приватну својину. Задруге не заштравају него смирују (ублажавају) односе: продавца и купца (потрошачке задруге), кредитора и дужника (кредитне задруге), предузетника и радника (производне задруге). Супротно духу капитализма који почива искључиво на егоистичком начелу, задруга почива на начелу узајамног помагања. У задругама преовлађује оно што се назива задружним духом.⁶³ Развитак задругарства манифестује се „једном својом страном” у проблему „васпитања извесног менталитета у народним масама”. „За разлику од капиталистичких привредних организација, у којим(а) суделују поглавито имућнији слојеви, у задругама (се) удружују средњи и мање имућни слојеви. Зато су и услови уласка у задруге”, величина удела и остало, „обично такви, да би били приступачни економски slabим привредним слојевима”.

На основу ових елемената, Билимовић даје следећу дефиницију задруге: „Задруга је слободни савез економија или колективна економија са неограниченим кругом чланова претежно из средњих и мање имућних слојева који има за главни циљ да привредно помаже своје чланове као потрошаче или као економије и лица која се баве неким послом”. Из ове дефиниције могу се извести и нека даља својства задруге. Рад у задругама се не обавља у основи путем најамног односа, мада за обављање неких делатности могу да се запошљавају најамни радници. Обично се најме радници и службеници за обављање послова који, иако важни и/или неопходни, нису циљ задруге – на пример за послове књиговодства. Међу ове долазе такође и продавци у задружним продавницама, затим благајници, магационери и разни пољопривредни стручњаци (агрономи, ветеринари и други). Међутим, као присталица Струвеовог учења, Билимовић сматра да у овом чистом облику задруга ретко кад постоји, али да зато постоји мноштво прелазних облика који се у мањој или већој мери приближавају капиталистичким организацијама. Кад би се израдила нека морфологија задружних организација, показала би се читава „лествица” разних облика њиховог одступања од задружног карактера. Уколико нека задружна фабрика за прераду воћа или кланица плаћа раднике који у њој раде као најамни радници – без обзира што су то махом чланови домаћинства задругара, а понекад и сами задругари – она у том случају није задружна већ капиталистич-

⁶³ Француски израз је *l'esprit cooperatif*.

ка по свом карактеру. Но из овога не би следило закључак да би задружно као некапиталистичко предузеће представљало „повратак од фабрике на занат”, него би се задружни карактер манифестовао у демократизацији фабрике.

Да би дефинисао задругу као некапиталистичку привредну организацију која се разликује од капиталистичке, Билимовић истиче три њене битне одлике или својства, о којима расправља у даљем тексту.

Главни циљ задруга није да остварују „што већу добит на капитал”, „већ да привредно помажу своје чланове”, па били они потрошачи, или лица која воде своје индивидуалне економије, или произвођачи.

Међутим, из овога уопште не проистиче да је циљ задруга борба противу установа које постоје ради остваривања добити на капитал, то јест да су „антикапиталистичке”. Напротив, у случајевима кад се „боре са капиталистичким предузећима” на тржишту, та се „борба јавља као обична конкурентска борба” (с. 495). Задруге у тој борби не нападају на приватну својину, већ се на њу ослањају. У томе исто тако „лежи дубока принципијелна разлика између задругарства и социјализма” (с. 495). Мада по томе што остварује колективистичко начело, задруге се „највише приближују социјализму”. Но у сваком случају остаје принципијелна разлика између задругарства и социјализма. За ово Билимовић наводи више показатеља. По Шулице-Деличу (Schulze-Delitsch), „социјализам потчињава појединца колективу, задругарство иде од индивиде⁶⁴ која треба да постане творац колективности”. По неким другим ауторима (чија имена такође наводи), „социјализам се ослања на присиљавање, државу, законодавство, ауторитарно начело, у основи пак задругарства лежи слобода, приватна иницијатива, конкуренција, демократско начело” (с. 495–496). Жид (Gide) и Валенти (Valenti) истичу да „социјализам принципијелно пориче приватну својину и укида је, задругарство се (...) наслања на приватну својину и не напада на стечена приватна права” (с. 496). И још неке од разлика износи Билимовић у овом набрајању. Међутим, он сам налази да су још израженије разлике између социјализма и колективистичких производних занатско-индустријских задруга. Производне или, како их назива, „течевне” задруге имају за циљ да помажу удружене индивидуалне произвођаче у њиховом индивидуалном пословању, то јест у остваривању њихове индивидуалне добити. Задругарство реформише савремени привредни поредак, а да при том не разара индивидуалну приватну економију. У томе се састоји њена права природа.

Као следећу битну одлику задруге Билимовић истиче што њени чланови не чине „затворени круг лица”. Слободно приступање, али и иступање је принцип који се подразумева кад је реч о задрузи. Та слобода „да је задругама извесан елемент јавности” (с. 497), по чему се оне разликују од приватних капиталистичких установа: трговинских фирми, банака и других новчаних завода, па и од производних предузећа, које све чине

⁶⁴ Треба „индивиде”.

строго затворен круг. Тај круг је најмање затворен кад су у питању акционарска друштва, јер у круг акционара улазе сви који поседују акције, а то могу да буду чак и запослени радници, пензионери и многи други који су далеко од тога да припадају слоју капиталиста и богатих. И кад је у питању ова одлика, показује се разлика између задругарства и социјализма. Суштина слободног задругарства огледа се у томе што су задруге широм отворене за све који желе да буду њихови чланови, али да могу и да је слободно напусте сви они који више не желе да буду њихови чланови. Суштину принудног социјализма и комунизма Билимовић је сликовито приказао као капију „у коју се насилно тера (и) ко не жели и на коју никог не пуштају ко жели да изађе” (с. 499).

Има још једна одлика по којој се задруге разликују од капиталистичких привредних организација. Док у овим другима учествују „поглавито имућнији слојеви” (с. 499), у задругама се, како је напред већ изнео, „удружују средњи и мање имућни слојеви” друштва. Чланови задруга су „ситни и средњи земљорадници, занатлије, мали трговци, радници, нижи и средњи службеници, сиромашнији чиновници и представници интелегентног⁶⁵ пролетаријата” (с. 499). Додуше, у савременом развоју задругарства у задругама има у новије време и „много имућних људи, исто онако као што се при савременој проширености акционарских друштава много акција находи у рукама нижих службеника, чиновника и чак радника” (с. 499–500). На пример, својим улагањима они, често, доприносе јачању кредитне способности кредитних задруга.

На основу ових њених битних одлика или својстава Билимовић задругу дефинише као „слободни савез економија” или колективну економију са неограничаваним бројем чланова, претежно из средњих или мање имућних слојева, који има за главни свој циљ да „привредно помаже своје чланове као потрошаче или као економије и лица која се баве неким послом” (с. 500).

Међутим, ова својства могу да се мењају од случаја до случаја, што чини да се задруге „у мањој или већој мери приближавају капиталистичким привредним организацијама” (с. 502). У ствари, задруге се јављају у „врло много прелазних облика”, до оних када могу да скоро потпуно изгубе својство задруге. Ово Билимовићево разматрање нам открива колико је дубоко проникнуо у сложену проблематику задруга у капиталистичком свету.

Разматрајући разноврсност облика задружног удруживања, али и посебно се позивајући на податке које износи Лифман (Liefmann) о регистрованим задругама у Немачкој у 1921. години, Билимовић своју пажњу усредсређује на податак да се у савременом свету највише развило земљорадничко задругарство. Земљорадничко задругарство је било најразвијеније и у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, о којој наводи податке с

⁶⁵ Претпостављамо да је ову реч Билимовић извео из именице „интелигент”. Међутим, у нашем језику је већ одавно у употреби израз „интелектуални пролетаријат”.

краја 1925. године, а према извештају Главног савеза Српских земљорадничких задруга.

На крају свог излагања Билимовић истиче као основну тенденцију у земљорадничком задругарству да основна језгра пољопривреде остају индивидуална. Задруга повезује појединачне индивидуалне пољопривредне произођаче, али тим повезивањем она не угрожава њихову самосталност и аутономност. Напротив, „штити их од разних опасности које прете ситном земљораднику у капиталистичком мору савремене народне привреде” (с. 510).

Билимовићев рад који смо овде приказали (у скраћеном облику), представља доста исцрпну али и дубоку расправу о савременим задругама и задругарству у развијеном свету.

*

Александар Билимовић се као економиста и у својој новој отаџбини посветио економским истраживањима – економској науци, економским теоријама као и истраживањима економске области уопште. Међутим, тиме се није исцрпљивала сва његова интелектуална делатност. Он је поседовао широку научничку и интелектуалну радозналост и ерудицију. Поменућемо с тим у вези његову активност у оквиру Географског друштва у Београду. Наиме, Билимовић је објавио један рад, који се појавио у издању тог Друштва, и који је, колико нам је познато, остао јединствен све до данас. То је рад под насловом *Центар територије и центар становништва у Југославији*, објављен у Београду 1936. године. У њему је одредио географски „центар територије” и „центар становништва” тадашње југословенске државе – како је то својевремено за Русију те центре одредио генијални руски научник Димитрије И. Менделеев, проналазач периодичног система елемената. То је изгледа било оригинално откриће Менделеева. Слично као што се одређује тежишна тачка у физици – исто тако може да се математички одреди и географски центар територије, по принципу најкраћих путева; као и центар становништва једне државе, с обзиром на густину насељености. Билимовић је овај Менделеевљев проналазак применио на географски простор и становништво Краљевине Југославије. Међутим, да би овај посао обавио, морао је, како вели, да претходно изврши извесне методолошке модификације Менделеевљевог поступка. За овај се свој рад служио тадашњим најбољим географским картама Југославије, као и резултатима пописа становништва од 1921. и 1931. године. При том констатује да ово одређивање не доноси никакве стварне користи осим чистог сазнања, позивајући се за ову тврдњу на речи Менделеевљевог сина, који се, како обавештава читаоце, такође бавио овим проучавањима.

*

Листајући сасвим другим поводом *Српски књижевни гласник*, наишли смо на осврт поводом објављивања чувене *Небеске механике* нашег великог научника Милутина Миланковића, који је потписан „Ал. Билимовић”.⁶⁶ У њему се констатује да је Миланковић у овој књизи изложио „један нов, врло важан и актуалан проблем небеске механике – секуларно померање Земљиних полова.”⁶⁷ С овом констатацијом у вези у осврту даље читамо: „Тај проблем је правилно постављен, решен и разрађен од Миланковића и његових сарадника на овом пољу, Билимовића и Жардецког, па је овај уџбеник лепа прилика да се та велика тековина београдске научничке школе саопшти у целини на српском језику”.

Да одмах напоменемо да је Билимовић који се спомиње у овом осврту у ствари наш познати математичар, а касније и академик Антон Билимовић, брат нашег Александра. Његово се име као „А. Билимовић” наводи не само у осврту, него се налази и на страницама Миланковићеве *Небеске механике*. Наиме, сам М. Миланковић у предговору изражава своју „топлу благодарност” А(нтону) Билимовићу и В(ладимиру) Жардецком на лепој сарадњи, док у последњем поглављу свог уџбеника, излажући своју теорију „о секуларном померању Земљиних полова”, експлицитно износи, и то прилично подробно, у чему се конкретно састоји допринос математичара Билимовића овој „шеми”.

С овим освртом у вези сматрамо да је потребно да се исправи једна погрешка. Наиме, у *Сјоменици посвећеној преминулом академику Антону Билимовићу*,⁶⁸ у библиографији његових радова, наводи се да је он аутор овог осврта у *Српском књижевном гласнику*. Тај податак је састављач *Сјоменице* преузео из књиге *Материјали за библиографију руских заграничних научних радова (Материјали длѣ библиографији русскихѣи заграничнихѣи научнѣи хѣи трудовѣи за рубежомѣи, вѣи пуск 2)* који је издао руски Научни институт у Београду 1941. године. Но упркос високом ауторитету институција у питању – то јест САНУ и руског Научног института у Београду – остајемо при чврстом уверењу да је аутор овог осврта наш Александар, а не његов брат Антон. Ово, пре свега стога што је као аутор потписан „Ал. Билимовић” а не „А. Билимовић”, како је име Антона Билимовића написано у *Небеској механици* М. Миланковића. А и у самом осврту, тамо где се помиње овај Миланковићев сарадник, пише „А. Билимовић”. Најзад, не верујемо да би Антон Билимовић писао осврт на рад у коме је учествовао, а поготову не би спомињао себе као сарадника и значај свог доприноса. А да је Александар Билимовић могао да напише осврт

⁶⁶ Видети *СКГ* од 16. августа 1935. године, с. 637–639.

⁶⁷ Велико слово „З” у речи која означава земљу као планету пише сѣм аутор *Небеске механике* М. Миланковић, а за њим и писац овог осврта.

⁶⁸ Београд, 1971. У библиографији радова Антона Билимовића стоји да је ову *Сјоменицу* урадила госпођа Милица Мужјијевић, библиотекар САНУ. Од ње сам добио и све релевантне податке као и материјал који се односи на ово питање.

на књигу у којој се излаже једна математички изведена и представљена теорија у области небеске механике може се претпоставити на основу тога што је, као што смо видели, Александар био такође изврстан зналац математике. Утврђивањем да је овај осврт написао Александар Билимовић добија се потпунија представа о ширини интересовања нашег аутора за науку као и за стварање у другим областима духа, а не само економској.

*

Да на крају овог чланка наведемо податак да је последњи рад који је Билимовић објавио у међуратној Југославији из историје економске мисли, прецизније расправа под насловом *Ekonomska tabela Françoisa Quesnauja*,⁶⁹ коју је издала словеначка Akademija znanosti in umetnosti. Можда је међу његовим међуратним рукописима остало још необјављених радова на српском, словеначком и/или неком другом језику, али о томе не располажемо никаквим подацима. Чак не знамо судбину Билимовићеве оставштине, која би такође могла да буде од значаја за проучавање његових дела и идеја.

*

Овим чланком тема о нашем међуратном економисти Александру Билимовићу није уопште исцрпљена. Ово, пре свега, стога што се у овом чланку не говори о његовим радовима на руском, словеначком и другим језицима,⁷⁰ већ само о онима на српском. Али она није исцрпљена највише због тога што је наш аутор био исувише дубок и свестрани стваралац у области економске науке и економских анализа да би се у оквиру само једног чланка – и то замишљеног да само парцијално осветли његово дело – могло да о њему каже све што би имало и могло да се каже. Јер за потпуно сагледавање његовог научног опуса неопходно је узети у обзир, поред радова на српском језику, и његове књиге и расправе на руском, словеначком, немачком и другим језицима, и не само из раздобља које смо обухватили овим чланком. Билимовић је ван сваке сумње научник и мислилац који својим делом превазилази локалну средину у којој је стварао између два светска рата. Само у Краљевини Југославији био је активни стваралац на два језичка и културна подручја, словеначком и српском, а такође и на немачком, па и на руском кад је у питању руска емиграција после Октобарске револуције у нашој земљи, која је продужила да негује руску културу и науку. Својим економским студијама уздигао се до највиших европских достигнућа у тој области.

⁶⁹ Љубљана, 1941.

⁷⁰ Осим што смо споменули његову књигу *Jugoslavien* на немачком и дали библиографску белешку о његовом последњем раду објављеном 1941 (на словеначком), пред сâм слом Краљевине Југославије.

Велике су и несумњиве заслуге Александра Билимовића за развој српске економске науке и мисли. Својом научном и стручном активношћу покривао је читаву област економске теорије и економских истраживања. У нашој средини тог доба био је готово јединствена појава.

И на самом крају треба рећи још и ово. Билимовић не само да је српску научну мисао у области економској уздигао до европских висина, него је с европским и руским достигнућима упознавао и наше економисте и научнике. Он је при том систематски радио на томе да стваралаштву наших економских теоретичара и научника да наднационални, то јест шири европски значај. На тај начин је радио на европеизацији наше научне економске мисли, али никада не изостављајући да укаже и на руске и словенске домете у овој области. Због тога му, имајући у виду његове доприносе нашој економској науци и теорији, а и као народ, дугујемо дубоку захвалност.⁷¹

ALEKSANDAR BILIMOVIĆ'S CONTRIBUTIONS TO THE SERBIAN ECONOMIC SCIENCE

by

Aleksandar A. Miljković

Summary

The paper presents the basic ideas of Aleksandar Bilimović in the field of economic science which he elaborated in his works in the Serbian language between the two world wars. These are primarily the ideas he developed in his books *Društvo, država i privreda (Society, State and Economy)* and *Uvod u ekonomsku nauku (Introduction to the Economic Science)*, then in numerous treatises and articles he published in various magazines: *Arhiv za pravne i društvene nauke, Narodno blagostanje, Ekonomist, Srpske književni glasnik* and others.

Belimović's work includes the entire corpus of economic science, which is obvious from the review of his most important works in the Serbian language. In them, in addition to the other economic topics, the author specially investigates his opinions about agricultural co-operation. The author also points out to Belimović's constant endeavour to take into account the Russian economic thought, too. Due to his great erudition, excellent insight into economic science and profession, richness of ideas, as well as to his understanding and interpretation of economic phenomena, Bilimović's opus by far surpassed the national borders and achieved European significance by its value. With his opus, the Serbian economic science was raised above its national boundaries.

In the paper in a specific example, the author also points out to Bilimović's excellent knowledge of contemporary philosophical theories. At the end, the paper also presents a review of Bilimović's scientific and professional engagement outside economic field.

⁷¹ У обезбеђивању грађе и других података несебично су ми помогли: госпође Милица Мужичевић, библиотекар САНУ, и Марија Вранић-Игњачевић, библиотечки саветник Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић”, као и господин мр Гојко Маловић, архивски саветник у Архиву Југославије. Свима њима дугујем искрену захвалност.

Слободанка Марков

ПРОМЕНЕ У ОБРАЗОВНОЈ СТРУКТУРИ СТАНОВНИШТВА ВОЈВОДИНЕ

САЖЕТАК: У овом раду разматрају се промене у образовној структури становништва Војводине током друге половине 20. века. Анализом, која је заснована на подацима пописа становништва 1953, 1981, 2002. године, обухваћени су ниво писмености и структура према степену образовања, регионални, родни и генерацијски аспект тих промена. Основни налаз је да је захваљујући експанзији мреже образовних установа у дужем временском периоду дошло до брзог и значајног повећања броја лица са стручним и професионалним образовањем, уз спорије смањење броја неписмених и лица са незавршеном основном школом. Исход тих промена јесте да су у Војводини, према резултатима пописа 2002, најбројнију категорију чинила лица са средњим образовањем – 44% становништва старијег од 15 година у односу на 8,29% у 1953, док је удео лица са вишим и високим образовањем износио 9,53% према 0,55% у 1953, што је значајан цивилизацијски учинак полувековног развоја. Међутим, удео од петине лица без и са непотпуном основном школом, и са четвртином лица са основном школом чини другу половину становништва без икаквих стручних квалификација, односно ограничавајући ресурс за друштвени и економски развој. Родне неједнакости радикално су смањене од основног до високог образовања, док су генерацијске разлике такође константно смањиване и остале су углавном између најстаријих и најмлађих генерација.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: образовна структура, образовна експанзија, становништво, промене

У овом раду настојали смо да утврдимо главне трендове у променама образовне структуре становништва Војводине у другој половини 20. века. Наш циљ није био да улазимо у дубље узроке тих промена. Сматрамо да је то истраживачки задатак за обимнија и продубљенија истраживања. Наша намера била је да испитамо како је образовна експанзија, која је на подручју републике Србије и целе бивше Југославије била најинтензивнија 60-их и 70-их година прошлог века, утицала на промене у образовној структури становништва Војводине.

Разматрањем је обухваћена структура укупног становништва старог преко 15, односно преко 10 година. Анализа је заснована на подацима редовних пописа становништва (1953, 1981, 2002), што је условило недостатак свих релевантних података за анализу и проблеме у упоредивости података у одабраном периоду.

Промене у образовној структури имају индивидуалну димензију – образовање као један од основних чинилаца промене друштвеног положаја појединца, и друштвену – образовање и образовани људи као ресурс за развој и напредовање друштва. У овом раду разматра се ова друга димензија промена у образовној структури. Упоредном анализом обухваћени су стање у Војводини, централној Србији и Косову и Метохији, а повремено су укључивани и подаци за поједине републике бивше СФР Југославије.

Образовне структуре се уобичајено сагледавају преко две образовне карактеристике становништва – нивоа писмености и нивоа школованости укупног становништва, што је и у овој социолошко-демографској анализи основа систематизације излагања. Анализа односа у нивоима школованости укључује и родне и генерацијске разлике (у складу са расположивим подацима), будући да род и старост још увек делују као детерминанте образовних шанси и појединаца и друштвених група, односно неједнакости у сфери образовања.

СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА ПРЕМА ПИСМЕНОСТИ

Држава Југославија после Другог светског рата ушла је у интензивне процесе промена економске структуре, односно интензивне индустријализације у условима економске и технолошке заосталости и са изразито неповољном образовном структуром становништва. Индикатор тог стања *rate of excellence* био је број неписмених. Према подацима пописа из 1953. међу становништвом старим преко 10 година сваки четврти грађанин у Југославији био је неписмен (табела 1). Релативни удео неписмених у популацији Војводине био је тада упола мањи од просека за земљу (сваки осми становник). У централној Србији релативни број био је виши од југословенског просека (нешто више од сваког трећег становника), док је на Косову и Метохији преко половина популације била неписмена. Као што се види, Војводина је 1953. имала најнижи број неписмених у оквиру Републике Србије, што је било повезано са вишим нивоом економске и културне развијености овог региона пре Другог светског рата у односу на друге делове Србије.

Тако велики број неписмених, као и врло скроман број лица са стручним квалификацијама (што ће бити предмет даље анализе) условили су опредељење државних органа да, упоредо са улагањима у индустријски развој, велика материјална средства (из међународне помоћи, а касније и из дохотка развијенијих региона) улажу у ширење школске мреже у свим де-

ловима земље, укључујући и убрзано – скраћено школовање и курсеве за описмењавање. Ваља при томе указати да је тај процес текао више у склопу концепције општег убрзаног материјалног развоја, као претпоставке за узлазну линију развоја социјализма, а мање у склопу једне прецизно дефинисане образовне политике, усаглашене са стратегијом економског развоја.

Табела 1. – Структура становништва према писмености и полу

Писменост	Укупно			Мушко			Женско		
	1953.	1981.	2002.	1953.	1981.	2002.	1953.	1981.	2002.
Југославија	24,35	10,40		13,48	4,50		34,22	16,10	
Војводина	12,86	6,20	2,41	8,29	3,30	1,00	16,98	8,80	3,72
Централна Србија	29,45	12,86	3,83	12,91	4,40	1,11	44,93	19,30	6,38
Косово и Метохија	54,84	21,00	–	38,00	11,2	–	72,08	31,30	10,81

Извор: Подаци пописа 1953, 1981, 2002.

Образовна структура била је почетком педесетих година прошлог века под јаким утицајем родне припадности. У једној заосталој, претежно пољопривредној земљи, још дубоко патријархалној, то је било очекивано наслеђе. У укупној мушкој популацији Југославије било је преко једне седмине неписмених. У Војводини је тај удео био скоро 1,6 пута нижи од југословенског просека (сваки дванаести), а у централној Србији је био знатно нижи од тог просека. На Косову и Метохији је, пак, близу 40% мушкараца било неписмено, односно скоро три пута више од просека за Југославију. Удео неписмених у женској популацији земље чинио је нешто више од једне трећине, што је 2,5 пута више него у мушкој популацији. У Војводини је међу женама шестина била неписмених, односно дупло више него међу мушкарцима. У централној Србији удео неписмених у женској популацији приближавао се половини, што је било скоро три и по пута више него у мушкој. Највише неписмених било је међу женама на Косову и Метохији – близу три четвртине, скоро два пута више него међу мушкарцима и преко два пута више у односу на југословенски просек.

Као што се види, разлика у неписмености између мушкараца и жена била је највиша у централној Србији, док се у Војводини и на Косову и Метохији радило о дупло већој заступљности неписмених међу женама, али на супротним половима – најнижем и највишем нивоу неписмености у Републици Србији. Иначе, најнижи релативни удео неписмених и међу женама и међу мушкарцима у Војводини, као и најниже родне разлике могу се објаснити већ поменутиим вишим нивоом њене културне и економске развијености, односно историјској околности припадања развијеној Аустро-угарској монархији у периоду до Првог светског рата.

Правило да је неписменост распрострањенија међу старијим групама становништва него међу млађим било је обележје образовне структуре

становништва бивше и садашње државе и региона у њеном саставу током последњих пола века (табела 2). Почетком педесетих у Војводини је најмањи удео неписмених био у групи од 15–19 година сваки 25-и, у доби од 35–39 година приближно сваки шеснаести, а након те доби удео неписмених се повећава и највећи је код старијих од 65 година – приближно сваки пети. У централној Србији је у старосној доби од 15–19 година приближно сваки двадесети био неписмен, у доби од 35–39 сваки деветнаести, а од старосне доби преко 40 година удео неписмених је такође растао и највиши је у групи од 65 и више година – приближно сваки шести. На Косову и Метохији је најнижи удео неписмених варирао: сваки десети у доби од 15–19 година, сваки тринаести у доби од 35–39 године, а сваки осми код лица старијих од 65 година. Подаци за Косово и Метохију показују да су разлике у неписмености између генерација биле мање у срединама у којима је неписменост била већа. Та се правилност, када је о Косову и Метохији реч, може објаснити, у првом реду, већим уделом млађег у укупном становништву у односу на друге регионе у дужем периоду (И в а н о в, 1995).

И поред активности државних и других органа и организација у описмењавању становништва, смањење неписмености у другој половини 20. века се одвијало неуједначеним темпом, мада се испољавало као постојана тенденција. Подаци за тринаестогодишњи период, од 1948. до 1961, показују да се број неписмених у целој земљи смањило за свега четири процента. Тек након тог периода бележи се брже смањење овог феномена, у чему је одређеног удела имао и природни нестанак старијих генерација.

Према подацима из пописа 1981. године, у тадашњој СФР Југославији сваки десети становник био је неписмен (10,4%). У Војводини је сваки шеснаести био неписмен (6,20%), у централној Србији више него сваки осми (12%), односно нешто више од просека за целу земљу и процентуално дупло више него у Војводини. По овом обележју испред Војводине била је само Словенија са непуним једним процентом неписмених, док је Хрватска (6,0%) била слична Војводини. Највећи постотак неписмених имала је покрајина Косово и Метохија – петина становништва, а одмах иза ње била је република Босна и Херцеговина – шестина (Ш и ј а к о в и ћ – Б л а г о ј е в и ћ, 1986).

Неписменост је и 1981. године показивала значајне разлике у распрострањености између мушкараца и жена (табела 1). У Југославији је међу мушкарцима сваки двадесетдруги био неписмен а међу женама свака шеста или скоро четири пута више. У Војводини је сваки тридесети мушкарац био неписмен, што је нижи удео од просека за Југославију и централну Србију. Такође је свака једанаеста неписмена жена представљала удео знатно испод тих просека. У централној Србији је сваки двадесеттрећи мушкарац био неписмен (4,40%), што је било приближно југословенском просеку, а међу женама скоро свака пета жена, што је било изнад југословенског просека. Нижи удео неписмених од Војводине имале су Словенија

Табела 2. – Структура неписменог становништва према полу и старости у 1953. и 2002. години

Писменост	Укупно					Мушко					Женско				
	1953.			2002.		1953.			2002.		1953.			2002.	
	В.	ЦС.	КМ	В.	ЦС.	В.	ЦС	КМ	В	ЦС	В	ЦС	КМ	В	ЦС
учешће у укупном %	12,86	29,45	54,84	2,41	3,83	8,29	12,91	38,00	1,00	1,11	16,98	44,93	72,08	3,72	6,38
10–14	4,00	2,82	7,55	2,32	1,06	6,54	4,69	8,04	5,93	3,64	2,87	2,32	7,29	1,42	0,64
15–19	4,11	4,95	10,00	2,28	1,23	5,72	4,65	8,47	5,78	4,19	3,40	5,03	10,84	1,41	0,75
20–24	5,34	6,36	10,01	2,11	1,17	4,35	3,80	7,28	5,53	3,83	5,76	7,04	11,50	1,26	0,74
25–29	6,72	6,45	7,90	1,96	1,04	4,53	2,98	4,95	4,62	3,30	7,68	7,38	9,50	1,30	0,67
30–34	6,01	6,00	7,02	1,92	1,07	4,58	2,94	5,31	4,36	3,22	6,64	6,82	7,94	1,31	0,72
35–39	6,16	5,34	7,80	2,35	1,19	5,54	3,76	7,17	4,84	3,09	6,43	5,77	8,14	1,73	0,88
40–44	11,20	11,00	9,46	3,05	1,56	11,83	10,42	10,77	6,08	3,90	10,92	11,16	8,75	2,29	1,17
45–49	9,89	12,88	8,50	3,85	2,00	11,67	16,77	10,35	6,92	4,61	9,10	11,83	7,47	3,08	1,58
50–54	8,79	11,20	7,84	4,04	2,08	9,17	12,33	9,41	5,80	4,23	8,62	10,90	7,00	3,60	1,73
55–59	8,43	8,47	5,79	5,06	2,58	8,42	8,20	6,84	5,30	3,96	8,44	8,53	5,22	5,00	2,35
60–64	7,86	7,50	5,83	9,05	5,95	7,24	7,85	6,85	7,08	6,21	8,45	7,40	5,28	9,55	5,91
65 и више	21,50	17,03	12,23	60,73	77,30	20,39	21,58	14,64	35,95	53,45	21,99	15,82	10,91	66,90	81,19
непознато	–	–	–	1,28	1,76	–	–	–	1,81	2,38	–	–	–	1,15	1,66

Извор: Попис становништва 1953, Књига 9: Писменост и школска спрема, Савезни завод за статистику, Београд 1960.

Попис 2002, Општине, Републички завод за статистику Србије, Београд 2004.

Легенда: ЦС – Централна Србија, В – Војводина, КМ – Косово и Метохија

и Хрватска, с тим што у Словенији скоро да није било родних неједнакости у овом обележју (и међу мушкарцима и међу женама у овој републици неписменост се кретала око једног процента). На Косову и Метохији је сваки девети мушкарац (11,20%) био неписмен а међу женама скоро трећина (31,30%). Такође у БиХ било је више од четвртине неписмених међу женском популацијом, а међу мушком четири пута мање (6,2%). Ваља истаћи да су тада после Словеније разлике у степену неписмености по полу најмање биле у Војводини. Разлике у неписмености жена између региона бивше СФРЈ биле су веће него међу мушкарцима. Разлику између Словеније, у којој је средином друге половине 20. века свака стота жена била неписмена и Косова и Метохије где је свака трећа жена била неписмена, М. Благојевић је именовала као цивилизацијски раскорак (Ш и ј а к о в и ћ – Б л а г о ј е в и ћ, 1986). Ова разлика стоји у основи различитог начина живота и друштвеног положаја жена у ове две регије. Једне су већ тада биле далеко одмакле у погледу укључености у модернизацијске токове (школовање, запошљавање и економска независност), а друге су биле дубоко у затвореном кругу породице и домаћинства, прилично далеко од могућности школовања и запошљавања, без индивидуализованих економских активности. Већ само овај податак указује на сложеност задатака које су актери образовне и економске политике имали у земљи са великим унутрашњим разликама каква је била бивша Југославија.

Поред описаног смањивања нивоа неписмености међу мушкарцима и међу женама, према подацима пописа 1981. настављен је и тренд смањивања разлика између генерација, али са задржавањем значајних регионалних разлика (Ш и ј а к о в и ћ – Б л а г о ј е в и ћ, 1986). У Војводини и у централној Србији било је 1,0% неписмених у категорији од 15–19 година. Заједно са Хрватском и Словенијом које су имале још нижи удео неписмених у овој старосној категорији, оне су биле изнад југословенског просека. Испод тог просека било је Косово и Метохији (3,30% или сваки тридесети) а затим Македонија (2,30%) и Босна и Херцеговина (1,80%). Као што се види, смањивање нивоа неписмености у најмлађим генерацијама било врло интензивно и у односу на стање у 1953. у Војводини је износило четири пута а у централној Србији пет пута.

Удео неписмених у средњој доби (25–34 године) такође је значајно смањен, премда мање него у најмлађој доби и са већим регионалним разликама. Просек за Југославију у тој доби био је 2,00% или свако педесето лице. Испод тог просека, поред Словеније (0,40%), биле су и Хрватска (0,70%) и Црна Гора (1,4%), централна Србија (1,30%) и Војводина (1,50%), а Косово и Метохија са 7% било је знатно изнад тог просека. У најстаријој групацији од 50 и више година удео неписмених остао је врло висок и са енормним разликама између регија бивше СФРЈ. У Словенији 1,60% неписмених у овој старосној доби а на Косову и Метохији 60%. Војводина је после Словеније имала најнижи удео у овој категорији 12,6%, па онда Хрватска 14,3%. Разлике у неписмености између најмлађе и најста-

рије генерације у Војводини су биле 12 пута, у централној Србији 28 пута а на Косову и Метохији 18 пута. Истовремено је та разлика била најнижа у Словенији, само пет пута (Ш и ј а к о в и ћ – Б л а г о ј е в и ћ, 1986.) Те разлике јасно указују на различите ступњеве не само у развоју образовања већ и у опште културном и економском развоју.

Можемо закључити да је релативни удео неписмених међу најмлађим старосним групама у Војводини и у централној Србији био скоро изједначен. Такође је значајно смањење у тим старосним групама остварено на Косову и Метохији. Значајне разлике остале су у броју неписмених код становништва старог 50 и више година: у Војводини је тај број био два пута нижи него у централној Србији и 4,8 пута нижи него на Косову и Метохији.

Тренд смањивања неписмености је настављен и према подацима пописа из 2002. године као логична последица старења становништва и континуираног скоро потпуног обухвата деце, и мушке и женске, основним образовањем. У становништву Војводине старијем од 15 година сваки 41. био је неписмен а у централној Србији сваки 26. У односу на стање из 1981. то је смањење од 2,6 пута у Војводини и од три пута у Србији. Ако се посматра процес редуковања неписмености у периоду 1953–2002. године види се да је он текао брже у централној Србији, која је имала преко два пута већи удео неписмених 1953. него Војводина. У централној Србији релативни удео неписмених смањен је 7,7 пута, а у Војводини преко пет пута. На Косову и Метохији је релативни број неписмених у периоду 1953–1991. смањен четири пута (И в а н о в, 1995).¹

Родне неједнакости, иако на нижем нивоу, су обележје образовне структуре и 2002. године. Тако је у Војводини 3,7 пута више неписмених међу женама него међу мушкарцима, или свака 27 жена (6,38%) и сваки стоти мушкарац, а у централној Србији близу шест пута или сваки деведесети мушкарац (1,11%) и скоро свака шеснаеста жена (6,38%). Дакле, неписменост међу мушкарцима је и у Војводини и у Србији 2002. сведена приближно на један проценат. При томе је у Војводини број неписмених међу мушкарцима током пет деценија смањен приближно осам пута а у централној Србији скоро 12 пута. Када је реч о женама, у Војводини смањење износи 4,5 пута, а у централној Србији седам пута. Као што се види, у посматраном полувековном периоду редуковање неписмених међу мушкарцима било је знатно интензивније него међу женама. Такође се знатно убрзаније одвијало код оба рода у централној Србији него у Војводини, што је повезано са већим процентуалним уделом неписмених у централној Србији на почетку посматраног периода. Опште брже смањење неписмености међу мушкарцима се може приписати чињеници масовног запошљавања нешколоване мушке радне снаге у индустрији, регрутоване претежно са

¹ Како пописом 2002. нису могле бити обухваћене области Косово и Метохија, упоредили смо удео неписмених између ових области и Војводине према подацима пописа 1991.

села, и њеном описмењавању кроз разне курсеве и допунске вечерње школе. Истовремено, бржи развој индустрије у централној Србији је разлог констатованог бржег смањивања неписмености у њеној мушкој популацији него у Војводини. Како је, глобално гледано, процес запошљавања жена текао спорије, будући да се радило о друштву са јаким патријархалним системом односа, тако се и процес смањивања неписмености међу женама одвијао спорије. У ствари, патријархални односи стигматизовали су жену двоструко и кроз репродуковање традиционалних схватања о полној подели рада, услед чега жена није лако излазила да ради ван куће, а због остајања у кући није ни било потребе да поправаља властито образовање.

Генерацijske разлике у процентуалном уделу неписмености исказују се и према подацима пописа 2002. Тако је у најмлађој старосној групи од 15–19 година у Војводини свако 44. лице било неписмено (2,28%). Са одређеним осцилацијама, удео неписмених благо расте до 60. године и у доби од 60–64 скоро сваки десети је неписмен (табела 2). У доби од 65 и више година је 60% неписмених лица, што јасно указује на задржавање неписмености у најстаријим генерацијама. Сличан тренд је испољен и у централној Србији, с тим што је у њој удео неписмених нижи у млађим добима а виши у најстаријој доби него у Војводини (77,30 % у доби преко 65 година).

Подаци пописа из 2002. указују на тренд веће заступљености неписмених у млађим старосним групама мушкараца у односу на жене исте доби. У Војводини је удео неписмених у мушкој популацији у доби од 15–19 година био четири пута виши него у женској. Тај тренд испољава се све до 60 године старости. У старосној групи од 65 и више година удео неписмених у женској популацији је скоро двоструко виши него у мушкој. Сличан тренд утврђен је и у структури неписмених према роду у централној Србији. У старосној групи од 15–19 година удео неписмених у мушкој популацији је 5,6 пута већи него у женској. Разлике почињу да се испољавају тек после 65. године, с тим што су овде разлике по полу мање него у Војводини. Повећани удео неписмених жена у најстаријој добној скупини дугује се дужем животном веку жена.

Можемо закључити да је у посматраном периоду од 1953. до 2002. године број неписмених у Војводини и централној Србији радикално редукован, али није искорењен, пре свега у старијим генерацијама. Мали проценат неписмених у млађим генерацијама дугује се обавезном и бесплатном основном образовању, што је у свести људи прихваћено као елементарни стандард школованости. Последица тога је снажан процес превладавања полних разлика у школовању мушке и женске деце у дужем временском периоду. Ипак, репродуковање мањег процента неписмености у најмлађим генерацијама повезано је са дуготрајном кризом, ратом и миграцијама избегличког и присилно расељених лица на територије Војводине и уже Србије. Повећање неписмености у мушкој популацији млађих старосних доби је, поред наведених чинилаца, вероватно повезано и са повећа-

ним амбицијама и већом самодисциплином жена у школовању, укључујући женску децу на селу која у школовању виде шансу бега са села.

Дакле, што се тиче писмености као битног индикатора квалитета образовања становништва, претходна анализа указује на значајне промене образовне структуре по овом обележју, односно на стално сужавање круга неписмености и проширивање круга писмености. На тај начин је огроман контингент становништва оспособљен да користи основна достигнућа савремене цивилизације.

Нижи удео неписмених у образовној структури становништва у Војводини у односу на друга подручја у бившој СФРЈ, а данас у односу на подручје централне Србије је значајан квалитет те структуре. Ипак, када се узме у обзир ниво неписмености становништва ове покрајине почетком 50-их, онда се показује спорији темпо промена у овом обележју образовне структуре у односу на друге делове Републике Србије.

СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА ПРЕМА ШКОЛСКОЈ СПРЕМИ

Какав је био ниво школованости становништва Војводине у време уласка у модернизацијске процесе? Познато је да је у том погледу расположиви стручни потенцијал био више него скроман. Подаци из пописа 1953. године то јасно показују (табела 3). Ако се заједно посматрају лица без школске спреме и лица са незавршеном основном школом, тј. најнеобразованије категорије, слика о ниском квалитету образовне структуре становништва добија на прецизности. У тадашњој Југославији удео тих категорија обухватао је 86,85% укупне популације, колики је био и у централној Србији, на Косову и Метохији 94,07%, док је у Војводини био нешто нижи 83,70%. При томе Војводина је имала највише становника са незавршеном основном школом (од 3–7 разреда) – две трећине, централна Србија близу половину а Косово и Метохија четвртину. Осморазредну основну школу у Војводини је имао приближно сваки осамнаести, у централној Србији приближно сваки 24, а на Косову и Метохији сваки 44. Дакле, без школске спреме, са непотпуном основном и потпуном основном школом Војводина је имала је 1953. године 90,73% становника, централна Србија исто толико а Косово и Метохија 96,32%. Евидентно је да су у раздобље индустријског развоја сви делови Републике Србије ушли са већинским елементарно и функционално неписменим становништвом.

Тек близу 9% или скоро сваки 11. становник Војводине и фактички исто толико становника централне Србије и сваки 35-и (2,87%) на Косову и Метохији имали су стручну квалификацију или професионално образовање. При томе је и у Војводини и у централној Србији приближно сваки 12. становник завршио неки тип средње школе, а на Косову и Метохији сваки 37. У оквиру категорије средњег образовања најзаступљенија су била лица са школом за КВ и ВКВ раднике, с тим што је њихов удео био

највиши у Војводини, што је разумљиво с обзиром на виши ниво индустријске развијености ове покрајине у периоду пре Другог светског рата. Истовремено је процентуално учешће лица са завршеном гимназијом и средњом стручном школом било незнатно више у централној Србији (због концентрације овог типа школа, као и државних, финансијских и других институција у Београду).

Табела 3. – Школска спрема становништва старог преко 15 година према школској спреми и полу

Школска спрема		АП Војводина			Централна Србија			АП Косово и Метохија		
		1953.	1981.	2002.	1953.	1981.	2002.	1953.	1981.	1991.
Без школске спреме	свега	15,71	13,23	4,33	39,00	18,48	6,00	69,17	28,13	16,55
	М		8,66	2,39		9,41	2,58		18,23	
	Ж		17,80	6,27		27,54	9,41		38,03	
Незавршено основно образовање	свега	67,99	21,01	16,24	47,41	29,80	16,03	24,90	17,22	15,99
	М		17,41	12,44		30,46	13,94		12,88	
	Ж		24,74	20,04		29,14	18,12		21,56	
Основно образовање	свега	7,03	31,69	24,84	4,42	19,79	23,48	2,25	34,30	29,72
	М		30,64	23,53		20,25	22,77		38,88	
	Ж		32,74	26,14		19,33	24,19		29,71	
Школа за КВ и ВКВ	свега	5,67	15,00	16,94	4,24	12,21	11,08	1,50	3,95	4,26
	М		23,50	24,58		18,70	15,80		6,92	
	Ж		6,50	9,30		5,71	6,35		0,97	
Гимназија	свега	1,09	2,83	4,26	1,77	3,85	4,70	0,39	4,26	2,53
	М		2,48	3,01		3,50	3,71		5,89	
	Ж		3,18	5,51		4,20	5,69		2,62	
Средње стручно образовање	свега	1,53	8,36	22,99	1,95	8,94	24,39	0,82	8,49	21,94
	М		8,53	22,76		8,93	24,99		11,69	
	Ж		8,18	23,21		8,94	23,79		5,28	
Више образовање	свега	–	2,53	4,31	–	2,60	4,61	–	1,78	3,25
	М		2,98	4,47		3,21	5,11		2,66	
	Ж		2,08	4,14		1,98	4,10		0,90	
Високо образовање	свега	0,55	2,66	5,21	0,90	3,86	7,04	0,16	1,44	3,37
	М		3,49	5,77		5,04	7,91		2,31	
	Ж		1,83	4,64		2,68	6,17		0,56	
Непознато	свега	0,44	1,38	0,90	0,32	0,29	2,68	0,80	0,11	2,28
	М		1,11	1,07		0,31	3,18		0,12	
	Ж		1,65	0,72		0,27	2,18		0,10	

Извор: Попис становништва 1953, Књига 9: Писменост и школска спрема, Савезни завод за статистику, Београд 1960.

Попис 1981, Становништво СР Србије, Основна обележја за укупно становништво, Билтен 245, Београд 1984, Документациони материјал СЗС, попис 1991, табела 068.

Попис 2002, Општине, Републички завод за статистику Србије, Београд 2004.

Удео лица са вишим и високим образовањем у Војводиније 1953. износио око пола процента, у централној Србији приближавао се једном проценту, а на Косову и Метохији је био свега 0,16%. Био је то апсолутно недовољан стручни потенцијал за индустријски, као и за укупни друштвени и културни развој Републике Србије, односно регија у њеном саставу. Без финансијске подршке земаља из победничке коалиције било би немогуће брзо ширење школске мреже и формирање стручњака разних образовних нивоа, неопходних за индустријски и друштвени развој, као и за легитимизацију новог поретка кроз веће шансе за друштвено напредовање припадника свих друштвених слојева путем стицања диплома свих образовних ступњева.

Промене у образовној структури у деценијама које су следиле ишле су у правцу смањивања лица без школе, односно са нижим нивоима образовања и повећања удела становништва са стручним и професионалним образовањем.

У периоду између 1953. и 1981. године у Југославији је релативни удео лица без школске спреме смањен 1,8 пута, у централној Србији је преполовљен, у Војводини је смањење било свега два процента а на Косову и Метохији око 2,5 пута (Марков, 1990). Удео лица са незавршеном основном школом смањен је у централној Србији 1,6 пута, у Војводини преко три пута, а на Косову и Метохији за једну трећину. У 1981. години централна Србија је имала преко четири пута више лица са завршеном основном школом него 1953. године. У Војводини је релативни удео те образовне категорије повећан скоро 4,5 пута, а на Косову и Метохији за 15 пута (од 2,25% на 34,40%).

Завршену средњу школу и школу за ВКВ раднике имало је 1981. у Војводини изнад четвртине становника старијих од 15 година, у централној Србији четвртина а на Косову и Метохији шестина. У односу на стање из 1953. године број лица са овим образовним нивоом у централној Србији и у Војводини је утростучен, а на Косову и Метохији је повећан преко шест пута. Карактеристично је да је у овој покрајини међу лицима са средњом стручном спремом било најмање КВ и ВКВ радника – сваки 24, а највише у Војводини, скоро сваки седми становник. Истовремено је највише лица са гимназијом 4,30% било на Косову а најмање у Војводини, 2,80%. Бржи пораст броја лица са основном и средњом школом на Косову био је резултат форсираног ширења образовних установа у овој покрајини захваљујући државном усмеравању огромних финансијских средстава у развој неразвијених регија.

Што се тиче лица са вишим и високим образовањем, њихов број се такође убрзано увећавао захваљујући ширењу институционалне мреже вишег и високог образовања и друштвеној подршци у форми повластица за студирање (стипендије, јефтин смештај и исхрана у студентским домовима) нарочито деци из сиромашнијих друштвених слојева. Пораст удела лица са вишом школом може се посматрати у односу на стање из 1961. године, јер

у попису 1953. године нису одвојено исказане категорије вишег и високог образовања. У Војводини је број лица са вишим образовањем порастао од 0,42% на 2,50% или шест пута, у централној Србији од 0,57% на 2,60% или четири и по пута, а на Косову и Метохији од 0,28% на 1,80% или шест пута. Удео лица са високим образовањем Војводини је повећан од 0,82% на 2,60% или три пута, у централној Србији од 1,37% на 3,80% или 2,8 пута, на Косову од 0,33% на 1,50% или 4,5 пута. Поред чињенице екстремно ниских удела ових образовних категорија на почетку посматраног периода, бржи раст на Косову и Метохији дугује се чињеници великих финансијских улагања целе ондашње државе Југославије у развој и ширење мреже високих и виших школа у неразвијеним регионима. У више социолошких истраживања већ је указано на релативну независност пораста виших нивоа образовања од регионалне развијености. То се у садашњој државној заједници односи на покрајину Косово и Метохију и Црну Гору, а у бившој СФРЈ на Босну и Херцеговину и Македонију (Ш и ј а к о в и ћ – Б л а г о ј е в и ћ, 1986; И в к о в и ћ, 1990; Ф л е р е, 1976).

Прилично јак утицај на образовну структуру имала је 1981. родна припадност (табела 3). У Војводини жене су чиниле већину код лица без школе и са незавршеном основном школом, док је у централној Србији та правилност карактерисала само категорију лица без школе. У категорији основне школе жене су у Војводини чиниле нешто изнад половине, у централној Србији су чиниле половину, а на Косову и Метохији их је било око 30%. У категорији лица са средњим образовањем заступљеност жена је варијала у зависности од врсте школа. У категорији школа за КВ и ВКВ радника биле су у мањини у свим посматраним регионима, што је било очекивано будући да су то класична радничка занимања. Удео жена међу лицима са завршеном гимназијом био је у Војводини и централној Србији виши од удела мушкараца, а на Косову и Метохији је био преко два пута нижи. Међу лицима са средњим стручним образовањем удео мушкараца и жена је био прилично изједначен у Војводини и централној Србији, док је на Косову удео жена био преко два пута нижи. У вишем образовању жене су биле подзаступљене: у Војводини 1,4 пута нижи удео од мушкараца, у централној Србији 1,6 пута и на Косову и Метохији три пута. У категорији високог образовања подзаступљеност жена је била још израженија: у Војводини и централној Србији 1,9 пута нижи удео од мушкараца, на Косову и Метохији преко четири пута.

Као што се види, родне неједнакости су у Војводини и централној Србији скоро превладане код основног и код средњег образовања, са изузетком школа за КВ и ВКВ раднике. Остале су на дну образовне хијерархије – код лица без школе, а у Војводини и код лица са незавршеном основном школом, као и на врху, код вишег и високог образовања. На Косову и Метохији је подзаступљеност жена било обележје свих образовних ступњева.

Образовна структура становништва садржавала је 1981. године велике генерацијске разлике. Тако је у тадашњој Југославији у доби од 15–19 го-

дина 70,70% лица имало основну школу, у доби од 25–34 незнатно изнад четвртине а међу старим 50 и више година преко десетина. (Ш и ј а к о - в и ћ – Б л а г о ј е в и ћ, 1986.; М а р к о в, 1990). У Војводини је у групи од 15–19 година било 56,35% лица са основном школом. У старосним групама од 30 до 49 година процентуални удео је био нижи и кретао се око четвртине, а у доби од 60 и више година прко четвртине. У централној Србији је у доби од 15–19 година са основном школом било 54,60% лица, у доби од 20–24 и од 25–29 око половина, а после тридесете удео лица са основном школом почиње да се смањује тако да у доби од 50–59 износи 12,25% а у најстаријој групи од 60 и више година 1,53% или приближно свако 65. лице. На Косову и Метохији је у доби између 15 и 19 година 65,28% лица имало завршену основну школу, у доби од 25–49 око трећине, а међу настаријим од 60 и више година свако једанаесто лице.

У Војводини је у најмлађој старосној групи од 15–19 година са средњим образовањем било свако четврто лице (24,15%), у групама од 20–24 и од 25–29 година било је више од половине, а потом се процентуални удео ове категорије лагано смањује тако да је најнижи у групи лица од 60 и више година – свега 5% или приближно свако двадесето лице. У централној Србији удео лица са средњим образовањем је 1981 био нижи него у Војводини: у доби од 15–19 година износио је 16,51% или свако шесто лице, у доби од 20–24 и од 25–29 приближавао се половини, а потом је опадао и у доби од 60 и више година износио је 2,28% или свако 44 лице. На Косову и Метохији је у старосним добима од 20–24 и од 25–29 година удео лица са средњом школом био скоро исти као у централној Србији, а нижи него у Војводини. После 40. године удео лица са овим образовним ступњем се снижава испод нивоа у централној Србији, а у доби од 60 и више година се опет изјадначава, док је у односу на стање у Војводини био нижи на свим образовним ступњевима.

Више образовање у Војводини имао је највећи број лица у доби од 30–39 (6,11%) и од 40–49 година (5,26%) док је у најстаријој доби од 60 и више година такво образовање имало свега 0,45% или приближно свако 222 лице. У централној Србији удео ове категорије, будући нешто нижи него у Војводини, у доби од 30–39 година износио је 5,77%, у доби од 40–49 био је 4,62%, а од 60 и више 0,31% или скоро сваки 323. На Косову и Метохији је удео лица са вишим образовањем био у свим старосним групама виши него у централној Србији а у неким групама виши него у Војводини. Највиши је био у доби од 30–39 година (7,52%) и у добима од 25–29 и од 40–49 око 5%. У доби од 60 и више година 0,54% или свако 185. лице имало је вишу школску спрему.

Процентуални удео лица са факултетским образовањем био је највиши у централној Србији и то у старосним добима од 25–49 година од преко 6% до близу 8%. У Војводини је био највиши у категорији лица од 30–39 година 6,26%, у доби од 25–29 износио је 5,20% и у доби од 40–49 око 5%. Удео опада у старијим категоријама и у групи старих 60 и више

година је 1,61% (сваки 62). На Косову и Метохији је факултетско образовање било најчешће у добним скупинама од 30–39 са уделом од 7,53% и од 25–29 година 5,13 и око 5% у доби од 40–49 година, што је слично стању у Војводини. Код лица од 60 и више година износило је 0,62% или свако 161.

У целини гледано, најобразованија лица била су у средњим старосним добима од 25 до 39 у свим регионима, што је било директна последица сталног проширивања могућности за школовање кроз децентрализацију и демократизацију установа за високо образовање од краја 50-их година. Евидентно је да је пораст удела категорија са вишим и високим образовањем био најинтензивнији на Косову, што је омогућено или произведено политичким посредовањем путем улагања у ширење мреже виших и високих школа са претпоставком да ће школовани кадар подстицати економски развој.

Према подацима пописа из 2002. године процентуално најбројнија категорија у образовној структури становништва Војводине старог преко 15 година била су лица са средњим образовањем (посматране су заједно стручне школе у двогодишњем и трогодишњем трајању, гимназије и друге средње стручне школе) – близу половине (44%, табела 3). У односу на стање из 1981 (26,19%) то је повећање од 1,7 пута. У поређењу, пак, са стањем из 1953. године (8,29%) заступљености ове категорије повећана је преко пет пута. То је једна од значајнијих промена у образовној структури становништва Војводине, која говори о расту лица са стручним квалификацијама, односно о порасту квалитета радне снаге и повећаним потенцијалима за економски развој. У овом налазу наговештава се тенденција да средње образовање постане образовни стандард.

Друга по величини је категорија лица са основним образовањем са уделом од једне четвртине, каква је утврђена и у попису 1991. године. (Иванов, 1995.) На трећем месту су лица са непотпуном и без завршене основне школе која чине петину становништва Војводине у 2002. години. Произлази да је укупан број лица старих 15 и више година без стручних квалификација данас у Војводини 45,41%. У поређењу са стањем из 1981. (66,30%) то је значајно смањење од 20%, док је у односу на 1953. тај број преполовљен, што је такође значајна позитивна промена у образовној структури становништва ове покрајине.

Према подацима пописа 2002. са вишим и високим образовањем је сваки десети становник Војводине. У поређењу са стањем из 1981. године остварено је повећање од скоро два пута, а у односу на 1953. од 17 пута. Удео лица са вишим образовањем у односу на 1961. повећан је десет пута.

У централној Србији према подацима пописа из 2002. године најзаступљенију категорију чинила су такође лица са средњом спремом – 40%, што је за 4% мање него у Војводини. Једина разлика је у томе што је у Војводини виши удео лица са школом за КВ и ВКВ раднике. У поређењу са стањем из 1981. године удео лица са средњим образовањем повећан је у централној Србији 1,6 пута, а у односу на 1953. пет пута.

И у централној Србији је на другом месту категорија лица са основном школом 23,50%, што је само за један проценат нижи удео него у Војводини, а на трећем лица без школе и са незавршеном основном школом (22,22%), што је нешто више него у Војводини. Удео лица са основном школом повећан је у периоду од 1953. до 2002. преко пет пута, а удео лица без школе и са непотпуном основном школом смањен је скоро четири пута. И у овом налазу се потврђује теже смањивање категорија на дну образовне стратификације. Заједно ове две образовне категорије чине 45% становништва, као и у Војводини. Значи, доњи нивои образовне хијерархије централне Србије и Војводине показују сличне карактеристике у најновијем периоду.

Заступљеност лица са вишим и високим образовањем је у централној Србији 11,60%, односно за 2% виша него у Војводини (скоро свако девето лице). Ова разлика приписује се утицају Београдског универзитета на већу концентрацију високо образовних кадрова у централној Србији. Процентуални удео наведене две образовне категорије повећан је у периоду 1953–2002. око 13 пута, што је спорији раст него у Војводини.

Према подацима пописа 2002. веће разлике између мушкараца и жена задржане су на нижим нивоима образовне структуре, док су на вишим значајно редуковане. У целини гледано, у Војводини су те разлике мање него у централној Србији. И у Војводини и у централној Србији су оне највеће у категорији лица без школске спреме. У Војводини је 2,6 пута више жена него мушкараца у овој категорији, а у централној Србији око 3,7 пута. Такође је више жена у категорији лица са незавршеним основним образовањем, премда су оне мање изражене у односу на лица без школе. У Војводини је 1,6 пута више жена у овој категорији него мушкараца а у централној Србији 1,3 пута. Удео лица са основним образовањем је у женској популацији за 2–3 процента више него у мушкој и у Војводини и у централној Србији. Такође је у женској популацији више лица са завршеном гимназијом него у мушкој. Релативни удео лица са завршеном школом за КВ и ВКВ раднике виши је 2,5 пута у мушкој популацији у централној Србији и 2,6 пута у Војводини. Код средњег стручног образовања у Војводини је удео у женској популацији за један проценат виши а у централној Србији за један проценат нижи него у мушкој. У Војводини нема родних разлика на нивоу вишег образовања, док је у категорији лица са високим образовањем за један проценат удео виши у мушкој популацији. У централној Србији су родне разлике на нивоу вишег (1,2 пута) и високог (1,3 пута) образовања у корист мушкараца.

Дакле, разлике по роду су значајно редуковане и то у Војводини од основног, преко средине, па до врха образовне стратификације. Слично је стање и у погледу редуковања родних неједнакости у централној Србији, мада су оне нешто израженије него у Војводини.²

² Нису били доступни подаци о образовној структури према старосним добима у 2002. години.

ЗАКЉУЧЦИ

Основна карактеристика образовне структуре становништва бивше Југославије и свих њених саставних делова (република и покрајина) у другој половини 20. века била је стални раст лица која се школују. Опредељење за убрзани индустријски развој земље после Другог светског рата у условима када је апсолутна већина становништва била без стручног образовања (елементарно и функционално неписмена) налагала је ширење мреже образовних установа свих нивоа, која се 60-их и 70-их година прошлог века испољила у форми експанзије. Непосредни израз те експанзије су радикалне промене у образовној структури у смислу побољшања њеног квалитета.

Каква је садашња слика образовне структуре Војводине као исход полувеконих промена и развоја у сфери образовања?

Пре свега, значајно је смањена неписменост – од 12,86% у 1953. на 2,41% у 2002 (или пет пута). Неписменост је брже смањивана у мушкој него у женској популацији тако да је у мушкој скоро искорењена, сведена на један проценат у 2002, док је у женској остала виша – 3,72%. Значи, родне неједнакости су задржане али на много нижем нивоу и спадају у најниже и у бившој и у садашњој држави. Неписменост у Војводини није искорењена због задржавања у групама старијег становништва – око 60% у доби од 65 и више година, али је у најмлађим сведена на око 2%.

Логика промена у структури становништва Војводине према степену стручног образовања испољавала се као тенденција бржег повећања удела лица са вишим и високим, као и средњим образовањем, уз истовремено спорије смањивање удела лица без школе и са непотпуним основним образовањем. У периоду од пет деценија удео лица без школе и са непотпуним основним образовањем је смањен четири пута – од две трећине на приближно једну шестину (16,34%). Удео лица са потпуним основном школом повећан је, пак, 5,6 пута и сада га поседује око четвртина становника старијих од 15 година.

Лица са средњим образовањем (све врсте средњих школа) је проценуално најбројнија образовна категорија у Војводини данас – 44%. У поређењу са уделом из 1953. године (8,29%), повећање износи преко пет пута. Приближно сваки десети становник Војводине (9,52%) има више или високо образовање, што је радикална промена, повећање од 17 пута у односу на стање из 1953. када је сваки 182. становник (свега 0,55%) имао такво образовање. Истовремено скоро исти релативни број становника – 45% нема никакву стручну квалификацију, на основу чега се може претпоставити да ова покрајина поседује скроман потенцијал за промене и прилагођавање на промене. То је прилично позамашан тег у актуелним вишеструко неповољним околностима преласка из једног друштвеног и економског система у други, без обзира што је већа концентрација мање школаних лица у старијим добним скупинама.

Ако би се образовна структура Војводине визуелно представила у облику човечијег тела, онда би обим и капацитет главе био око 5% (високостручна лица – креативни потенцијал), тело са главним органима и функцијама 48% (лица са средњим и вишим образовањем, рутински немањуелни послови), а удови 45% (лица без стручног и професионалног образовања). Да ли је то за услове развоја у савременом свету добро избалансирана образовна структура или није? Чини се да није. Капацитет главе је скроман ресурс или потенцијал за развој у условима растуће конкуренције у светским димензијама, као и за услове изузетно брзог увећавања знања. Прегломазни удови, уз недовољан интелектуални потенцијал, могу бити покретани и инерцијом своје масе а не увек на основу прецизних планова и упутстава из главе (телеолошке функције). Планери развоја у Војводини могу да рачунају на средњи стручни кадар као респектабилан потенцијал за рутинске послове. Што се тиче прилично масовног дела лица без стручних квалификација, он може услед скромног знања да омета промене. Из истих разлога може да буде предмет манипулације, да се лако конформира са вредносно – нормативним поретком који се обликују према схватањима и интересима актуелних политичких елита и на тај начин да подржава конзервативне концепције развоја.

Анализа расположивих података у овом, као и анализе у другим радовима, указале су да је развој образовања у бившој Југославији у последњих пола века био политички посредован. Отуда је он на специфичан начин био динамичан. С једне стране, интензивни развој образовних институција свих нивоа омогућио је низ позитивних промена, као што су превазилажење неписмености, формирање властитих стручних кадрова и власти интелигенције, односно битних претпоставки за брзи економски и друштвени развој земље, односно република и покрајина. С друге стране, тај се развој огледао кроз форсирано ширење образовања у неразвијеним регионима, укључујући повећања броја високих и виших школа мимо економске логике а захваљујући финансијским улагањима из државних фондова. Једна од регија у којој су промене у сфери образовања текле споријим темпом него у мање развијеним и неразвијеним регионима јесте и Војводина. Поређења у границама садашње државе показују да се повећање удела лица са основним, средњим, вишим и високим образовањем одвијало бржим темпом на Косову и Метохији него у Војводини. Отуда остаје отворено питање (за будућа истраживања) да ли су промене образовне структуре становништва Војводине током друге половине 20. века могле бити интензивније, односно да ли се, с обзиром на ниво економског и културног развоја пре Другог светског рата ове покрајине, повећавање броја лица са стручним и професионалним образовањем могло одвијати бржим темпом, а смањивање броја неписмених бити такође брже.

ЛИТЕРАТУРА

- Флере, С. (1976), *Образовање у друштву*, Ниш, Градина.
- Иванов, Ј. (1995), Образовна структура становништва Југославије, *Социологија*, бр. 3, стр. 369–382.
- Ивковић, М. (1990), *Образовање и промене*, Београд: Стручна књига.
- Марков, С. (1990), *Квалификациона структура активног становништва и друштвена покрећивост у Југославији*, докторска дисертација, Београд: Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, стр. 395.
- Шијаковић–Благојевић, М. (1986), Образовна структура југословенског становништва, *Социологија*, бр. 1–2, стр. 43–62
- Попис становништва 1953. (1960), Књига IX, Писменост и школска спрема, Подаци за срезове преам управној подели у 1953. години, Београд, Савезни завод за статистику; *Спироси, писменоси и народноси* (1960), Књига XI, Подаци за општине и насеља према управној подели у 1953. години, Београд, Савезни завод за статистику
- Подаци за 1981. годину узети су из Документационог материјала Савезног завода за статистику (попис 1981), табела 059.
- Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години (2004), Општине, Београд: Републички завод за статистику Србије

CHANGES IN THE EDUCATIONAL STRUCTURE
OF THE POPULATION OF VOJVODINA

by

Slobodanka Markov

Summary

This paper will consider the changes in the educational structure of the Vojvodina population during the second half of the 20th century. The analysis, based on the 1953, 1981 and 2002 census data, takes into account the degree of illiteracy, structure according to level of education, as well as regional, gender and generational aspects of the above-mentioned changes. The basic finding is that, with the expansion of the network of educational institutions, there was a fast and significant increase in the number of people with occupational and professional education, accompanied by a slower decrease in the number of illiterate people as well as people with incomplete elementary education. The outcome of these changes is that in Vojvodina, according to the results of the 2002 census, the most numerous category is that of people with the secondary education – 44% of the population over the age of 15 compared to 8.29% in 1953 – while the percentage of people with the higher and university education was 9.52% compared 0.55% in 1953, which is a significant civilisational effect of a half century development of education. However, the 20% of people with incomplete or without elementary school, along with the 25% of people with elementary school education, make up the other half of the population without any qualifications. Gender inequalities have been radically decreased in the whole range from elementary to the highest level of education, whereas generational differences have also constantly decreased, while significant differences remain mainly between the oldest and youngest generations.

Гордана Каћански-Удовичић

МИЛОСТИЊА У СРБИЈИ 1804–1840. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Реч (појам) милостиња или писанија означавала је после Другог устанка давање – прикупљање малих износа новца од куће до куће и то за православне манастире у Србији и ван Србије. У једном случају (1831/1832) скупљала се за инсталацију митрополита и епископа. Нема основа да се претпостави да милостиња има порекло у време власти Немањића (XII–XV век) будући да су у тим вековима манастире снажно помагали владари и властела – нормативима обавезујући народ, и материјално, лично.

Када је развој српског народа насилно прекинут поробљавањем од стране отоманских Турака, наступала је повремено верска ароганција, уништавање манастира, одбегавање калуђера. Традиција, чувајући велико сећање на величину и значају манастира, својим путевима беспрекорно је предавана кроз векове. У време отоманске власти, народ је радом за манастире и милостињом преузео бригу о својим светињама онолико колико је, у општој оскудици, могао. ‘Прецци наши’ – то је био узор.

После 1815. године, а посебно после стицања аутономије Кнежевине Србије, држава у настајању (кнез Милош) подржала је ову спонтано насталу традицију и одобравала милостињу. Милостиња се скупљала уз одобрење и подршку државе, а скупљали су је калуђери за свој манастир. Манастири су били упућени да милостињом прикупљају средства јер је број калуђера био изузетно мали – један, двојица, ретко више у једном манастиру. Милостињу су скупљали и органи грађанске и црквене власти уколико је била у питању црква Светог гроба у Јерусалиму. Тада је милостиња изгледала као прирез и губила је основно одличје – да је добровољна.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: милостиња, манастири, калуђери

Милостиња је мањи износ новца који се добровољно поклања из саосећања због нечије невоље, обично на тражење невољника. Тако се данас разуме реч милостиња. Чин давања милостиње подразумева општу емпатију у средини и рачуна да ће и други дати. Не рачуна са непосредним узвраћањем овако дарованог. Све цивилизације, а поготово монотеистичке религије, исцрпно су разрадиле филозофију, етику и систем милостиње, али се, у основи, милостиња може узети као облик (паганске) жртве. Ми-

лостињу дају (и траже) и религиозни, и атеисти, и антитеисти. У пракси Срба, милостиња се равноправно називала писанија јер, ако калуђер скупља милостињу он пише које ће име помињати у својим молитвама – за здравље, за душу, за покој умрлих и друго, а било је и овако – писана милостиња, писанија. Активност на скупљању милостиње називала се прошња, али се скупљач милостиње није називао просјак. Занимљиво је да се у фонду речи четири Јеванђелиста (Вуков превод) реч милостиња појављује свега пет пута, реч милостив свега четири пута, а реч милост десет пута. Реч дар појављује се дванаест пута, а даровати и даривати по један пут. (В а с и ћ, 1996.)

Преглед архивске грађе из посматраног периода показује нешто друго од горе дефинисане милостиње. Прво, милостиња се давала/скупљала за потребе манастира и калуђера, док су приходи мирских свештеника регулисани уредбама и уставима. (С т о ј а д и н о в и ћ, 1908: 185. К а ћ а н - с к и - У д о в и ч и ћ, 2004: 149). Друго, није то било спонтано већ је скупљање милостиње најпре одобравао старешина манастира, а затим одобравала и, у неким случајевима, организовала грађанска власт преко својих органа (кнезова, кметова) или преко органа цркве (протојереја). Треће, дешавало се да је милостиња била (скоро као) прирез, није дакле садржавала једно од својих битних својстава – добровољно поклањање. Четврто, када се скупљала као прирез, износ новца који је једна кућа давала био је оријентационо одређен. Зато, у оваквим случајевима, општа емпатија није обавезно укључена. Постојала су три вида милостиње – један је неодређено мали износ новца (али и предмета, хране, робе) што су скупљали калуђери ‘на вратима’, за помоћ свом манастиру и братству, уз дозволу и у организацији државе и црквене власти. Други вид је прирез и милостиња је, у том случају, скупљана у организацији државе: овако је милостиња скупљана само за цркву Светог гроба у Јерусалиму. Трећи вид је кад ‘кутија, милостиње ради, сваке недеље ходи по чаршији’, како се изразио један калуђер из манастира Св. Петка (АС МБ) Већа помоћ манастирима (за оправку зграда цркава и конака, за изградњу звоника и набавку звона, за опрему манастира) називала се киторство и не спада у предмет овог истраживања. Колико је милостиња била општеприхваћен и значајан извор прихода манастира види се из захтева архимандрита Мелетија Никшића 1815. године: поред осталог, у преговорима о уређењу државе и цркве и о подели власти после Другог устанка, он тражи и право милостиње за манастир Студеницу (М и т р о в и ћ, 1911:52). Овај је архимандрит познат и по томе што је 1811. године са пута у Русију, на основу старе Грамате, добио 53 године заоставшу помоћ руског цара за манастир Студеницу. (М и т р о - в и ћ, 1911:21).

Тешко да право манастира на милостињу потиче из времена Немањића, они су на други начин помагали манастире и мирске цркве, калуђере и попове. Хрисовуљама, Крмчијом и Душановим законом регулисана су права, такође и обавезе и верника и манастира, а градили су и издашно

помагали и лично. Хиландарски типик исцрпно набраја обавезе манастира Хиландара према оскуднима па и – давање на вратима: мада се даје сиромашнима, милостињу прима сам Бог. Сви манастири су имали обавезу да хране сиромашне: Јер нећемо никога са врата наших празна да отпуштамо. (Свети Сава, 1986: 81). Када је држава пала под власт отоманских Турака то се променило јер су манастири све више западали у тешку оскудицу. Према Вуку Караџићу (Караџић Стефановић, 1986), у вековима османске власти постојала је милостиња или писанија: шта више, неки су калуђери стално боравили ван манастира ради писаније, и у свом манастиру били као гости. Ни најмање не сумњам да су ови калуђери, изасланици манастира, одржавали и ширили националну идеју и православље. Али, Вук пише да је Карађорђе први почео забрањивати писанију због опште оскудице народа.

Милостиња за манастире заснована је, на тада, 1815. године, свима очигледној оскудици манастира. Наслеђене су и затечене разрушене зграде цркава и конака и мали број калуђера (један и двојица, најчешће, укупно око 100 калуђера у свим певајућим манастирима), то је прво. Истовремено, редукована је и опљачкана имовина манастира са које је могао пристизати приход (земља, стока, виногради, воћњаци, воденице). Редукована су права манастира на помоћ у раду (кулук) околног становништва. Слободне радне снаге, која би се могла упослити било је мало. Затим, због развоја модерних установа битно су редуковане функције манастира – образовна, здравствена, просветна улогу сведене су на минимум. Шта више, у новим условима, и функцију чувара националног идентитета поделила је црква са грађанским српским властима. Манастири су се постепено преобразили у установе којима је друштвена улога била религијска – чување православне вере и вршење верских обреда, дакле, одржавање верског идентитета. Привредна активност служила је за издржавање братства и, вероватно, ситније оправке цркве и зграда. Опстала је и важна социјална функција: о многобројним верским празницима укључујући недељни дан, код манастира се окупљало становништво не једино ради верских већ и ради својих друштвених, социјалних, економских потреба. Сами манастири, међутим, због властите тешке оскудице, нису били у могућности да врше социјалну улогу – да без накнаде помажу (хране), примају госте и путнике.

Положај манастира био је такав да се њихов опстанак није могао замислити без помоћи у раду и то или кулуком или унајмљивањем надничара или добровољним радом верника. Право манастира на кулук потврђује Карађорђе у време Првог устанка. У његовом деловодном протоколу кулук се назива кулук, кулук народни и руку помоћ (Недељковић, Станковић, 1988). Кулук манастирима се помиње у вези са манастиром Љубостиња: прњаворци манастира Љубостиња да служе или да војују. Карађорђе штити овај манастир и шире, он 22. августа 1812. године заповеда да се позову људи који држе воденицу на манастирској земљи да дају десетак манастиру и да дају десетак и од приноса што сеју на земљи ма-

настирској. Овај десетак је за најам, а не право попут права спахија. Из овога се документа види да су манастири имали и трећу могућност стицања средстава – могли су да изнајмљују своју земљу, воденице, крчме и др. Касније је однос државе према кулуку на манастирским имањима био колебаљив.

Тешко да постоје документи о милостињи у Србији пре 1804. године. Могуће је да је та милостиња ишла по аутоматизму обичајног права формираног у време окупације османских Турака, и да се скупљала по оближњим селима и у варошима, недељом. Да се покушало са регулисањем милостиње убрзо после Другог устанка, види се из документа са насловом *Устав* и поднасловом *Налажемо да убудушице по слеђујушицим Пунктиовима Иноци в Манастире Раванице Обхождавати се имајути*. Тачка 11. овог Устава гласи: *Који инок по писанију с дозволом Нашом и Врховној Књаза ходио буде, њему се дозвољава шрећу цару од скућеној узети*. Устав су потписали београдски митрополит Агатангел и верховни Србије Књаз Милош Обреновић 8. априла 1820. године, а издат је из митрополије београдске (АС МБ). Произлази да је (вероватно само покушано) да се расподела сакупљене милостиње регулише споља, државом (кнез) и црквом (митрополит). Није познато да ли се овај Устав примењивао, нити каква је иначе била пракса у погледу права оног калуђера који је скупљао милостињу. Што се манастира Раванице тиче, односи се нису побољшали – 11. јануара 1821. кнез наређује Милосаву Здравковићу да призове намесника, архимандрита Раваничког, протопрезвитера и кметове и да их суочи и точно испита зашто се тај манастир разорава (АС ЗМП 2896).

И пре и после, овог Устава, калуђери су трпели оскудицу. (Исто је било и са становништвом уопште). Колико је та оскудица била велика после Другог устанка види се на примеру Раванице, из писма раваничког архимандрита Никифора кнезу Ђупријске нахије, које наводим у целини. „Благодарному особито мње почитанија достојнејшему Господару оберкнезу, Милосаву од Ресаве суштему, с мојим должним почитанијем, у Свилајнцу / Благодарному особито мње почитанија достојнејши Господару Милосаве, Здравствујте. / Ето оца Христу шаљем вама ради кукуруза што сте смилували се нам нужним за препитаније (исхрану) дати, које са великим благородностију вашем благодетељству весгда позблагодарити должан јесам. Ишао сам у Параћин, у Јагодину и тумарао сам које куда просити коју пару да би се помогли штогод, и ништа ухаснио (окористио) нисам, но препоручујем и молим ваше благодетељство, смилујте се на мене сиромаша вашег старца и подајте ми опет 250 гроша да се спомогнем и ову моју издерату хаљину да закерпим. Видели сте кад сам код вас у Ђуприји био како не смем јапунце (јелек) са себе да скинем од стида што сам нуждан и подерати, за које вас повторително препоручујем и молим одобрите се на моју нужду страдалческу и исполните желаније и молбу моју. / В прочем вручају себе вашему благодетељству и остајем ожидавајући (надајући се) проси (молбе) моје получити вашег благородија истинејши Бого-

молец Никифор, архимандрит Раванички. / Во Сто-Вознесенско манастиру Раваници, 24. маја 1817“ (АС ЗМП 2557).

А какву је имовину у то време манастир Раваница поседовао види се из документа „Знати се какове се вешти находе у манастиру Раваница, стање 23. јуна 1820. године“ (АС МБ). Пописују се најпре ствари, неке веома старе, потребне за богослужење и за рад цркве. Затим се пописују оруђа за рад и посуде за кухињу. Следи попис стоке – два вола и кола, 3 краве јаловице, 55 оваца и коза, 40 свиња и др. Коначно, пописано је непокретно имање манастира, наводим све: 2 воћњака, 3 винограда, 4 ливаде, 4 њиве, 1 воденица на рибњаку и 1 виноградићска, 1 воденица на реки Ресави, и 2 камена на трећи тал, 1 башча, 1 кошара код башче, 1 кућа код муктвака. Цифром и словима је уписан и дуг манастира разним лицима, укупно 426 гроша и 20 пара.

У првој половини 19. века манастирске цркве су биле оронуте, срушене, а само су неке оправљане. Истовремено, широм Србије, обнављале су се старе и градиле нове цркве и црквице. На први поглед ово је противуречно. Разлог изградње цркава изван манастира лежи и у верским и у грађанским потребама становништва. Све цркве, и манастирске и мирске, имале су и друштвену улогу која је потицала из верске: било је нужно приступити извесним верским обредима (светим тајнама) ради стицања грађанског статуса. На пример, венчањем се стицао грађански статус уда-те-ожењеног лица. Слаба настањеност земље и ограничење подизања нових цркава у време османске власти подразумевало је да се тада до километрима удаљене цркве, о временским непогодама, по рђавим путевима и кроз шуме, стизало са великим тешкоћама. Зато су се градиле нове, макар и најмање, брвнаре. За мирске цркве се није прикупљала милостиња, осим ако се под тим не разумеју прилози као тас после литургије, новац за освећену водицу или прилози који се стављају на икону. Колико је то скроман износ био види се из једног извештаја Милосава Поповића, протопрезвитера београдског, митрополиту Мелетију. Извештава га (21. јануара 1832. године) да је на Богојављање Господње на освештење водице дошло прихода на митрополијски тас 117 гроша и 24 паре (АС МБ).

Милостиња се у Србији скупљала и за манастире у Србији и за оне далеко ван Србије, са удаљених територија Турског царства. У оба случаја била је потребна дозвола грађанске и црквене власти. Калуђери изван Србије долазили су са пасошем турских власти и са писменом препоруком игумана свога манастира. У писму би био наведен разлог доласка у писанију. Обрађали су се и кнезу Милошу и митрополиту. Онда када је то остало записано, може се видети да је кнез извесно време задржавао калуђере код себе. То задржавање, може се претпоставити, било је ради разговора, могућих важних обавештења о приликама у њиховом крају и на путевима којима су прошли, а и ради оцене и провере стварне сврхе доласка. Било је важно да се утврди да је заиста реч о православним калуђерима чистих намера, а не о особама које ће нешто по Србији мутити (кнежев израз).

Сваком је одређиван ограничен предео по којем ће се кретати ради милостиње. А путовање у Србији није било лако: хладноћа и мраз, поплаве, недостатак мостова, рђави путеви, дивље звери, раштркана насеља без јавног склоништа и преноћишта, питање исхране. Скупљање милостиње био је тежак и мукотрпан посао. Није остао податак о томе да ли су калуђери, поготово они из других предела царства, долазили на коњима или пешачећи. Биће да су пешачили јер изгледа неприлично скупљати милостињу 'са коња' и, такође, ваљало би обезбедити и храну за коња.

Истичем још да насупрот тешком положају манастира у Србији (аутономна провинција отоманског, исламског царства), стоје већи манастири у (хришћанској, католичкој) Аустрији на Фрушкој гори. Око 1832. године, ови су манастири живели у изобиљу довољном да имају сребро и злато које су давали као позајмицу држави и на шта су добијали и знатну камату (АСАНУ, Срем. Карловци 99, 157).

У Кнежевини Србији скупљала се милостиња и за цркву Светог гроба и то на високу молбу из Јерусалима. Суд народни српски и кнез Милош упутили су благодарној господи кнезовима Ђупријске нахије 14. маја 1828. године опширно писмо. Наводим нешто скраћено и препричано. Свјатлејши и блаженејши Патријарх Јерусалимски глава и непромени страж светог гроба Господа и Спаса нашег Исуса Христа у Богоизабраном граду Јерусалиму к нама као чадама православне и Грековосточне цркве о помоћи вапије. Јерусалим је нам свети Јерусалим, мати хришћана пре 18. година страшни вред от паленија (пожара) претрпио. Патријарх је послао свога архимандрита Јосифа који је са препоручителним писмом Цариградског патријарха од 1827. године још зимус дошао с описанијем жалостног стања Светог харма Господњег и с прошенијем овоме помоћи. Због урођеног соболезнованија (саучешћа) и због благослова који очекује, Кнез Милош је допустио скупљање милостиње по пределима нашим. Ко би био глуп плачевном гласу проситеља наших очију, ко би као камен нечувствителан (безосећајан) био к вапљују (вапају) светих обитеља и одреко им помоћи дати. Једни неверни, једни небогољубиви, једни нехришћјани, ми пак чада цркве. Суд и Књаз сагласни су да милостињу за претрпевшем од пламена светом месту уз порез скупљају кметови, колико који хришћјанин определи. Речени архимандрит посетио би сам их собом јошт зимус но зла времена и зиме допустили нису. Него, да се милостиња уз порез скупља: једно што архимандрит нашега језика не зна, друго што би му требало свуда дочеке приуготовљавати. Сви народи су жртвовали па и ми треба да заслужимо милост Божју и благослов Оног да деци деца наших оставимо. Реците народу да ће, пошто се оваква пожртвованија скупила буду, речени архимандрит у кнежину изаћи, тамо на једном месту у присуствију свих велики молебан држати и поврх кнежине ваше пастирски благослов свој изрећи. К томе ће исти архимандрит свију пожртвоватеља имена у једну књигу записати и тамо у Храму Јерусалимском пред вокрилијем гробнице Господа и Спаса нашег Исуса Христа по повратку својем Бога молити.

Руци архимандрита моћи ће се приступити. Завршна порука гласи: Будите Богобојажљиви, Бог помеђу вас свагда и на сваком месту! (АС ЗМП 4069). Није познато колико је скупљено, а 31. августа 1828. године Јован Маринковић шаље кнезу (код кнеза се новац скупљао) само са подручја Тополе 1.052 гроша (АС КК XV – 803).

Други вид организације скупљања милостиње био је, дакле, кад милостињу није скупљао калуђер из манастира већ су српске грађанске власти добијале налог да је скупљају и затим својим путем слале новац датом манастиру. Један од старијих докумената гласи како следи. Нахија Пожешка, кнезу Васи Поповићу. / Објављеније. / Приспело је милостиње (налог за скупљање) на нахију Пожешку 5.000 гроша која сума препоручује се кнезу Васи Поповићу да се у три различне по имућештву кметова и прочи отмени људи расположи, сабере и мени преда. У суми овој не садржава се милостиња коју свештенство давати има. / У Крагујевцу, 10 маја 1823. го- да. / Милош Обреновић, сербски књаз (АСАНУ – 1089). Уочава се да се одређује очекивани износ милостиње и да се тај износ распоређује према имовном стању давалаца милостиње (кметови, отмени људи). Овде нема непосредног односа даваоца милостиње и примаоца милостиње. Да ли је кнез Васа успео да прикупи 5.000 гроша милостиње тешко је дознати. Познато је колико је сакупио Павле Штуле, на блиској територији, у исто време: 23. јуна 1823. године пише кнезу Милошу да му пошаље новце ко- је припало је на Церну Гору с вароши Ужице – 1.750 гроша. (Р а д о - с а в љ е в и ћ, 2005:136). Из докумената се не види за који манастир се скупљала ова милостиња, а по начину скупљања може се претпоставити да је за цркву Светог гроба у Јерусалиму.

Будући да је Јерусалим далеко од Србије, а да се јерусалимски патријарх изгледа чешће налазио нешто ближе, у Цариграду, оба патријарха, цариградски и јерусалимски би писала (на пример, 29. априла 1831. године) кнезу Милошу и молила да се помогне црква јер је, дословно пише – у бедном стању. Кнез Милош би слао (на пример, 3. јула 1831. године) извесну своту, лични дар, овом приликом 100 # цесарских (АС КК XXXV – 744). Наредне године, 11. јула, Кнез је у Јерусалим послао ‘аљине за светог Петра, једно цубе, једна хурљетка и једна антерија’ (АС МБ). Али један случај показује злоупотребу саосећања која су подстицала на давање милостиње. У недатираном писму оба патријарха, цариградски и јерусалимски моле помоћ: црква на Гробу Господњем запала је у велике дугове због помоћи коју је пружала за издржавање удовица и сирочади, сам султан је поклатио 1000 кеса гроша и заповедио да сви хришћани царства помогну (АС КК XXXV – 815). Највероватније је ово писмо стигло почетком 1834. године јер тада настапа велика активност и кнеза Милоша и митрополита Петра Јовановића, како ће се испоставити – велики притисак на народ у целој Србији. Митрополит Петар пише 12. марта 1834. године свој тројници епископа у Србији – Никифору, Герасиму и Доситеју, и ослања се на кнежев напечатан (штампан) позив народу српском. Митрополит

Петар се нада да ће епископи словесно стадо своје к' добровољном дајанију пооштравати, већ и сами приложенијем пристојне милостиње пастви за пример и ободреније служити. Прилаже налог свештеницима да га епископи препишу и свим својим презвитерима издају, да би порука била једнообразна у целој Србији (АС МБ).

Одмах се присупило прикупљању милостиње, посао је трајао до октобра исте године. С много тешкоћа, сакупила се огромна сума – 745.985 гроша, од које је 500.000 одвојено за Јерусалим, 100.000 за Свету гору, а остатак за пратеће трошкове. (Петровић, 1899: 666) Народ је роптао, ладну ревност показивао (кнез Милош) – милостињу су око Ваљева и Шапца прозвали жалостиња. По свему судећи био је одређен превисок износ од 10 гроша по кући, како је наредио, на пример, Вуле Глигоријевић, у јуну, за област своје надлежности. Кад је чуо да се ова милостиња назива жалостиња кнез је наредио да се новац приложницима врати јер неће да трпи, каже – жуборења по буџаци. Кметови су се изговарали и молили да се прилози приме – нису негодовали честити домаћини већ, каже – пропалице крај казалица, па је кнез ипак примио новац и – опростио народу (АС КК IX – 446).

Црква Светог гроба ипак је због дуга продата. О томе је у Србију стигло обавештење сложеним путевима стицања вести. Директор контумаца на Мокрој гори писао је кнезу Милошу 1. априла 1837. године: Неки посланик из Теслице донео је вест из Плеваља да му је неки духовник именом Прохопије који обитава у Св. манастиру Тројица у Плевљима, пределу Босанском, тако да је духовник од неког Србина доодећег к њему из Цариграда, разумео да су Турци Јерусалим Јерменима продали; но извесно није духовник могао дознати пошто је продат, додавајући то да су сви находећи се у Јерусалиму духовници пребегли у Русију (АС КК XXXV – 555). Опште је познато да је кнез Милош био надасве практичан човек. Наредио је да се неке од Срба овој цркви дароване ствари изузму и врате у Србију. Српским депутатима у Цариграду, пише 20. августа 1838. године дугачко писмо са упутствима за дипломатску активност, а на крају додаје – ви сте нам од пре јавили да наш један сандук с разним стварима с Божјег гроба долази, но ми таковиј сандук јошт до данас добили нисмо и зато вам препоручујемо да, ако вам је познато где се тај сандук са стварима божогробским налази на нас известите (АС ЗМП 7975).

Скупљање милостиње после стицања аутономије и посвећења Срба за епископе било је одмах с јесени 1831. године. Из манастира Високи Дечани, тада изван Србије, у новембру су стигли јеромонаси Јосиф и Герасим обративши се најпре кнезу Милошу, у Крагујевцу (Крагујевац им је био први на путу). Кнез их шаље митрополиту Мелетију у Београд – будући се ова ствар више преосвештенства вашег каса, а од Кнежеве стране им је прошеније испуњено. Како је новембра 1831. био у току оружани сукоб босанских капетана и султанове војске, проницљиви кнез је учио да су поменути јеромонаси више ради страха него ради милостиње овамо

прибегли, због чега ћете ви с њима како најбоље знате поступити. Дошавши код митрополита, калуђери су показали препоруку игумана Теофана од 11. новембра 1831. године. Писмо из Дечана је насловљено на Мелетија, митрополита свег српског народа. Игуман описује љута страданија и повседневна несносна додијанија Агарјана, позива се на братску љубав, на цара Стефана Стодечанског и моли допуштење за милостињу. Митрополит је одредио једноме калуђеру београдску, а другоме шабачку нахију о чему обавештава кнеза 5. децембра 1831. године. Држећи се правила да је врховна власт у епархији надлежни владика, пише и епископу шабачком Герасиму – нека му да допуштење да у Шабачкој нахији проси и прилаже писмо које овај епископ треба да потпише.

Истовремено, митрополит Мелетије користи обавештење дечанских калуђера да се у њиховом манастиру налазе две рукописне књиге – „филада архијерејска“ и „венчање на књажество и архијерејство“ па пише дечанском игуману Теофану и моли да згодном приликом обе пошаље: имамо типографију, обе ћемо штампати, рукописе вратити по братији и послаћемо по један примерак печатаних књига (АС МБ). У међувремену, калуђери су приступили писанији, скупљали целе зиме и 31. маја 1832. године појавили су се код митрополита. Митрополит извештава кнеза да су калуђери ради у свој манастир вратити се будући сад већ није време за прошњу. Калуђери, не имајући точна протокола ни од милостиње ни од трошкова њихових, заклели су се да ће верно показати шта им је од милостиње преко трошкова претекло и ништа неће сакрити. Пребројавши паре, у Јосифа из нахије београдске нашло се је 3.059 гроша, а у Ђерасима из нахије шабачке 4.297 гроша. Толико су скупили за шест месеци писаније. Шаље калуђере, с парама, да кнезу благодаре и skut целивају. Ваља обратити пажњу на речи ‘преко трошкова’ јер то показује да калуђерима није пружано гостопримство по кућама.

Месец дана после калуђера из манастира Дечани, 9. децембра 1831. године пред митрополитом – вашом височајшом екселенцијом – су била три човека из манастира Љубостиње: јеромонах Никифор, поп Никифор и ђакон Јоаникије. Упућује их јеромонах Арсеније с братством Љубостиње. Моле митрополита да се смилује и допусти им нахију Јагодинску и нахију Крагујевачку јер су поближе и знају како је манастир страдао од града. Митрополит им је одобрио тражено – у капетанији Гружанској и Левачкој. Калуђери манастира Љубостиње се у кореспонденцији више не појављују. Истог дана, 9. децембра 1831. године, можда путујући заједно са калуђерима оближње Љубостиње, стигли су калуђери манастира Каленић: Никифор је био од каленићког братства, Дионисије од братства Студенице (те године, оба братства су још боравила заједно, у манастиру Каленићу). И они су добили дозволу за скупљање милостиње на подручју које су тражили – нахију Смедеревску и капетанију Јасеничку.

Митрополит Мелетије је калуђерима написао четири истоветна допуштења. Овако је изгледало једно. Благодарна Господо судије и Капетани,

поштенородни Кметови, Частни јереји и цели православни народе Капетаније Грузжанске у Н. Крагујевачкој. Као што је Христољубију Вашем познато да су благочестиви предци наши свагда до данас Богоугодном и похвалном ревности својом цркве и манастире, столпове вере и благочестија нашег подпомагали, тако и сад Њихова Светлост милостивејши Господар и Књаз наш подражанија вредноме примеру овоме последујући милостивејше изволео наложити да се из М. Љубостиње који је ове године од града страдао пошиље који јеромонах да по народу милостињу за речени манастир проси коме височајшем налогу следујући показатеља овог писма Јеромонаха Нићифора из поменутог Манастира у Капетанију Грузжанску да милостињу проси шиљемо с благословом нашим и препоруком да би сваки Христијанин коме је Бог дао и колико му је могуће опоменутом Јеромонаху руку помоћи пружи и сотим манастир на славу Божју и срећу рода свога потпомогне, за које ће имати свагдашњу нашу молитву и благословеније (АС МБ).

Митрополитово писмо не садржи наредбу, још мање садржи износ милостиње који се очекује од појединачне куће. Оно призива колективно велико памћење православног народа на благочестиве претке, а позива сваког Христијана коме је Бог (већ) дао да руку помоћи манастиру пружи. Митрополит се обраћа појединцу, христијану. Као и у другим својим важнијим препорукама, позива се на сагласност врховне грађанске власти, на кнеза који је такође дао одобрење. Сваки на себи одређеном пределу, калуђери су истовремено кренули у писанију. Занимљиво је што нису кнез Милош и митрополит Мелетије једини призивали сећање на негдање издашне претке Срба, исто чини и васељенски патријарх. Исти пише 1. децембра 1836. године кнезу Милошу да се сети да је Ђурађ давао по 50 литара сребра годишње, о чему постоји хрисовуља у манастиру Есфигменону, па да и он, кнез Милош, тако чини (АС КК XXXV – 846).

Јула 1832. године, митрополиту Мелетију су се обратила два калуђера са Свете горе, из руског манастира Пантелејмона. Донели су препоруку свога игумана и три дипломе од старих владатеља Српских који су светом месту њином милостињу чинили. Митрополит их је задржао два дана и дао (дипломе) рукописно преписати но, каже, не верује да ће све погођено бити јер је тешко читати их, али опет их преписах. (АС МБ) Не помиње имена калуђера. Шаље их кнезу у Пожаревац. Кнез отписује – дошли су преподобни духовници Нићифор и Никита, Светогорци, не жели их више у свакој бездетелности задржавати (задржао их је две недеље), упућује их митрополиту. Нада се скором сусрету са њим да би се договорили о начину којим би се помогло, ради помоћи су до Србије и дошли. Нешто касније препоручује да се Светогорци са препоручитељним писмом на христијанство (хришћанима) пошаљу. Почем по народу прођу и милостињу купе, нек се опет врате, отуд ће их отпустити да у свој манастир иду. Неколико дана касније, кнез пише митрополиту да је сагласан да се Светогорцима испуни жеља да по касабама прођу, нек и они задовољни и благодар-

ни од нас отиду (АС МБ). Калуђери су дошли код митрополита 8. јула, а одобрење и препоруку за писанију су добили 11. августа 1832. године. Нема податка колико су гроша скупили.

Организација писаније добро се види из неколико докумената везаних за архиепископа београдског и митрополита Србије Мелетија и обојицу епископа, Никифора ужичког и Герасима шабачког. Још као архимандрит, добио је Мелетије Павловић (и Арсеније, игуман Љубостиње) одобрење кнеза Милоша следећег садржаја: Објављеније / с писмом Господаревим / којим свакому кому надлежи знати ведомо творим, како ја нижеименовати дајем дозволеније господину архимандриту Мелетију манастира Враћевшнице да може по народу у нахији пожаревачкој у кнежини Добрињској сам или кога од братије послати; такођер и духовнику Арсенију, игуману манастира Љубостиње у нахији Јагодинској, собирати милостињу поради речени манастира. Тога ради препоручује се православним христијаном да би сваки по возможности својој а не [оштећено] силественим образом милостињу давао и за украсеније свјати манастира, јер и Свето писмо говори: који краси свјате храмe и обитељи онај душу своју краси. / 10. окт. 1820. М. О. (Петровић, 1882: 398). У овој објави јасно је истакнуто да се даје одобрење и коме се даје, на ком подручју ће се милостиња скупљати, да не сме бити под принудом (силественим образом), као и сврха – украшавање светих манастира; додатно, позива се на Свето писмо и на душу. Није остао податак о износу милостиње. Као сви калуђери онога времена, и Мелетије Павловић (извесно и све братство Враћевшнице) био је оскудан у свему, па и у одећи: у јануару 1825. године, пише кнезу извињавајуће писмо – на опомену кнеза да свештенство (и он, Мелетије) носи црквену одећу при обредима ван цркве, он каже да ни он ни други немају другу одећу, осим једног који има неку арнаутску дртину (АС ЗМП 1651).

Премда није први пут да се скупљала милостиња за високог архијереја, тешко је објашњив разлог зашто се с јесени 1831. и пролећа 1832. године скупљала за пут у Цариград двојице архијереја на посвећење и за инсталацију епископских канцеларија. Зашто није финансирано и плаћено из државне касе? Наиме, у земљи је већ било новца: о руско-турском рату 1828/1829. године кнез Милош је упутио помоћ од невероватних десет хиљада дуката за руске рањенике. (Тада је Русија развила успешну дипломатску активност на Порти у корист Србије.) Године 1831. кнез Милош је издао наредбу нахијским судовима, органима државе, који су је имали проследити протојерејима, а ови свештеницима и народу. Посао је тако, на крају, био препуштен црквеним властима. Кнез је писао: Архијереји су пристигли 21. септембра, протопопови да се постарају милостињу испросити, састојећа се у разном виду ране, а тако и пића за обдржавање митрополита који је нов и који је лишен сваке потребе за мутвак и што се пића тиче (АС ЗМП 4369). Пут у Цариград ради хиротонисања, боравак, набавка ствари за цркву, само хиротонисање митрополита Мелетија и еписко-

па Нићифора коштали су 42.955 гроша и 20 пара (АС ЗМП 6684). С друге стране, митрополит и епископи били су чином посвећења измештени из својих манастира у којима су били архимандрити, променили су место боравка тј. преселили су се у вароши, имали су организовати епископске канцеларије, писаре, секретаре и друге службенике (такође и поштанску службу, коње) и свима обезбедити плате, конак и исхрану. Један документ то прецизније показује. Од октобра 1831. до 8. маја 1832. године митрополит је имао 'домаћи трошак' – за плате служитеља (службеника), трошкове путовања и код куће, за милостињу коју је он давао сиротама, поклоне које је у нужним догађајима чинио. То је износило 23.532 гроша и 36 пара (АС МБ). А митрополит је без икаквих личних средстава ступио на митрополијски престо.

Занимљиво да се прво писмо митрополита Мелетија Павловића (Господару Јефрему) после повратка из Цариграда у Србију, тиче скупљања милостиње – Но. 1. Протокола одаслатих писама од 13. октобра 1831. године (АС МБ). У ствари, судећи по кореспонденцији, знатна активност митрополита од октобра 1831 (када је започето са вођењем његовог Протокола) до маја 1832. године била је усмерена на прикупљање милостиње. Бавио се организацијом смештаја, чувања, превоза, продаје милостиње у природи (кукуруз, пшеница, мед, живина, главе шећера, ракија, вино, стока, храна за коње). Када је 8. маја 1832. године поднео извештај кнезу Милошу, испоставило се да је у новцу скупљено 27.777 гроша и 36 пара, а остала милостиња је била у природи (АС МБ). Како се епархија митрополита Мелетија простирала на половини Кнежевине Србије (на Крагујевачку, Јагодинску, Ђупријску, Смедеревску, Пожаревачку и Београдску нахију) са 38.296 кућа према Тефтеру од кућа у епархији Београдској по арачким тефтерима из 1831. године (АС МБ), произлази да у готовом новцу једна кућа приложила мање од једног гроша.

Приложници, посебно они оскудни у новцу, имали су интересантне идеје шта приложити као милостињу. С пролећа 1832. године, калуђер Јосиф из манастира Никоља шаље птицу кос и моли благослов митрополита Мелетија. Писмо у целини гласи: Високопреосвештени и високодостојнејши милостивејши Господин Архипастир всеј Србији Митрополит Београдски. / Шиљем вашем Архипастирству једну птицу уместо писаније изволите примити и благословите мене обема рукама вашим Архипастирским. Јесам покорни слуга Јосиф Букмировић. / У манастиру Никољи, маја 10. 1832. На полеђини писма Митрополитов секретар је записао 11. маја 1832. Но 99. Јосиф Букмировић шиље коса (АС МБ). Рекла бих да је овај дар израз љубави – песма коса требало би да Мелетију Павловићу улепша живот.

Милостиња је скупљана и за ужичког епископа Никифора Вуковљевића, такође посвећеног у Цариграду августа 1831. године, али је скупљана са тешкоћама и уз кнежев притисак на грађанску власт да буде упорна. Сердар Јован Мићић примио је кнежево писмо од 24. децембра 1831.

године: Рудничка нахија је послала 1.500 гроша готових пара, 3000 ока ракије и 20000 ока кукуруза, а од Ужичке ни трунка милостиње није му дошла. Кнез налаже да се без закасненија покупи милостиња и да је сердар Мићић сам собом однесе епископу у његово пребивалиште. Свештеници нису били епископу у посети, неучтиви су, воле да играју и пијанче по сватовима те немају када доћи (Р а д о с а в љ е в и ћ, 2006: 41). И заиста, из једног писма кнеза Васе Поповића од 24. септембра 1831. године види се да је исти, одмах по пријему кнежевог налога да скупља милостињу за епископа Никифора, прионуо и наложио капетанима да обаве овај посао. Писмо је, каже, примио лично од епископа Никифора (АСАНУ – 914).

Трећи епископ, шабачки, Ђерасим Ђорђевић (Ђерасим Георгијевић) је посвећен у Београду, није путовао у Цариград. Без обзира на ту околност, и за њега је скупљана милостиња. Како је то ишло види се из писма протојереја шабачког Јована Павловића које је 9. октобра 1831. године упутио митрополиту Мелетију. Будући да смо всемилостивејши налог од Њихове Књажеске Светлости преко славног суда Нахије Наше под Но. 379 добили, у ком нам је милостиво наложено да се постарамо код народа милостињу за Господина епископа нашег по могућности народа скупити, овај високи налог ми смо по силама нашим абије (одмах) у дејство привести постарали се. (...) зато ја сам свештенству јавио да би се милостиња у конак архијерејски одмах доносила (АС МБ). Иницијатива и наредба о милостињи потекла је, дакле, од кнеза. Он се обратио грађанској власти – нахијском суду. Грађанска власт, суд, је наложила протопрезвитеру, а он свештеницима да се милостиња скупља. Били су, тако, и грађански и црквени органи обједињено укључени у организацију скупљања милостиње.

И калуђери обитељи Риљске (1834. године), из манастира Острога (1836. године), из манастира Светог Јована Бигорског (1837. године) такође су се обраћали властима у Србији за одобрење да скупљају милостињу и није познато да је неко одбијен. Шта више, познато је да је посебна прилежност била у погледу милостиње за откуп робља: они који су тражили добили су помоћ. Милостиња је скупљана и за оправку манастира Пећке патријаршије, за оправку Студенице и, касније, поново за Хиландар, за Дечане. Бивало је да између калуђера који је пристигао у Србију да скупља милостињу и архимандрита његовог манастира постоји сукоб, као што је био случај са острошким архимандритом Јосифом Павичевићем и калуђером Никодином, 1836. године, па су кнез, митрополит Петар и епископ Никифор били принуђени да случај истражују (АС КК XXXV – 238). Додатно, путовати с новцима по тада немирном Османском царству, није било без опасности. Тако се јерусалимски патријарх Атанасије 13. децембра 1832. године обратио митрополиту Мелетију за помоћ. Моли да се ухвати бандит који је прошле године отео егзарху Јоакиму новац од милостиње скупљене у Босни за цркву Светог гроба, да му се новац одузме и пошаље цркви. Истиче да су о томе писали и кнезу Милошу

јер су обавештени да је крадљивац сада у Србији (АС МБ). И монах Алексије, протосинђел јерусалимски, у јануару је стигао похаран из Босне (АС МБ). Нешто касније, покрадена је милостиња за манастир Хиландар (похаран је Неофит, архимандрит хиландарски). Случај је 17. августа 1835. године разматрао тек основан Совјет, а на захтев Исправничества Округија Београдског. Закљученије судбеног оделенију Но. 127. било је да подозрење пада највише на калуђера Ликогена и Свиштовлије, Манојла Петровића и Јакова Илијевића (АС ДС Протокол 1835 – 431).

Тек је за митрополита Петра (хиротонисан 1833. године) и кнеза Михаила питање милостиње донекле систематски регулисано. Већ раније, митрополит Петар је постепено уводио и неговао праксу прилога за манастире, с којом је започео 1837. године. Тако, јавља кнезу Милошу да ће сваке године смирени јеромонаси наши по благочестивом народу нашем добровољну милостињу купити за свете обитељи наше (АС КК XXXV – 262). Калуђери, скупљачи милостиње или писаније за манастире почели су да се називају – изасланици.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Архив Србије, Државни савет, Деловодни протокол 1835/431. Овде скраћено: АС ДС.
 Архив Србије, Митрополија београдска, несређена грађа 1817– 1831, 1832; 1832; 1832–1833. (три кутије). Овде скраћено: АС МБ.
 Архив Србије, Збирка Мите Петровића: 1651, 2557, 2896, 4069, 4367, 6684, 7975. Овде скраћено: АС ЗМП.
 Архив Србије, Кнежева канцеларија, Ваљевска нахија: 446, 449. Овде скраћено: АС КК IX.
 Архив Србије, Кнежева канцеларија, Крагујевачка нахија: 803. Овде скраћено: АС КК XV.
 Архив Србије, Кнежева канцеларија, Црква и свештенство: 262, 238, 555, 744, 815, 846. Овде скраћено: АС КК XXXV.
 Архив Српске академије наука и уметности у Београду: 914, 1089. Овде скраћено: АСАНУ.

Штампани извори

- Петровић, Мита (1899). *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*. Књ. 3. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
 Петровић, Вукашин Ј., Петровић, др. Ник. (1882). *Грађа за историју Краљевине Србије*. Београд: Државна штампарија.
 Недељковић, Миле, Станковић, Миливоје, приређивачи (1988). *Деловодни протокол Карађорђа Пејровића*. Крагујевац-Топола: Навинска, радио-информативна и издавачка организација „Светлост“, Центар за културу „Душан Петровић Шане“.

Р а д о с а в љ е в и ћ, Недељко, приредио (2005). *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија. Књига прва, (1816–1830)*, Ужице-Београд: Историјски архив Ужице, Архив Србије.

Р а д о с а в љ е в и ћ, Недељко, приредио (2006). *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија. Књига друга*, Београд-Ужице: Архив Србије, Историјски архив Ужице.

Литература

В а с и ћ, Смиљка (1996). *Полазне основе новије српске прозе, књ. 1, Речник четвори Јеванђелиста*, Београд: Институт за педагошка истраживања. (шапирографисано).

С т о ј а д и н о в и ћ, Милан (1908). Српско законодавство о издржавању свештеника. *Весник српске цркве*, год. XX, Бр. 1–12. Београд.

К а ћ а н с к и, Гордана (2004). Ценовници свештенодејанија у Србији 1807–1842. *Годишњак за друштвену историју*, 2–3, Београд.

ALMS IN SERBIA 1804–1840

by

Gordana Kaćanski-Udovičić

Summary

The word (notion) alms or pisanija signified the house-to-house collection of small amounts of money for the Orthodox Christian monasteries in Serbia and beyond its borders. In one case (1831/1832), it was collected for the inauguration of the metropolitan and two bishops. There are no grounds for the assumption that the giving of alms originated in the times of Nemanjić rule (XII–XV century), in view of the fact that, in those centuries, the monasteries were largely endowed by the rulers and the nobility – placing their subjects under obligation by law, and in material terms.

When the development of the Serbian nation was violently interrupted by enslavement under the Ottoman Turks, there were periodical outbreaks of religious arrogance with the destruction of the Serbian monasteries and the flight of their monks. Tradition – preserving the great memory of the size and importance of the monasteries in its own ways – was flawlessly handed down through the centuries. During the times of Ottoman rule, the people undertook the task of maintaining the monasteries by working for them and giving alms, in the measure they were able to in those conditions of general hardship. ‘Our ancestors’ served as a model to them.

After 1815 and specially after the autonomy of the Principality of Serbia in 1831, the emerging state (of Prince Miloš) supported this spontaneously born tradition and approved the giving of alms. The monks themselves collected them with the approval and support of the state, for their respective monasteries. The monasteries were obliged to collect alms because there were very few monks – sometimes one or two, and rarely more in each monastery. Alms were also collected by the civil or ecclesiastical authorities if it involved the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem. In that case, alms were considered to be a kind of obligatory contribution and lost their essential feature – of being voluntary.

Зоран Аврамовић

ЗНАЊЕ О КЊИЖЕВНОСТИ И ПОЛИТИЦИ Како књижевност доприноси сазнању политичких појава?

САЖЕТАК: Аутор критички разматра тезе о односу књижевности и политике које су саопштене у раду Војислава Становчића „Допринос историјских и књижевних дела разумевању политичких појава“. У првом делу указује се на основне појмове знања, симбола, појма, истине, књижевности и политике. Други део обухвата искуствену анализу односа књижевности и политике. У закључку се подвлачи тврдња да не постоји опште знање о повезаности књижевности и политике и да се сваки појединачни однос мора посебно разматрати.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: знање, књижевност, политика, критика

У раду Војислава Становчића „Допринос историјских и књижевних дела разумевању политичких појава“, објављеном у *Зборнику Маџице српске за друштвене науке*, број 118–119, брани се неколико теза о књижевности (и историографији) као духовном производу, који је релевантан за сазнање и политичких појава. Неке од тих теза гласе овако: 1) књижевно дело је истина у сазнању стварности; 2) књижевно дело шири идеју слободе; 3) књижевна дела описују средства помоћу којих се одржавају тирански и ауторитарни режими; 4) на поруке старе и нове књижевности позивамо се ради потпунијег откривања тамних страна политике; 5) великим књижевницима се може поклонити исто поверење као и великим политичким мислиоцима.

Какви су аргументи за ове тезе? Наводи се велики број историографских, филозофских, књижевних дела али није јасан начин на који се ова веза потврђује. У тексту се наводи необично велики број књижевних дела, филозофских имена али нема експликације тврдње о доприносу о коме је реч. Можда би за оваква истраживања било корисније да се једно дело анализира и покаже његов допринос у разумевању политике. Тако бисмо, у већој мери, открили ту суптилну, увек загонетну и тајанствену везу између различитих духовних, стваралачких, интелектуалних и практичних творевина.

Реч је, дакле, о односу науке и уметности, политичке науке (не социологије) и књижевности. Да ли су границе између ових области знања и духа тако прозирне и пропустљиве да се остварује висок степен мешања? Штавише, да ли једнако доприносе сазнању истине. „Основа теза да историографска дела која анализирају и описују јединствене политичке појаве, да лепа књижевност, која људске судбине и политичке ситуације приказује у сликама, својим специфичним пристићима и методима (подвукао З. А.), доприносе потпунијем сазнавању и разумевању онога у политичком животу што филозофија и друштвене науке изражавају појмовима“ (стр. 93).

Да бисмо одговорили на значајно питање духовне културе морамо да размотримо неке кључне појмове као што су знање, истина, симбол, књижевност и политике. С прецизно одређеним појмовима приближићемо се сложеном проблему односа стваралачких, уметничких, социјалних и политичких идеја и њиховом међусобном односу али и односу према стварности.

*

Када покушавамо да одредимо појам знања увек се сусрећемо са потребом да одговоримо на питање шта је чињеница или шта је истина. Можемо одмах да одговоримо да је чињеница све оно што чини исказ истинитим или лажним. Она припада свету објективног, проверљивог, чулног. Знање се темељи на опажању. Берtrand Расел доказује да се највиши степен знања налази у чињеницама опажања и у уверљивости аргумената који се на њима заснивају. Када степенује знање он, наравно полази од чулних опажаја, па иде преко живих сећања, веродостојности и кохерентности уверења. У својој књизи *Људско знање* Расел разликује неколико врста знања: знање чињеница, знање општих веза између чињеница, теоријско знање, практично знање, опште, индивидуално, безлично, лично, непосредно, знање путем описа. Овакво разликовање знања биће нам од помоћи за разматрање нашег проблема. Да ли између различитих људских знања постоји повезаност или такав степен аутономије да се осигурава препознатљивост одређеног знања?

Шта подразумева под истинитим знањем Карл Попер? У књизи *У истражању за бољим светом* (1998) Попер заступа тезу о истини као кореспонденцији: само онај став који се подудара са чињеницом може претендовати на објективну истину. Истина није нешто достигнуто већ знање које се непрестано усавршава, а то је могућно посредством критике.

На разлику између здравог разума и научног знања указује Михаило Марковић у књизи *Филозофски основи науке* (1981). У основи знања налази се здрав разум али оно је на површини ствари и погрешиво је у високом степену. Знање које ствара наука најпоузданије је и подразумева комуникабилне језичке исказе, логичку кохерентност, искуствену проверљивост и практичну примену.

Када расправљамо о знању ми на неки начин расправљамо и о истини. Постоје различите теорије истине (кореспонденција, очигледност, кохеренција, прагматизам) али кључно за сваку теорију истине је питање: које услове треба да испуни тврдња (исказ, уверење, теорија) да би била истинита? Општи услови су постојање језичког смисла, кохерентност, проверљивост (верификација).

Знање је, како би рекао Карл Попер, трагање за истином и увек постоји тензија између знања и незнања. Појам незнања може се одредити двојако – као нешто што не знамо и као заблуда, привид, предрасуда.

Да ли је тачна тврдња да се до истине стиже преко уметничких дела? У раду који је овде предмет критичке анализе тврди се да је „књижевност незаобилазна за онога ко хоће да сазна истину“ (стр. 113). Видели смо како ауторитети научног знања и филозофи науке одређују појам знања и истине. Књижевно дело је производ фикције, маште, фантазије а не чињеничког увида. Чињенице су у књижевном делу у функцији естетике и маште. То значи да се могу мењати, преобликовати, али по законима фикције и лепоте а не по принципима логике и чињеничке основе логичког исказа.

*

Да размотримо сада проблем човековог односа према стварности у коју спада и политика. Знамо да тај однос није непосредан. Одређене форме мишљења и симболичке испуњавају овај простор. Разликујемо објективно и субјективно искуство. Док ово друго искуство садржи опажајни и психички елемент, оно прво није везано за појединачно искуство и представља резултат интерсубјективног деловања.

О стварности у коју спада и политичка стварност мислимо помоћу појмова, дакле апстрактних свесних садржаја. Знамо да је појам свест о *ојшћем и констџанћном* у пролазном. Само нам појмови обезбеђују рационално остваривање практичних циљева. Али, не посредују само појмови између човека и стварности. И симболи имају ту улогу. Појмове користи наука, а симболе култура и уметност. (Они који праве разлику између дискурзивних и недискурзивних симбола у прве укључују науку а у друге уметничке метафоре.) Лесли Вајт у књизи *Наука о култури* тврди да целокупна култура има симболички карактер – језик, вера, обичаји, традиција. Без симбола, изричит је Вајт, не би било ни културе. Ако симбол одредимо као знак у коме видимо и „нешто друго“, или налазимо нешто што други не откривају онда то не може да буде истина у логичко-научном смислу. То „другачије“ то је заправо симбол, дакле, реч, број, слика, нота, итд. а то нас уводи у велики проблем субјективног тумачења (разумевања значења) конкретног објекта.

Михаило Марковић у књизи *Дијалекћичка теорија значења* (1971), тврди да симболи имају двоструку релацију: 1) према објекту који означавају, 2) према облицима психичког живота које изражавају. Кључно место

у разумевању проблема симбола је његова интерпретација од стране субјекта. Симболи *изражавају* стварност (искуство) али се и односе према формама психичког живота субјекта који је у стању да га *интерпретира* (уметност, религија, обичаји). Ево како то изгледа на примеру језичких симбола. Речи могу да буду директни (трава, камен) и индиректни симболи (слобода, правда, храброст). Али језик је повезан са значењима која слушаца или читалаца интерпретира. У језичким симболима налазимо: а) одсуство сличности са означеним објектом, б) релативно стална значења, в) синтаксичка правила, г) значења речи се могу дефинисати, д) језик може да говори о језику. Можемо да закључимо да је уметничко обликовање искуства немогуће замислити без симбола. Уметнички симболи су мисаоно-емотивно, буквално-привидно, скривено-дубинско, лично-друштвено. Уметност је разумевање, емотивни доживљај, и естетско уживање у значењима речи, боја, облика, тонова, покрета.

Овде се отвара питање значења. Све што човек чини или духовно обликује има неки отворен или скривени мисао, односно значење. Уношење смисла у оно што чулима, разумом, интуицијом констатујемо у својој околини именујемо као значење. Човек опажа, осећа, мисли и спреман је да реагује. Значење носи субјективан печат. Михаило Марковић утврђује три димензије појма значења: 1) својства предмета, 2) изражавање субјективних осећања, 3) препорука става или активности. Свако значење може да буде субјективан или објективан акт. Уколико сматрамо да су предмети и симболи неповезани са менталним операцијама човека и материјалном стварношћу, да поседују идеалну суштину, онда је реч о *објективним* актима значења.

Међутим, утврђивање значења симбола, понашања и предмета је увек велики проблем. Ако узмемо било који уметнички симбол лако ћемо открити лепезу значења: мисаоно-емотивно, буквално-привидно, скривено-дубинско, лично-друштвено. Било који сложенији симбол подлеже тумачењу а то значи да је повезан мишљењем, опажањем, осећањем. Дакле, можемо да закључимо, човек ствара и интерпретира значења симбола (језик, музика, слика, покрет, активност...).

Сада прелазим на средишњи проблем овога рада – однос политике и уметности, односно књижевности. Овај осврт је неопходан да би се одговорило на питање с почетка ове расправе: да ли је уметност истинито знање и да ли књижевност доприноси нашем сазнању политичких појава?

*

Каква је природа односа између политике и књижевности (уметности)? Човеков живот се дели на јавни и приватни. Док јавни припада политици, приватни се бави породицом, религијом и економијом. Где спада уметност, а са њом и књижевност? Питање је реторичко. Уметност је приватна ствар која може, а не мора, да се појави у јавности. То је на добар

начин у теорији књижевности истакао Волфганг Кајзер у књизи *Језичко уметничко дело*, да је роман „приповедање о приватном свету у приватном тону“.

Поред онтолошке, постоји и сазнајна разлика између политике и уметности. Знање које користи политика увек је у функцији променљивих практичних интереса ужих или ширих друштвених група. Књижевно/уметничко дело је по свом карактеру *suī generis*; у самом чину уметничког стварања настаје једна сложена предметност. Сазнајни инструменти књижевности/уметности, нису појам већ интуиција, знање се конституише у медију уметности. Према томе, истине уметничких дела нису, политичке а још мање научне истине. Речи, слике, тонови у уметничком делу нису дословно истинити; они нису логичке тврдње. Велек и Ворен у својој *Теорији књижевности* тврде да се исказ у каквом историјском или неком Балзаковом роману – исказ који, чини се, даје „обавештење о стварним збивањима – битно и значајно разликује од истог обавештења у некој историјској или социолошкој књизи“.

Уосталом, подсетимо на основне карактеристике уметности, па према томе и књижевности. Најпре, то је особена и непоновљива употреба симбола. Уметност је увек на извору имагинације, стварност уметничког дела не поклапа се са стварношћу физичког и историјског света. Основна сврха уметничког дела је тежња ка лепом, ка „постигнућу по себи“. Према томе, основна разлика између уметности и политике је у томе што уметност тежи лепом а политика власти и моћи. У историјском искуству углавном је уметност/књижевност била средство политичке моћи а не обрнуто.

*

Како је у том односу књижевност могла да буде истина и како је она доприносила сазнању политичких појава? Како се разумева појам политике? Политика то је власт, интерес, борба, сукоб, интеграција за опште добро или неки партикуларни интерес. Политичари се боре за власт да би остварили одређене социјалне, економске и индивидуалне вредности, односно животне потребе и хтења разних друштвених група. Једна од суштинских карактеристика политике је јака присутност ирационалног елемента. Ни у једној области човековог живота нису тако преплетени волунтаризам и рационализам као што су у политици. У њој се преплићу страсти и начела: љубав према слободи, једнакости, независности преплиће се са посебним интересима, даје се предност људима а не идејама, појединачно влада над општим, користи се оштар језик, важније су консеквенције од начела. На терену политике испољавају се страсти, нагони, завист, ласкање вођи и народу, инат, мржња. Док начела хоће да ограниче власт народа, страсти желе да је неограничено шире.

У политици, по истраживањима Карла Манхајма, постоје две врсте знања: једно се може научити из историје, науке о држави, социологије

идеје, психологије маса, а друго је практично делање о ономе што настаје. „Политичко делање је суочено са тренутним стваралачким елементима и труди се да из набујалих сила обликује оно што ће остати” (Карл Манхајм). Реч је о знању *sui generis*, знању које је о ономе што настаје, што тече. У том настајућем знању нема толико логике колико воље; вредновање, поглед на свет који такође структуришу мишљење.

Поред специфичног знања, у политици се доносе важне одлуке, а то је нешто што је најсложенији део јавног посла. У политици је најважније и најтеже донети одлуку како у области уставности и законодавства тако и у сфери одређивања правца друштвеног кретања, поводом конкретних политичких догађаја, у погледу заштите људских права и слобода.

Политичар је човек који тежи за влашћу да би остварио своје идеје о друштвеним вредностима и установама. Ко закорачи у политику тежи моћи као средству за остваривање општих или егоистичких циљева. Борба за власт имплицира одговорност. Политичар доноси одлуке и чува, али и ствара традицију. Он поседује интелигенцију и карактер, припада одређеном партијском програму и користи (не)часна средства. О томе је убедљиво писао Макс Вебер.

Не постоји политика без организовања људи. Политичко организовање је услов политичког живота. Свака политичка партија се бори за власт или да сачува власт и при том користи различита средства. Оне организују, стварају и изражавају политичко мишљење народа и усмеравају гласове на кандидате.

*

Када смо осветлили основне појмове знања, симбола, појма, истине, књижевности и политике, можемо се упутити у разматрање нашег проблема: Како књижевност доприноси сазнању и разумевању политичких појава? Да ли се то односи на карактеристике политичког знања и мишљења (Манхајм)? Да ли нам осветљава начин одлучивања? Да ли слика моралну страну политике? Да, у неким делима. Да ли објашњава, разумева политичку личност? Да ли описује рад политичке партије? Да ли разоткрива идеологију?

Овим политичким појавама се не бави књижевност. Ову уметност, када је феномен политичког у питању, интересује пре свега трагична судбина књижевног јунака, стил и језик којим обликује своју причу и своје јунаке. Она је производ фикције. Али, допустимо могућност да се књижевност „бави“ политиком и политичким појавама.

У историји сваке националне књижевности може се лако препознати једна струја „уметности речи” која конституише своја значења на темељу политичких чињеница, догађаја или имагинација (пример је Орвелове књига *1984*). Од дејства политичког не мора да буде поштеђена ниједна књижевна врста. Политичка стварност и политичке идеје транспонују се у

уметност посредством свих елемената књижевне структуре. Књижевни ликови се могу индивидуализовати политичким идејама као, примера ради, у роману Томаса Мана *Чаробни бреж*.

Да ли постоји политичка књижевност (роман, поезије, драма)? Шта подразумевамо под појмом политички роман? Ако постоји витешки, авантуристички, филозофски, друштвени, психолошки, историјски и друге врсте романа, питање о политичком роману би било непотребно. Па ипак, устежања нису мала да се међу књижевним врстама препозна и политички роман, песма или драма. Нема оправдања за такво избегавање стручних судова. Није мали број књижевних форми које су у структури свог текста имале политичка значења као доминантна. Политички догађаји, ликови, фабула, политичке идеје су структурни део, по правилу, великих књижевних остварења. Присетимо се *Чаробног брега*, Томаса Мана, или романа *Зли дуси* Достојевског. У српској књижевности политика је била један од водећих мотива. Сви смо читали *Проклећу авлију*. Данашњи читалац зна за драму *Кад су цветале њиве*, или романе *Књига о Милућину*, *Деобе*, *Време зла*, *Време властии*. Или забрањену збирку песама *Вунена времена*. Или незабрањену збирку песама Тиодора Росића, *Одбрана од властии*. Нема разлога за теоријска двоумљење када је у питању књижевна одредница политички роман. *Политичка њивања* у структури књижевног дела су човек и његова судбина у знаку власти, моћи, општег добра, ратова. Разуме се да самим тим што је политички роман књижевни текст, мора да садржи неке уметничке особине. Избор из језика, уверљивост ликова, пластичност карактера, психолошка мотивација, дијалози, описи. За уметничку успешност политичког романа није неопходно политичко искуство писца, али одређено политичко образовање и неки вид интересовања за политичке ствари, свакако је потребно да писац поседује у својој личности. Политички роман не развија никакву политичку тезу, нити се заузима за политичке вредности. Романописац не користи дело да би саопштио свој став (К о в а ч, 1988).

Међутим, то још ништа не говори о политичком знању као функцији књижевности. Књижевно дело се не чита као сазнање већ као остварење лепоте. Политичко читање књижевног текста је једно од могућих читања. Право је читалаца да траже у књижевним текстовима одговор на нека политичка незадовољства или очекивања, као и да рђаву садашњост замене сјајном прошлошћу посредством књижевности.

Дејство политичког у рецепцији откривамо и током ратног расплета југословенске кризе. У иностранству је током рата у БиХ 1992–1995. књижевна и политичка јавност показала појачано интересовање за књиге Иве Андрића и Милоша Црњанског у нади да ће у њима пронаћи кључ за разумевање ратног сукоба на простору бивше Југославије (А в р а м о в и ћ, 1994).

*

Каква је природа везе између књижевности и политичких појава, односно политичких појмова. То наравно није каузална веза. Да ли је то „надахнуће“, „обогаћивање“, појмова политике од стране књижевности? Да ли политичке и правне идеје више налазе „извор надахнућа“ из политичког и друштвеног живота или из уметничких облика? Реторичко питање. Ово друго захтева озбиљну аргументацију. Примера ради, није јасно зашто би бајка *Царево ново одело*, била „извор надахнућа“ за политичке идеје о природи власти. Са теоријског становишта било би значајније да се покаже како је условљена та веза.

Појмови „утицај“, „надахнуће“, „обогаћивање“ прилично су мутни и неоперативни за анализу тако замршених односа између разних облика духовне културе. Везе између књижевности и филозофије и између књижевности и политике нису прозирне. Загонетно је питање утицаја. Шта све може да утиче на наше идеје? Све, баш све. Од обичног разговора на улици до неког сећања. А мноштва утицаја нисмо ни свесни. Потребна је пажљива анализа евентуалног утицаја Достојевског на филозофе (Ниче, Каму) и научнике (Фројд, Адлер). На кога се позивао Николо Макијавели? На књижевна дела или на конкретне историјске догађаје и личности? Руска култура је специфична у погледу духовних веза и односа. Књижевност је била водећа уметност и често се преплитала са филозофијом.

Дакле, када разматрамо природу утицаја књижевности на политику, ми се увек крећемо у сфери претпоставки. Никада нисмо сигурни у конкретну везу али начелно можемо мислити да она постоји. Зашто то не могу бити поставке, то да књижевна дела обогаћују оно што нам пружају појмовни оквири и научни категоријални апарати којима се служимо. Из више разлога: 1) читалац, а ни аутор не чита истовремено једну и другу литературу; 2) постоје два мисаона и емотивна односа према стварности; 3) постоје два изражајна средства: појам и симбол, слика; 4) постојање једног примера утицаја не значи да он важи уопште; 5) увек имамо два тумачења, две рецепције и 6) могуће последице – отвара се пут политичком мешању власти у књижевност.

Какава је сазнајна улога књижевности у односу на политичке феномене? У теоријским радовима се откривају корени и идеје тоталитаризма, фашизма, стаљинизма и других облика политичке власти (да ли и демократских?) као и улога страха и насиља у политици. Појмовна одређења (облика тоталитаризма) могу да се „повезу и допуне сликама које са убедљивошћу дају књижевна дела чији су писци заокупљени сличним темама и проблемима“ (С т а н о в ч и ћ, 115). Тврди се да књижевно дело може да опише како се одржавају тирански и ауторитарни режими, цензуре, киднаповања, монтирана суђења. За ова сазнања значајније су политичке биографије писаца (Солжењицин, на пример) од њихових књижевних дела.

Размотримо следећу тврдњу: „Сликама, ликовима, ситуацијама, давањем атмосфере, осећања, мотива и другим детаљима књижевност обухвата оно што није лако обухватити чак ни најбољим теоријским расправама“ (Становчић, 97). Не откривамо доказ у овој тврдњи. Из ње произилази став да се ради о две сазнајне равни – уметничкој и дискурзивној. Ако би било тачно да књижевност „обухвата“ више од теорије, онда би теорија била непотребна, заправо другоразредна у односу на уметност. Није спорна тврдња да књижевност обликује политичке догађаје и личности. О политичким стварима може се писати, и углавном се пише, у другим жанровима – мемоари, публицистика, новинарство, политички есеји (Аврамовић, 1994). Теоријско мишљење може све то да користи, а посебно су значајна оригинална документа на основу којих се предузимала нека политичка радња. Политичка стварност утиче на формирање политичких појмова. Али, књижевни текст као облик друге, фикционалне стварности нема такав утицај на појмове какав имају други жанрови.

Друга потешкоћа је у неразликовању књижевних родова. Поетски, драмски и прозни текстови немају једнаку тежину у било каквом „разумевању“ стварности, па према томе и политичке.

Трећи приговор тицао би се сазнајне ваљаности описа политичких средстава у књижевном и некњижевном тексту. Да ли једно књижевно дело може да опише технике владања као што је то учинио Николо Макијавели у свом *Владаоцу*? Наравно, да не може.

„Шта политичке науке могу добити од књижевности и од какве је то користи и вредности?“ (Становчић, 95). На ово питање се не може са било каквом поузданошћу одговорити. Не зна се у којој се то тачки додирују политички појмови и књижевни симболи. Ако се тврди да велика дела књижевности „обогаћују“, „помажу“, „надахњују“ појмовни оквир и категоријални апарат, да ли то значи да дискурзивни мислилац треба да чита књижевна дела како би обогатио своје појмове?

Исту недоумицу ствара тврдња да су уметничке слике „допуна и извор надахнућа за поједине политичке правне и друге друштвене идеје“ (Становчић, 104). Основна тешкоћа оваквих и сличних тврдњи је у томе што имамао посла с једним необичним кретањем идеја. Књижевна надахнућа су у тексту. Тај текст долази у руке неком читаоцу и под условом да је открио политичка значења треба да га преведе у политичку праксу. Ту се идеје мешају, а политички појмови треба да нам објасне структуру и функције неке политичке појаве. Стварно, запетљано! У том кружењу на путу од књижевних идеје до политичке праксе и обрнуто крче се бројни путевци, скретања која се могу реконструисати у различитим читањима. А ко ће то сазнати? Читање и разумевање су једна тајна која се односи на оне који читају. Замислимо читаоца који чита роман (који, какав?) и запитајмо се шта разумева о политици. Чак и изразито политички романи су писани пре свега са естетском сврхом. Хамлет или Магбет су дела која обликују тему власти али кроз једну психолошко-моралну и

индивидуалну призму која је у функцији естетског, а не политичког. Читалац књижевног дела пре свега тражи лепоту, хоће да доживи чулни облик лепоте (З у р о в а ц, 2005). Њега мало занима да ли је Верховенски из *Злих духова* одраз стварног револуционара Сергеја Нечајева? А у теоријским и публицистичким делима он тражи знање о политици.

Анализирајмо и ову тврдњу. „Књижевна дела пластично представљају људске проблеме и пружају драгоцену знања о животу, па и политичком, те доприносе разумевању политичких идеја, институција и политичког живота уопште, односе међу људима, као и чинилаца који представљају услове и узроке и утичу на политички живот. Велика дела третирамо као аутономно стваралаштво, које представља допуну или тумачење неких теоријских идеја, иако то није циљ књижевности“ (Становчић, 105).

Најпре, постоји и књижевност која никако не „представља људске проблеме“. То је она која пише о стварима, сновима, машти. Постмодерна књижевност је књижевност без кохерентног значења. Појам разумевања је тешко операционализовати у односу књижевност-политика. О непрозирности „доприноса разумевању политичких идеја“ било је речи напред. Књижевност је последња духовна делатност која открива узроке политичког живота. Коначно, ако је књижевност аутономно стваралаштво, онда њен циљ није допуна тумачења теоријских идеја.

Оваква одбрана аутономије књижевности превиђа се у тексту који је овде предмет критичке анализе. Упорна одбрана утицаја књижевности на разумевање политичких појава може се тумачити и у негативном кључу. Управо таква тезе је била ослонац свим репресивним мерама недемократских власти према књижевности. Ако се у књижевности могу препознати стварни ликови из живота и политике онда је „оправдана“ судска и политичка интервенција у поље књижевности. Како се другачије може разумети чувени случај Гојка Ђога?! Ево, како се ова импликација налази у тексту В. Становчића: „Поменути ликови представљају персонификацију одређених идеја, за њихова имена и дела везани су читави низови појмова који су изведени проширивањем и уопштавањем (универзализовањем) индивидуалног искуства на ниво парадигматског, а њихове судбине су осветљене у контексту друштвених сила и односа...“ (стр. 110).

Последица је дакле политичког читања и другачије читање.

*

На основу анализе основних појмова којима истражујемо однос књижевности и политике можемо да закључимо следеће: 1) Књижевна знања и политичка се суштински разликују. Између политике и уметности, као што је то Аристотел уочио, постоји суштинска разлика. Политичка делатност је прагматична по својој суштини, она тежи власти над људима и стварима ради општих или појединачних интереса. Вештина политике, за античке филозофе, била је у налажењу општег добра једне заједнице. Умет-

ност је у Аристотеловој класификацији знања *poiesis*, односно вештина стварања онога чега нема у природи. Она је моћ интелекта и маште да обликује (не) посредну грађу. Помоћу једне особене конструкције, уметност ствара илузију живота. 2) Истина у уметности или књижевности је уметничка истина, фикционална, из маште изведена, а политичка истина је прагматска и истинита је онолико колико је успешна у освајању власти и остваривању циљева. Нема оправдања за тврдњу да је књижевност истина о стварности. Њен исказ не кореспондира са чињеницама. 3) Књижевно дело је симболичко и увек је ствар тумачења. Политичке појаве се сазнају појмовима. Књижевност је створена за тоталитет живота. Политика је усмерена на власт и јавни интерес. 4) Није јасна граница између књижевника (политичка судбина писца) и књижевног дела.

Књижевност нам може допринети разумевању политичких појава али у ретким појединачним случајевима, и та реткост је условљена рецепцијом. Свако ко чита политичку литературу добиће одређана знања о феномену политичког. Сваки читалац књижевног дела имаће различит доживљај, различито разумевање, различито читање. А ако је реч о међутицају књижевних дела (аутори) на политичка дела (актери) то се мора прецизно истражити и показати. Није сигурно да аутори тачно идентификују друге духовне утицаје на своје дело.

Идеје, дух, свест имају неке своје недокучиве везе. Можемо рећи да све има снагу доприноса. Неке идеје мање неке више. Али, то је тривијалност и ништа не објашњава тврдња да све доприноси свему.

Последица оваквог става је могућност неплодног тумачења а у пракси отвара врата за директно мешање политичке власти и идеолошких оцена у књижевно стваралаштво. Ако једно књижевно дело доприноси разумевању актуелног антидемократског режима, онда тај режим добија сазнајно оправдање да прогања и аутора и његово дело. Да ли је власт бившег режима Совјетског Савеза имала тај аргумент да прогања дело *Мајсџор и Маргарити*?

Уколико станемо у одбрану тврдње да је књижевно дело аутономно и да представља естетски идеал, а не допринос истини политике, онда се ускраћује сазнајно право свакој политичкој власти да се меша у област књижевности.

Дакле, да закључимо. Може ли књижевност допринети политичкој истини и теоријском сазнању политике? Не може се ништа одређено тврдити. Претпоставка је да се идеје из духовних области додирују и допуњују. Човеков дух слободно кружи. Али ако хоћемо научно да испитамо ту загонетку потребно је да појединачном анализом докажемо постојање везе између књижевних текстова и политичких појава. Без таквих испитивања остајемо у сфери неплодних дескрипција. То би био први корак. Други би се састојао у испитивању ваљаности сазнајне везе, уколико се она установи.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић, З. (1994). *Политика и књижевност у делу Милоша Црњанског*, Београд: Време књиге.
- Аврамовић, З. (2004). *Одбрана Црњанског*, Нови Сад.
- Кајзер В. (1973). *Језичко уметничко дело*, Београд: СКЗ.
- Милошевић, Н. (1971). *Идеологија, психологија, стваралаштво*, Београд
- Становчић, В. (2005). Допринос историјских и књижевних дела разумевању политичких појава, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 118–119.
- Ковач, Н. (1988). *Роман, историја, политика*, Сарајево
- Расел, Б. (1961). *Људско знање*, Београд: Нолит.
- Марковић, М. (1972). *Дијалектичка теорија значења*, Београд: Нолит.
- Попер, К. (1998). *У питању за бољим светом*, Београд: Паида.
- Велеки Ворен (1985). *Теорија књижевности*, Београд: Нолит
- Зуровац М. (2005). *Три лица левог*, Београд

KNOWLEDGE ABOUT LITERATURE AND POLITICS
How Literature Contributes to Understand the Political Phenomena?

by

Zoran Avramović

Summary

The autor critically discusses the theses about the relation between literature and politics which were presented in Vojislav Stanovčić's work „A Contribution of the Historical and Literary Works to the Understanding of Political Phenomena“. The first part points to the basic concepts of knowledge, symbols, notions, truth, literature and politics. The second part includes the experimental analysis of the relation between literature and politics. The conclusion underlines the claim that there is no general knowledge about the link between literature and politics and that every specific relation should be discussed separately.

Љиљана Јовић

ФИСКАЛНА ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈА У НЕКИМ ОД ЗЕМАЉА СУКЦЕСОРА СФР ЈУГОСЛАВИЈЕ

САЖЕТАК: Фискална децентрализација у развијеним земљама јавља се као одраз јачања демократских процеса. Земљама у транзицији представља један од многобројних изазова и задатак који није лако ријешити.

За земље сукцесоре СФР Југославије овај процес је још значајнији јер тече упоредо с изградњом самосталне државе, а јавља се и као један од предуслова за прикључење Европској унији.

У раду се прво излажу проблеми с којим се транзицијске земље у овом смислу сусрећу, а потом су изложена рјешења која су на снази у три бивше југословенске државе – Србији, Хрватској и Словенији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фискална децентрализација, транзиција, сукцесори СФРЈ

СПЕЦИФИЧНОСТ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈЕ ЈАВНОГ СЕКТОРА У ЗЕМЉАМА У ТРАНЗИЦИЈИ

Сâm процес децентрализације означава спуштање надлежности и одговорности за обављање јавних функција са централног на ниже нивое власти. Њен ниво се најчешће мјери учешћем расхода нижих нивоа власти у укупним јавним расходима и према том показатељу посљедњих деценија прошлог вијека, ниво децентрализације се кретао од 15% у земљама у развоју до 58% у Швајцарској (Б л а ж и ћ, 2004:262). Транзицијске земље такође је запљуснуо јак талас децентрализације (у просјеку 20%), при чему је овај процес дио ширег процеса развоја тржишног окружења и института демократског друштва.

За разлику од развијених земаља, овдје се срећемо са специфичним проблемима који су дио друштвено-историјског наслијеђа. Ту је, прије свега, традиционално висок степен централизације заостао из периода централнопланског управљања привредом. У привредним системима ових земаља још се срећемо с појавама као што су: (И л и ћ-П о п о в, 2002:83),

- превелика зависност nižih нивоа власти од трансфера и учешћа у заједничким приходима, који се по одређеној пропорцији дијеле са централном власти;

- непостојање сопствених, довољно издашних, јавних прихода на нивоу локалних заједница;

- непостојање адекватне друштвене инфраструктуре и традиције демократских односа и модуса за установљивање преференција грађана;

- постојање јаким бирократских тенденција.

Због наслеђа дириговане привреде, ове земље захтјевају шири модел улоге централних и нижих органа власти у јавном сектору. Реч је о томе да прихваћени модел финансирања нижих нивоа власти има пресудан утицај на способност државе да испуни значајне макроекономске циљеве.

Исто тако, с обзиром да је реч о земљама које немају традицију самоуправе, изградња ефикасних локалних заједница може бити кључ изградње државе. Нове институције и економска инфраструктура која се гради треба да обезбједе основу за развој плуралистичког, демократског друштва и тржишне привреде.

Истина, одређену структуру субнационалних власти ове земље су имале и раније, али фискални систем је био високо централизован са субнационалним нивоом који је у ствари био административна јединица централне власти. Локалне заједнице нису имале никакву ни легалну ни фискалну независност, него су биле потпуно контролисане од стране централних власти, а њихови буџети су били изведени из централног буџета. Није постојала никаква финансијска аутономија, чак ни у земљама као што су бивши СССР или Чехословачка које су се формално декларисале као федерације (Vird, Ebel, Wallisch, 1995:1).

Ако се на адекватан начин изгради мрежа локалне самоуправе, земље у транзицији могу рачунати да су постигле значајан предуслов за остваривање и других реформских циљева као што су :

Ефикасност: овдје се мисли на ефикасност алокације јавних добара те могућност да грађани добијају оне јавне услуге које стварно и желе, а преференције грађана се најбоље задовољавају ако се јавна добра и услуге нуде на децентрализован начин, дакле од стране локалних заједница;

Приватизација: значај децентрализације за приватизацију проистиче из чињенице да је централна власт пренијела власништво над многим државним предузећима (грађевине, комерцијалне установе) на локалне власти, па се ове значајно ослањају на приходе од профита и порезе које добијају од предузећа у свом власништву;

Ако се оваква предузећа приватизују, локалне власти не само да ће изгубити значајан дио својих прихода него ће се можда морати и задужити да би извршавале задатке који су им додијељени. Тако локалне власти постају фактор који има велики значај у промовисању или кочењу приватизације;

Макростабилност: обављање стабилизационе функције је један од фундаменталних задатака државе. За одржавање макростабилности је зна-

чајна ниска стопа инфлације, висока запосленост и начин на који се покривају дефицити појединих друштвено-политичких заједница. Овдје се фискална политика, уз подршку инструмената монетарне политике јавља као кључ за постизање стабилизационих циљева.

Земље у транзицији имају јако изражен проблем у постизању и одржавању ове стабилности. Неке од ових земаља имају буџетски дефицит од 16 до 18 процената бруто националног производа. Да би се постигао одрживи, неинфлаторни раст потребно је да се укупан дефицит јавног сектора смањи. Због тога се мора онемогућити да општине постану средство за систем „меких буџетских ограничења”. То значи да централне власти исказују мање дефиците у својим билансима, а у ствари надлежности за извршавање одређених функција преносе на ниже нивое док овако настале трошкове финансирају преговорима о висини централно-локалних трансфера. Наиме, многе земље у транзицији су суочене с притиском да по сваку цијену смање дефиците централних буџета, па у недостатку бољег рјешења, служе се тактиком потискивања дефицита на доле, што ће умјесто да смањи прије заоштрити проблем макростабилности, а државни дефицит само претворити у мање транспарентан облик.

Субнационалне владе не могу самостално генерисати неке веће макроекономске проблеме јер штампање новца није у њиховој надлежности, али увијек постоје начини да се дефицити нижих политичко-територијалних јединица монетизују код централних банака. Тако може бити одобрен кредит из примарне емисије предузећима у власништву локалних влада, локалним банкама или самим локалним владама што ће на прикривен начин погоршати макроекономску ситуацију;

Мрежа социјалне сигурности: задаци из ове области као што су породични додаци, социјално старање (а у неким земљама и пензије и запошљавање) често су делегирани у одређеном обиму нижим нивоима власти (такав је случај у Албанији, Бугарској, Мађарској, Русији и Украјини).

Међутим, да би ови нивои власти испуњавали додијелене функције морају имати и довољно издашне изворе средстава. Најчешће је случај да су локалне власти недовољно финансиране, па се не може од њих очекивати да на адекватан начин испуњавају, ионако, веома сложене задатке. Сматра се да је адекватан програм социјалне сигурности један од кључних фактора успјеха на путу транзиције у тржишну привреду, те је као такав национални циљ. Управо због тога централне владе морају осигурати финансијску подршку кроз међувладине трансфере;

Изградња државе: многе од земаља у транзицији су у фази изградње државе, па јасно дефинисање овлашћења и одговорности у процесу децентрализације (политичке, административне и фискалне) може послужити као фактор кохезије за повезивање читавог спектра интереса, посебно у земљама с релативно хетерогеним економским и националним структурама.

Жеља за више слободе и више демократије природна је последица дугогодишњег живота под јаком политичком контролом, али за земље у

транзицији (посебно са хетерогеном националном структуром као што је била бивша СФРЈ), јавља се други проблем.

Наиме, ако се формирају регионално компактне, просторно довољно велике и субнационалне заједнице са значајним фискалним капацитетима, неминовно је да ће доћи до сепаратистичких тенденција. Регионално диверзификоване земље, истина, могу користити децентрализацију као политику која ће обезбиједити опстанак централне државе, али се увијек јавља питање колико и на који начин извршити децентрализацију. Одговор је увијек скопчан с веома компликованом политичком и економском рачуницом.

Међу земљама у транзицији постоје разлике, али и бројне сличности које се огледају, прије свега, у постојању реакције „одоздо” на дугогодишњу јаку фискалну контролу. Исто тако, у свим земљама фискална власт највишег нивоа покушава да смањи притисак на сопствене финансије потискивањем надлежности на доле, те смањивањем трансфера. При томе, често врло мало или никако води рачуна о могућностима нижих нивоа власти да финансирају новододијелене функције. Зато се генерално за све транзицијске земље може рећи да морају да воде рачуна о слиједећем:

- да би се постигли шири реформски циљеви, мора се изградити функционалан систем који не оставља простора за недоумице у односима између различитих нивоа власти;

- нови, нижи, нивои власти морају имати могућност да своје институције изграде на начин који ће их чинити одговорним за фискалне одлуке које доносе. Због тога, као што дириговане привреде морају да изврше прелаз из командне у тржишну економију (економска децентрализација), постоји потреба за изградњом новог јавног сектора и то изградњом и оснаживањем аутономних локалних власти, али и оптимизацијом фискалних односа између центра и нижих јединица (фискална децентрализација);

- многе потребне реформе захтијевају опсежне промјене што саме реформе чини политички тешким процесом.

Да би се разматрале могућности и очекивани домети децентрализације у овим земљама, мора се узети у обзир већи број фактора у односу на факторе у развијеним земљама.

Планирани модел мора рачунати с вјероватноћом континуираних структурних и политичких промјена, потребом да се предузму одговарајуће фискалне мјере као последица стабилизационих напора или потребом за више социјалне заштите. (O'Sullivan, 2002:22)

Овдје је, исто тако, неизвјесно да ли ће се државно власништво над предузећима задржати у неком значајнијем обиму и колико ће то имати утицаја на процес приватизације. На крају, морају се узети у обзир и наслијеђена пракса контроле цијена и плата.

Иако имају заједничке карактеристике, проблеми у овим земљама (и њихово рјешење) се не могу генерализовати. Свака земља у транзицији је прича за себе и свака захтијева цјеловиту анализу да би се развио функ-

ционалан систем фискалних односа, јер он мора бити комбинација чврстих правила заснованих на искуствима других и компромиса проистеклих из конкретних услова који владају у свакој земљи.

Иако се срећу са снажним политичким притиском у правцу децентрализације, ове земље морају бити веома опрезне у креирању и имплементацији мјера у току самог процеса. Ово стога што су инструменти који им стоје на располагању веома комплексни, технички, политички и територијално специфични, а нема довољно искуства и знања да би се адекватно процијенили ефекти појединих алтернатива.

С обзиром да су модели и принципи, као и појединачне мјере на путу децентрализације исте као и у развијеним земљама овдје нећемо улазити у дубљу анализу неопходне расподеле функција и прихода, него ћемо само рећи који су то неопходни предуслови који морају бити испуњени да би се остварила успјешна фискална децентрализација транзицијских земаља (Bird, Ebel, Wallich, 1995:59–61):

- подржавање нове улоге субнационалних влада која је конзистентна с реформама у правцу заокрета ка тржишној привреди;
- обезбјеђивање равнотеже између функција и средстава који се додјељују нижим нивоима власти тако да нижи нивои стварно могу извршавати постављене им задатке;
- подржавање иницијативе за пораст аутономије субцентралних влада посредством изналажења начина за јачање властитих прихода нижих нивоа;
- локалне власти треба да су тако обликоване да могу пружити подршку политици макро управљања коју спроводи централна влада;
- локалним властима се мора дати дискреција у одлучивању о висини расхода које ће имати на поједине функције да би се повећала ефикасност јавних расхода, али и одговорност локалних званичника у односу на своје бираче;
- установљени систем трансфера мора бити транспарентан и заснован на чврстим и предвидивим критеријумима који не смију бити предмет било каквих преговарања и недоречености;
- у систем се морају уградити и одређени трансфери за изједначавање фискалних капацитета који ће обезбиједити да и сиромашније заједнице могу понудити довољан ниво јавних добара;
- потребно је установити одговарајуће механизме за подршку развоја јавне инфраструктуре.

Земље које ћемо овдје анализирати биљеже различите форме суживота још од давне 1918. када је формирана Краљевина Срва, Хрвата и Словенаца.

Послије Другог свјетског рата, 1946. када је донијет Устав ФНР Југославије који је представљао одраз социјалистичке идеологије, на снази је изузетно централизован систем јавних финансија, гдје су Федерацији припадале најважније функције (одбрана и безбједност, монетарна политика, образовање, здравствена и социјална заштита, итд.), и најиздашнији извори при-

хода (царине, средства од зајмова, порез на промет и сл.).¹ Дио средстава се уступао чланицама Федерације, социјалистичким републикама, док су дотације даване веома ријетко и то као помоћ недовољно развијеним подручјима. Локална власт је у потпуности била подређена вишим нивоима власти, а своја средства је углавном трошила на финансирање текућих потреба.

Доношењем Устава 1974. године јачају републичке и покрајинске, а слаби централна власт. Спроводи се децентрализација фискално-финансијских односа на свим нивоима политичко-територијалних јединица. Републике и покрајине добијају обиљежја државности, а тиме и порески суверенитет. Федералне јединице уводе бројне порезе и то паралелно, дакле потпуно независно од пореских облика које уводи централни ниво. На страни јавних расхода дуплиране су надлежности, а Федерација се финансира углавном из доприноса република.

У овом периоду општине постају државе у малом које желе да заокруже привредне активности на својој територији и пруже све услуге у својим границама, што је са становишта рационалности и економске оправданости било потпуно неоправдано и неодрживо (Ђорђевић, 2002:252).

С оваквим наслијеђем, послје распада Југославије 90-их година, бивше чланице крећу у самосталан живот и доносе своје државне уставе који су предвиђали више или мање централизовану структуру јавних финансија.

Политичке промјене, ратна разарања, међународни фактор, свеопште сиромаштво и бројни други разлози наметнули су потребу да се изврши реорганизација јавнофинансијског живота, али и да се формирају модерне финансије и држава у служби свих својих грађана. Поред тога, реформа фискалног система је и један од услова за улазак у Европску унију чему теже све државе, чланице бивше Југославије.²

ПРИМЈЕР СРБИЈЕ

С распадом СФРЈ и формирањем Савезне Републике Југославије са само двије чланице у свом саставу – Србијом и Црном Гором, долази и до

¹ ФНР Југославија се састојала од шест република; унутар Србије постојале су и две аутономне покрајине. Овакав састав се задржао све до распада СФР Југославије 1990.

² Неке међународне организације и поједине државе (Савјет Европе, ОЕЦД, Свјетска банка, Програм за развој Уједињених нација-УНДП, Агенција за интернационални развој САД, Институт за отворено друштво из Будимпеште, Министарство унутрашњих послова Данске, Министарство спољних послова Италије) основале су донаторски програм (Fiscal Decentralization for Central and Eastern Europe – FDI CEE) за помоћ земљама у транзицији у процесу спровођења реформи јавног сектора. Програм је заснован на пружању техничке и финансијске помоћи релевантним институцијама ових земаља ради анализирања проблема и изналажења рјешења за унапређене политике управљања на локалном нивоу. У организацији овог програма већ су одржане три конференције у земљама бивше Југославије: 14–16. јуна 1999. у Сарајеву; 9–10. новембра 2001. у Београду; 14–15. новембра 2002. у Загребу. Неке од предложених мјера и идеја које су се чуле на овим конференцијама биће цитиране у даљем тексту. (О овој иницијативи више видјети на сајту: www.lgi.osi.hu)

измјена закона који регулишу фискалну материју. Уставом из 1990. године и пореским прописима у том периоду у Србији је успостављена централизована политичка и фискална структура. Покрајине, које су од 1974. године имале значајан фискални суверенитет, долазе у ситуацију финансијске зависности од републике.

Централизација спроведена у овом периоду значила је не само централизацију прихода, него и централизацију расхода, гдје су најважније функције биле додијелене нивоу републике, док је остављена могућност да се локалним властима делегирају неки од послова уз истовремено преношење потребних средстава.

Да би се ефикасније обављале административне функције врши се децентрализација државне управе стварањем округа као административно-политичких јединица које обухватају више општина. У средиште округа се поставља начелник као представник централне власти.

У периоду од 1990. наоვაмо, истовремено с политичким промјенама тече и процес приватизације и транзиције, долази до санкција међународне заједнице, јачања сепаратистичких тежњи на Косову и Метохији, интервенције НАТО снага, јачају унутрашње политичке размирице, инфлација једе буџете. Политички и економски живот карактеришу оскудица и немири. Читав систем финансирања се претворио у супротност онога што је замишљено и законима уређено почетком 90-их.

Реформа система јавних финансија започета 2000 (која још увијек траје) довела је до успостављања пореске структуре упоредиве с пореским структурама земаља чланица ОЕЦД-а. Ова реформа је резултирала децентрализацијом многих јавних функција али су највеће и најзначајније функције и даље остале у надлежности Републике.

Поред ових измјена, од 2003. године када је створена Државна заједница Србија и Црна Гора, државе-чланице су преузеле функције које је до тада обављала федерација. Распадом државне заједнице Србија постаје и формално-правно самостална држава с расподјелом фискалних надлежности које су сличне расподјели какве срећемо у другим савременим државама. Данас у Србији имамо три нивоа власти: ниво републике, ниво покрајина, ниво локалних заједница (општине и градови; 160 општина и 4 града).

У надлежности републике спадају слиједеће функције: одбрана, јавни ред и безбједност, кривично и грађанско право, правосудни систем, право националних и вјерских мањина, образовање, здравствена и социјална заштита, радни односи, економска политика, економски односи с иностранством, регулатива унутрашњег тржишта, заштита животне средине, култура, информисање и сл., затим функције преузете од федерације: монетарна и девизна политика, царински систем и политика (Устав Републике Србије, чл. 72).

Аутономна Покрајина Војводина формалноправно има статус административно-територијалне јединице у саставу Србије, али она данас обавља низ значајних јавних функција уз велики степен аутономије.

Тако обавља задатке из слиједећих области: култура, образовање, здравствена и социјална заштита, урбанизам и грађевинарство, привреда, приватизација и сл.³

Надлежности локалних заједница у Србији се дијеле на изворне и повјерене. (Закон о локалној самоуправи Републике Србије, чл. 18, 19 и 22). Изворни задаци општина су: оснивање установа и организација у области основног образовања, културе, примарне здравствене заштите, физичке културе, социјалне заштите; доношење програма развоја и праћење његовог остварења; обављање комуналне дјелатности, уређивање и обезбјеђивање коришћења градског грађевинског земљишта и пословних простора, старање о заштити животне средине и сл. У повјерене послове спадају инспекцијски надзор у области промета робе и услуга, пољопривреде, водопривреде и шумарства.

Четири града у Републици Србији (Београд, Нови Сад, Ниш и Крагујевац), осим послова које обављају општине, имају и посебне послове који су им додијељени од стране виших нивоа власти.

Осим изворних и повјерених, постоје и заједничке функције два или сва три нивоа власти и односе се углавном на образовање, здравствену и социјалну заштиту, заштиту животне средине, туризам, спорт, културу и јавно информисање.

Закон о јавним приходима и јавним расходима предвиђа да се расподела јавних прихода врши примјеном система властитих и система заједничких прихода, гдје су заједнички приходи већи и по бројности и по висини остварених средстава.

Једино је код административних такси примјењен систем пореског преклапања. Ове таксе се паралелно уводе на свим нивоима власти, гдје је сваки ниво потпуно слободан у одређивању појединих пореских елемената.

Систем трансфера у Србији се односи како на трансфере од републике покрајини и општинама, тако и на трансфере из републичких буџетских у ванбуџетске фондове, као и на хоризонталне трансфере од богатијих ка сиромашнијим локалним заједницама. Реч је углавном о општим трансферима.

Република Србија се може задуживати у земљи и у иностранству и то путем закључивања уговора или емитовањем хартија од вриједности. Исто тако она може давати гаранције за задуживање правних лица и нижих политичко-територијалних јединица. Средства остварена по основу дуга могу се користити и за текуће и за инвестиционе потребе.

³ Уставом Србије из 1990. покрајине Косово и Метохија и Војводина су изгубиле статус политичко-територијалних јединица и сведене на административно-територијалне јединице. На овај начин су изгубиле финансијску аутономију, јер више нису могле самостално уводити јавне приходе за финансирање својих расхода. Исто тако оне губе и аутономију у извршавању својих послова, јер су њихове надлежности сведене на послове административне природе које им пренесе Република. С јачањем промјена на националном плану, Војводина захтијева све више надлежности, па је 2002. донијет Закон о утврђивању одређених надлежности аутономне покрајине (Службени гласник Републике Србије бр. 6/02). Овим законом су додијељене значајне надлежности Војводини.

За разлику од републичког, ниво локалних заједница се смије задуживати само за капиталне инвестиције и то у износу од 20% остварених буџетских прихода из претходне године, што значи да локална заједница дуг мора враћати из властитих прихода. Изузетно је дозвољено краткорочно задуживање код републике за изравнавање краткорочних дефицита и тај дуг мора бити враћен до краја новембра буџетске године у којој је зајам узет.

На основу овог кратког прегледа, може се извући генерални закључак да је посљедњих година много урађено на усклађивању фискалног система са системима земаља ОЕЦД-а, што је похвално ако узмемо у обзир чињеницу да се Србија деценијама налазила у централизованом систему јавних финансија, без развијања демократских друштвених институција, а да су затим слиједила политичка превирања и друштвени експерименти.

Овдје треба споменути и неријешен статус покрајине Косова и Метохије која је, иако по важећем Уставу припада Републици Србији, под међународним покровитељством и која представља потенцијални извор ванредних расхода за републички буџет док уопште није укључена у важећи систем јавних прихода.

Видјели смо да су испоштовани и неки од основних принципа фискалне децентрализације. Тако су надлежности за национална јавна добра додијелене највишем нивоу, док се о јавним добрима, која су од интереса за локалну заједницу, одлуке доносе на нивоу локалних заједница чиме је омогућена већа заинтересованост локалног становништва за учешће у јавном животу и остваривање принципа правичности.

Омогућавањем обављања административних послова на локалном нивоу власти, односно од стране представника републичке власти у локалној заједници остварују се нижи административни трошкови и постиже већа ефикасност.

С друге стране, на приходној страни, приходи који се односе на вођење редистрибутивне и стабилизационе политике, те приходи чија је основа мобилна представљају приходе централне власти, док се приходи од пореза на имовину уступају у цјелини локалним заједницама. Оваква расподела прихода је у потпуности у складу с теоретским препорукама и праксом развијених земаља тржишне привреде.

Локална власт у Србији поред властитих прихода има и велики број уступљених прихода чиме се постиже уравнотеженост локалних буџета (вертикално финансијско изравнање), поред тога сиромашнијим заједницама се уступају и различити облици помоћи у форми трансфера (дотације), а локалне заједнице се могу и, по законом утврђеним условима, задуживати за капиталне инвестиције. Даљи правци реформи у правцу јачања локалних власти треба да се усмјеравају на јачање изворних прихода локалних заједница. Наиме, изворни приходи у укупним локалним приходима су у периоду 1999–2001. опали са 26,1% на 7,4%, док је у истом периоду удио средстава из уступљених прихода порастао са 73% на 90,1% (С т о - ј а н о в и ћ, 2002:365).

Јачање ових прихода ће донијети више самосталности у обављању послова, али и више одговорности локалних чиновника при трошењу средстава.

На страни расхода локалних буџета, текући расходи узимају 93,4% средстава, од чега расходи за запослене узимају 23,4%, а субвенције за економске дјелатности 34,0%. Капитални расходи локалних заједница износе само 6,6% њихових укупних расхода (С т о ј а н о в и ћ, 2004:218).

Ово указује на добро познату бољу локалних заједница у транзицији – превише скупу администрацију и скупа и неефикасна јавна комунална предузећа која су у општинском власништву. Србији остаје да у наредном периоду предузме кораке који ће јој омогућити смањење јавне администрације и консолидацију система пружања јавних услуга.

ПРИМЈЕР ХРВАТСКЕ

Хрватска као самостална држава постоји од отцјепљења из СФР Југославије 1991. и све до 2000. године је имала изразито централизован систем државне управе и јавних финансија. Тек по завршеним парламентарним изборима 2000. нова влада доноси програм који је усмјерен на смањивање гломазног државног апарата и покретање процеса децентрализације. Циљ овог програма је приближавање грађана процесу одлучивања и повећавање њиховог учешћа у јавном животу као и смањење концентрације политичке моћи.

Хрватска је унитарна држава која у свом саставу има два нивоа власти: централни ниво, ниво локалне самоуправе (жупаније, градови и општине; 425 општина, 122 града, 20 жупанија, док град Загреб има статус и жупаније и града) (А н т и ћ, 2002:66).

Овакав систем фискалних односа у Хрватској, да поновимо, на снази је од 2000, мада је изразито централизован систем власти у првим годинама самосталности почео да се мијења у правцу децентрализације још крајем 90-их година. Ове промјене су означене доношењем Закона о ватрогасству и Закона о државној измјери и катастру некретнина чиме су наведене функције пренијете на ниво општина и градова. Овдје је направљен пропуст, јер са додјеливањем бриге о ватрогасним јединицама и геодетским пословима, локалним властима нису истовремено из државног буџета додијелена и сва неопходна средства за обављање ових функција, него је законом само омогућено да локалне јединице могу повећавати комуналне накнаде.

Законом о локалној самоуправи и управи раздвојена је улога жупана као представника државне власти у локалној заједници и начелника као представника жупанијске самоуправе.

У јулу 2000. године Завод за стратегију развоја Републике Хрватске израдио је стратегију развоја Хрватске у 21. вијеку која обухвата 19 области, међу којима и децентрализацију државне управе.

Овим питањима се бави и споразум између Владе и Института за отворено друштво Хрватске који је склопљен исте 2000, а на чијим основама је закључен договор за израду пројекта о децентрализацији јавне управе.

Међутим, праве реформе у овом правцу спроведене су у 2001. години када се креће у децентрализацију основног и средњег школства, здравственог осигурања и социјалне заштите. При томе су све функције, осим основног школства које се једино могло децентрализовати до нивоа градова, пренијете на ниво жупанија. Основно школство је, међутим, пренијето само на градове који имају више од 40000 становника и градове – сједишта жупанија који су у 1999. години остварили 400 куна пореза на доходак по становнику, док у осталим градовима и ову функцију преузимају жупаније.

Да би се овако децентрализоване функције могле финансирати предвиђено је учешће у дијелу пореза на доходак као пореском приходу државног буџета који се даље расподељује локалним заједницама. Локалним јединицама су уступани додатни удјели у овом порезу и то по шеми: за основно школство 2,9%, за средње школство 2,0%, социјална заштита 2,0%, здравство – инвестиционо одржавање установа у власништву жупанија 2,5%.

Поред овог заједничког пореза локалним јединицама се обезбјеђују и дотације и помоћи из буџета. Јединице локалне самоуправе су обавезне да средства троше према прописаним намјенама, али у складу с приоритетима које саме одређују.

Да би се обезбједило намјенско трошење ових средстава влада сваке године уз буџет доноси и критеријуме и мјерила за утврђивање минималног финансијског стандарда за остваривање децентрализованих функција уз уграђени механизам контроле намјенског трошења од стране државе.

Иако је овако знатно смањена централизација јавног сектора и побољшано снабдјевање јавним добрима, сматра се да је потребно извршити још нека побољшања и то: обезбједити додатна средства из централног буџета у облику различитих помоћи локалним заједницама; осигурати механизме одговорности локалних заједница и ојачати надгледање и контролу; омогућити више дискреције локалним властима у расподјели средстава у оквиру појединих функција уз поштовање како минималних стандарда, тако и критеријума рационалности и ефикасности; кадровски и технички оспособити одговарајуће службе на локалном нивоу да би могле стручно обављати додијелене послове.

Ако се критички осврнемо на процес децентрализације у Хрватској, видјећемо да је он започет, а да унапријед нису донијети документи који би дали прецизне одговоре на питања гдје, када, како и зашто вршити децентрализацију, затим, први кораци у правцу децентрализације учињени су на брзину без потпуне анализе постојећег стања. На локалном нивоу није обезбјеђен довољан број квалификованог кадра што резултира преоптерећењем појединаца који посједују захтијевана знања и вјештине и нарав-

но, као и свака новина, децентрализација наилази на отпор државних службеника произашао из страха од губитка положаја или радног мјеста.

За хрватски фискални систем је карактеристично да се већина функција обавља на више нивоа па све функције можемо подијелити на сопствене функције једног нивоа власти и заједничке функције централног и локалног нивоа.

Искључиве функције централног нивоа власти су: одбрана, јавни ред и безбједност, спољни односи, високо образовање, жељезнички и ваздушни саобраћај.

У самоуправној надлежности жупанија су: просторно и урбанистичко планирање, привредни развој, путна инфраструктура, планирање и развој образовних, здравствених, социјалних и културних институција.

У сопствене надлежности општина и градова спадају: стамбени и комунални послови, заштита потрошача и животне средине, противпожарна и цивилна заштита, култура, физичка култура, спорт и друштвена бригаа о дјеци, док у заједничке послове спадају: образовање, социјална заштита, саобраћај и комуникације, пољопривреда, шумарство и др.

Финансирање искључивих функција се врши од стране политичко-територијалних јединица које су задужене за њихово обављање, а заједничке функције се финансирају из властитих и буџета централне власти, при чему се финансирање послова државне управе који су деконцентрисани на ниво жупанија врши искључиво из централног буџета.

У Хрватској је централна власт једини ниво власти који се финансира искључиво из властитих прихода, али само неки од ових прихода припадају централној власти у потпуности док се други дијеле с локалним нивоом власти.

Постоји и развијен систем трансфера и то како из републичког буџета у буџете жупанија, тако и из жупанијских буџета општинама и градовима.

Дотације су углавном општег карактера и служе за фискално уједначавање, односно финансијску подршку сиромашнијим локалним јединицама. Поред ових општих, постоје и намјенске дотације које се претежно усмјеравају у области као што су: истраживање и развој, санација предузећа, развој одређених привредних грана, запошљавање и стручно усавршавање, заштита животне средине и развој културних дјелатности.

Задуживање је дозвољено у циљу одржавања буџетске равнотеже и то, како централном, тако и локалном нивоу власти. Централна власт се може задуживати и у земљи и у иностранству, а локална само у земљи и то код небанкарских субјеката и за капиталне инвестиције. Локалне власти морају имати претходну сагласност Министарства финансија, а њихов укупни годишњи дуг може износити само до 20% остварених прихода из редовних извора (властити и заједнички приходи) у претходној години (С т о ј а н о в и ћ, 2002:189).

С учешћем локалних прихода у укупним приходима у 2002. од 12,4% и удјелом локалних расхода у укупним расходима од 21,74%, Хрватска се

још налази испод просјека за земље кандидате за ЕУ (овај просјек је 15,58% за приходе и 21,74% за расходе), те се у том смислу мора ићи на јачање улоге субцентралних нивоа (Б л а ж и ћ, 2004:264).

На конференцији о фискалној децентрализацији (Загреб 14–15. новембар 2002) дате су неке препоруке за наставак спровођења процеса децентрализације (А н т и ћ, 2002:78):

- Министарства која желе спровести неки вид децентрализације јавних функција треба претходно да израде документе који ће дефинисати основне елементе овог процеса као што су циљеви, методи, рокови спровођења, конкретни задаци и њихови носиоци.

- Потребно је да постоји један оспособљен и стручан координатор који ће координисати све мјере у правцу децентрализације које преузимају различита ресорна министарства.

- Неопходна је допунска обука државних службеника.

- Спровођење било које мјере децентрализације мора бити пропраћено активностима које ће осигурати транспарентност и учешће што ширег круга локалних грађана. У том смислу се јавља потреба за одржавањем семинара, штампање брошура, доступност информација и сл.

- Мора се развијати сарадња с невладиним организацијама.

- Треба обезбиједити програме помоћи за јединице које још нису материјално способне да самостално обављају поједине функције. Ови програми треба да их у догледно вријеме оспособе за самостално функционисање.

ПРИМЈЕР СЛОВЕНИЈЕ

Словенија од 1991, када се одвојила од СФР Југославије, функционише као самостална држава, а 2004. је постала пуноправна чланица Европске уније.

У Словенији постоје само два нивоа власти: централни и ниво општина.

Словенија данас има 193 општине, од чега 11 урбаних.

Према Закону о локалној самоуправи Словеније, општина је основна јединица локалне самоуправе у којој грађани остварују своја права и заједничке интересе. (Закон о локалној самоуправи Словеније, члан 2)

Може да се састоји од једног или више насеља чији су становници повезани заједничким потребама и интересима. Овај закон даље прописује да општина мора имати најмање 5000 становника, мада су изузеци дозвољени због националних, историјских или економских разлога.

Урбана општина је компактно насеље или група насеља у области гдје су градови и села обједињени свакодневним саобраћајем становништва. Статус урбане општине, могу стећи градови који имају најмање двадесет хиљада становника, запошљавају петнаест хиљада људи и представ-

љају географски, привредни и културни центар одређене области. (С е т - н и к а р-Ц а н к а р, В л а ј, К л у н, 2002:217)

Број општина је у последњих десетак година значајно порастао као резултат напора централне власти на спровођењу што веће децентрализације. Наиме, Словенија је раних 90-их стекавши независност ишла на јачање улоге централне власти и што већу централизацију у жељи да осигура макроекономску стабилност.

На основу нове законске регулативе из 1994. која је охрабрила децентрализацију, евидентирано је 147 општина, 1998. формирано је још 45 нових. Прописивањем нових захтјева за формирање општина 2002. наступио је трећи талас реконструкције локалних власти, али је формирана само једна нова општина.

Још од раних 90-их у Словенији су стално присутне иницијативе за стварањем региона. Иако је законом предвиђено стварање региона на основу слободне воље општина да се удруже у регион, општине се никако, због супротстављених интереса, не успијевају сагласити, па је покренута иницијатива за доношење амандмана на Устав по којој ће се региони увести законским актом (Устав Републике Словеније, члан 138–145). Разматрају се различите варијанте од 6, 8 или 12 региона (Б р е з о в н и к, 2003).

Међутим, региони у Словенији постоје, али они нису јединице локалне самоуправе нити, уопште, фискалне јединице, него су чисто у интерне сврхе формиране функционалне цјелине. Тако, на пример, имамо 7 био-географских, 4 климатска, 8 за управљање водама, 9 за образовање, итд. (П о л ш т а ј н е р, Д и м и т р о в с к а, 2000:436).

Може се очекивати да Словенија у врло кратком року формира средишњи ниво власти, односно уведе регионе као фискалне јединице с одређеним овлашћењима и надлежностима.

Поред овога, данас у Словенији има 58 државних административних јединица које представљају територијална тијела која имају своје посебне надлежности, покривају једну или више општина, а односе се на послове које им је повјерила држава (С е т н и к а р-Ц а н к а р, В л а ј, К л у н, 2002:218).

Без обзира на спроведене напоре у правцу веће фискалне децентрализације, те усклађивање законодавства о локалној самоуправи с Европском унијом, Словенија се још увијек по локалном учешћу у јавним приходима и јавним расходима, налази при дну листе европских земаља. Наиме, локалне заједнице су у 2001. учествовале са 9,69% у укупним јавним приходима (Белгија, Велика Британија и Ирска су испод тог нивоа), а с 11,62% у укупним јавним расходима (само Белгија има нижи удио локалних јавних расхода). Просјек за земље ЕУ које, као и Словенија, имају само два нивоа државног организовања – централни и локални, је 16,26% локалног учешћа у јавним приходима и 24,45% у јавним расходима (Д и м и т р о в с к а-А n d r e w s, П о л ш т а ј н е р, 2001:19).

Надлежности државе се простиру на национална јавна добра као што су одбрана, вођење фискалне, монетарне и царинске политике, сарадња с другим чланицама ЕУ и сл. Поред ових држава је заједно с локалним властима надлежна за слиједеће области: основно образовање и образовање одраслих, социјална сигурност, примарна здравствена заштита (превенција заразних болести и вакцинисање), културне и спортске манифестације од ширег значаја, заштита животне средине и заштита потрошача, транспорт, просторно и регионално планирање и снабдјевање гасом.

Општине су одговорне за: снабдјевање и развој свих врста социјалних услуга (помоћ старим, болесним и инвалидним лицима), предшколско образовање, регулацију и управљање снабдијевањем водом, заштиту човјекове околине на локалном нивоу, заштиту од буке, скупљање и одвоз смећа, заштиту културних споменика и архивске грађе од локалног интереса, локални јавни транспорт, одржавање локалне путне инфраструктуре, итд.

Урбане општине, поред ових, имају и друге задатке: надзор над снабдјевањем здравственим услугама и управљање болницама, управљање мрежом основног, средњег, стручног и високог образовања, подршка културним активностима (позоришта, музеји, архиве), управљање јавним библиотекама, спровођење, заједно с другим општинама, регионалних административних функција и др.

У структури јавних прихода појединих нивоа власти доминирају изворни приходи. Једини порез чији се приходи дјеле између централне власти и општина је порез на доходак. До 1998. општинама је припадало 35% овог пореза, а од те године општинско учешће је смањено на 30% (Б р е з о в н и к, 2003:147).

Министарство финансија упућује општинама сваког мјесеца одређена средства чија се висина одређује на основу пројекције средстава која су потребна општинама. Поред ових, општине добијају и специјалне трансфере које поједина министарства упућују за финансирање посебних пројеката, али максимално до 70% укупне вриједности пројекта. (Д и м и т р о в с к а - А n d r e w s, П о л ш т а ј н е р, 2001:18).

У Словенији је дозвољено задуживање општина и то до нивоа од 10% општинских прихода у протеклој години. У случајевима када се средства од узетих кредита користе за снабдјевање и пречишћавање воде и за стамбену изградњу, дуг може превазићи овај лимит, међутим и тада износи који се плаћају по основу камата не смију прећи 3% укупних буџетских прихода.

Иначе, јавне финансије у Словенији су изразито централизоване, властити приходи, посебно у мањим и неразвијенијим општинама, су недовољни, па се оне углавном финансирају дотацијама централне власти при чему 42% укупних пореских прихода долази од заједничког пореза на доходак, а око 20% од трансфера од централне власти.

Ово, посебно када је ријеч о условљеним грантовима која додјељују поједина министарства за унапријед прописане сврхе, значајно смањује фи-

нансијску аутономију и кредибилитет локалне власти као јавног сервиса који служи и који је одговоран својим грађанима, а тиме и ниво фискалне децентрализације.

ЛИТЕРАТУРА

- A n t i ć, Teodor (2002). Centralna uprava i lokalna samouprava u Hrvatskoj: decentralizacija i demokratizacija, u: Grupa autora, *Fiskalna decentralizacija u Hrvatskoj*.
- Fiskalna decentralizacija u Hrvatskoj, Radovi s konferencije o fiskalnoj decentralizaciji održanoj u Zagrebu, 14–15 novembar, 2002.
- B i r d, Richard, E b e l, Robert, W a l l i c h, Cristine (1995). From command to market, u: Grupa autora, *Decentralization of the Socialist State; Intergovernmental Finance in Transition Economies* edited by Bird. R., Ebel, R., Wallich, C., Regional and Sectoral Studies, World Bank, Washington D. C.
- B l a ž i ć, Helena (2004). Fiskalna decentralizacija u Hrvatskoj: Uporedna analiza s Europskom Unijom i zemljama u tranziciji, u knjizi: Nada Karaman-Aksentijević, *Ekonomska decentralizacija i lokalna samouprava*, Rijeka: Ekonomski fakultet.
- B r e z o v n i k, Boštjan (2003). *Fiskalna decentralizacija v Sloveniji, opis stanja, mednarodna primerjava in problematika*, Maribor: Inštitut za lokalno samoupravo in javna naročila.
- D i m i t r o v s k a - A n d r e w s Kaliopa, P o l š t a j n e r Zlata, (2001). Local Government in Slovenia, u: *Local Self-Government and decentralization in South-East Europe*. Proceedings of the Workshop held in Zagreb, 6th April 2001, Friedrich Ebert Stiftung.
- Đ o r đ e v i ć, Snežana (2002). Sistem lokalne samouprave u Srbiji i Jugoslaviji (1804–2000), u: Grupa autora, *Uporedna iskustva lokalnih samouprava*, Beograd: Magna Agenda, str. 252.
- I l i ć - P o p o v, Gordana (2002). Fiskalni odnosi u federativnoj državi – sa stanovišta javnih prihoda, u: Grupa autora, *Inicijativa za fiskalnu decentralizaciju; Prilozi za konferenciju*, Beograd: Palgo centar.
- O ' S u l l i v a n, Rory (2002). Fiskalna decentralizacija u Centralnoj i Istočnoj Evropi: pregled pitanja, u: Grupa autora, *Inicijativa za fiskalnu decentralizaciju; Prilozi za konferenciju*, Beograd: Magna Agenda.
- P o l š t a j n e r Zlata, D i m i t r o v s k a Kaliopa (2002). Local Effects of Transformation Processes in Slovenia, in: *Information zur Raum Entwicklung, Heft 7/8*, www.bbr.bund.de/english/publication.
- S e t n i k a r - C a n k a r, Stanka; V l a j, Stane; K l u n, Maja (2002). Decentralizacija: eksperimenti i reforme, lokalna uprava u Sloveniji, u Grupa autora, *Uporedna iskustva lokalnih samouprava*, Beograd: Magna Agenda.
- С т о ј а н о в и ћ, Снежана (2002). *Заједница прихода у јореском сисџему Србије*, Магистарски рад брањен на Правном факултету Универзитета у Београду.
- С т о ј а н о в и ћ, Снежана (2004). *Фискални федерализам: компаративни аспекџи са јосебним осврџом на Србију*: докторска дисертација брањена на Правном факултету у Београду.
- The Law on Local Self-Government, *Official Gazette of the Republic of Slovenia*, no. 72/93, 57/94, 14/95, 26/97, 70/97, 10/98, 74/98, 70/00 and Decision of the Con-

stitutional Court: Official Gazette of the Republic of Slovenia, No. 6/94, 45/94, 20/95, 73/95, 9/96, 39/96, 44/96, 59/99, www.mfin.gov.si
Закон о локалној самоуправи Републике Србије, *Службени гласник РС* број 49/99, 27/01, 9/02 и 33/04; чл. 18, 19 и 22.
Ustav Republike Slovenije, *Službene novine* broj 33/91–I, 42/97, 66/2000 i 24/03 čl. 138–145.
Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, број 1/90, чл. 72.

FISCAL DECENTRALIZATION IN SOME OF THE SUCCESSOR
STATES OF THE SFR OF YUGOSLAVIA

by

Ljiljana Jović

Summary

In the developed countries, fiscal decentralization appears as a reflection of the democratic processes strengthening. On the other hand, it represents one of many challenges and the uneasy task to complete when the countries in transition are in question.

This process is even more significant in the countries of the former Yugoslavia given the fact that it is taking place concurrently with the process of independent state establishing. It also appears as one of preconditions for joining the European Union.

Firstly, this paper describes problems that appear in this sense within the countries in transition, followed with the solutions enforced in three countries of the former Yugoslavia – Serbia, Croatia and Slovenia.

Иван Ковачевић

УМЕТНОСТ И АНАЛИЗА МИТА

САЖЕТАК: Рад се бави посредовањем између антрополошког и уметничког приступа миту. Настао у кооперацији са уметничком групом „Базаарт“ настоји да антрополошку анализу мита учини употребљивом у сваком другом погледу и стога се може сматрати и примењеном антропологијом. Фрагменти мита често бивају у жижи интелектуалне радозналости и уметничке креације, али уколико нису претходно аналитички обрађени и протумачени онда директан креативан приступ миту постаје ново, неуко митотворство. Класичне антрополошке анализе као што је структурална анализа, својим резултатима могу омогућити дубљи уметнички увид у мит, али тек пошто су трансформисане и са „тешког“ структуралистичког језика преведене у језик доступан уметнику.

Рад указује и на опасности неомитске свести која, у случају да је аналитички неелаборирана, може уметника чије намере конвергирају научним, и који тежи презентирању уметничког доживљаја света, да одведу на пут вишеструке произвољности.

Стога уметничком доживљају мита, који одражава стање свести, са којим уметник респондира нужно мора претходити деконструкција тог мита да би се на светло дана изнела његова социјална реалност

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мит, уметност, антропологија, анализа мита, неомитска свест

УВОД И ПОВОД

Могућности употребе антрополошких знања кроз историју дисциплине крећу се, попут клатна, од апликације у државној или колонијалној управи, до стварања идеологија покрета усмерених на мењање света, од реформистичког унапређења живота у школству и здравству, до револуционарне фразеологије „милитантне“ антропологије. Међутим, антропологија уз одређена садејства, може искорачити из примарне прагме социјалне поправке/промене света. Она у заједничком рукодељству уметника и антрополога може да послужи и *улејшавању* света или бар његовог доживљаја, не губећи своју сазнајну функцију.

Повод за један такав сусрет је пројекат „Мит као судбина”, оглед у области методологије стварања позоришног дела, који истраживање митских садржаја почиње анализом у области антропологије, а довршава у уметничкој – позоришној синтези.

Пројекат су започели уметници из словенских земаља на Западном Балкану, у жељи да разумеју обрасце мишљења и понашања који се на нивоу народа читавају као ирационалне историјске одлуке. Хипотеза аутора пројекта је да митске матрице реперкутују одређене моделе мишљења, који у кризним временима оживљавају и јачају, и одређују понашање националних група у ситуацијама инстинктивних избора.

У циљу разумевања пренесене семантике митова, пројекат је подељен у четири фазе, које се, током две године, остварују у различитим дисциплинама. Антрополошка анализа реликата митског мишљења (фаза 1) праћена је миметичким сценским оживљавањем митских пракси (фаза 2), чиме митско мишљење постаје део искуства савременог човека; ово искуство подвргава се анализи (фаза 3), са циљем препознавања сличног митског мишљења у данашњим (или блиским историјским) околностима. Крајњи исход пројекта (фаза 4) треба да буде сценско дело као компетентан ауторски коментар у односу на менталитет и делање националних група.

АНТРОПОЛОГИЈА И УМЕТНОСТ

Антропологија се бави и уметношћу, али је неопходно прецизирати о којој се врсти уметности ради. Антропологија се не бави, бар не примарно, оним што се зове „висока” уметност, не бави се креативном, индивидуалном уметношћу, уметношћу коју ствара појединац. Антропологија се не бави књижевношћу тако што би проучавала Достојевског или Пруста; то раде проучаваоци неких других научних, стручних профила: књижевни критичари, књижевни аналитичари, књижевни теоретичари, књижевни историчари... Ипак, између домена антрополога и уметности постоји значајно додирно поље, а реч је о оној уметности која би се могла у једном, сасвим радном, термину назвати колективна уметност; у неким ранијим временима се називала „народна”; реч је о оним уметничким творевинама које нису индивидуализоване или које је бар немогуће индивидуализовати. Дуга расправа вођена је у антропологији, посебно у фолклористици тј. антропологији фолклора, о томе да ли постоји колективни стваралац или је иза сваке творевине индивидуални креатор. Та расправа је временом замрла, с обзиром на то да се она може упоредити са причом о томе шта је старије – кокошка или јаје, или са релевантношћу одговора на то питање. У сваком случају, колективна рецепција одређене, претпостављено индивидуалне, уметничке творевине довољна је да је чини колективном, уколико је њен индивидуално-ауторски траг заметен у времену и простору. Уметност која се може описати на овакав начин, легитимни је предмет антрополошког истраживања.

Антрополози се не баве појединцима,¹ не баве се личностима-личностима се бави психологија, а када је реч о креативним појединцима, уметницима, њима се бави уметничка критика или теорија уметности. С друге стране, митови и митологије припадају оној врсти стваралаштва које се најчешће сврстава у колективно, „народно”, стваралаштво. Но, пре него што се изложи одређење самог мита, појам мита, значење мита, начини проучавања мита и начини његовог интерпретирања, треба рећи да се однос између уметности и антропологије не исцрпљује у одређењу по коме антропологија проучава део уметности, већ антрополошко проучавање има одређене аспекте уметности, из једноставног разлога што се ради о врло креативном проучавању, које није рутинизирано попут рутинског научног истраживања у природним или чак неким друштвеним наукама. Антрополошка интерпретација је заснована на креативном мишљењу, на креативном приступу материјалу, и мора бити утемељена на великом познавању компаративног, и сличног и сродног материјала, или је креативна попут оне асоцијативне креативности која најбоље може да се илуструје игром асоцијације у оквиру квиза „Слагалица” на Првом програму државне телевизије Србије.² Таква креативност је неопходна у антрополошком проучавању митова, и уопште свих културних творевина, и то је оно што приближава антропологију уметности, која, такође, у свом поимању света има асоцијативност као једну врсту креативности. Наравно, уметничке креативности могу бити и друге врсте, не само асоцијативне или трансферске, већ су свакако базиране и на игри и на другим компонентама уметничког стварања.

С друге стране, и уметност је интерпретација света, интерпретација стварности, баш као и наука. Због тога је и у неким уметничким поступцима са митом и митском свешћу неопходна аналитичност. Без таквог аналитичког духа, који омогућава да се ствари посматрају тако што се уочавају њихова значења и њихове функције, уметник ће се „играти митом”, тако што, заправо, и не зна са чиме се игра, или ће и сам постати заробљеник митске свести.

МИТ И АНАЛИЗА МИТА

У протекла два века антропологије, дато је много различитих дефиниција мита и постоји већи број митолошких теорија.³ Школски приступ

¹ К о в а ч е в и ћ, И. (2006). Индивидуална антропологија или антрополог као лични гуслар, Етно-антрополошки проблеми, Н. С. Вол. 1. Но. 1, Београд.

² Квиз „Слагалица” на Првом програму РТС је квиз који се емитује свакодневно и у свакој емисији има игру асоцијација.

³ У оквиру предмета који се зове Антропологија мита и ритуала на дипломским мастер студијама на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду сажети преглед митолошких теорија траје скоро цео један семестар. Инструктиван преглед теорија о миту у М е л е т и н с к и, Е. М. (1983). *Poetika mita*, Beograd, S. A.

би обухватао један преглед митолошких теорија, али би то значило да се приказују и сажимају оне теорије које припадају далекој прошлости, укључујући и оне за које се може рећи да нису употребљиве, односно да представљају историју идеја. Релеванција проучавања деветнаестовековних теорија мита ограничава се на проучавање духовне, интелектуалне и научне климе тога доба, и то би значило да нас интересује како су људи у 19. веку посматрали мит. Уместо тога, а за уметнички употребљива сазнања, потребно је указати на једну оперативну теорију мита; оперативну – зато што је могућа и аналитички врло употребљива. Основни постулати те теорије мита и тог методолошког поступка могу се усвојити и примењивати у посматрању било које митске творевине. То, ипак, не значи да је овладавање овим поступком лако, и да су теорија мита и аналитички поступак који из ње произилази лако применљиви. Реч је о структуралној анализи мита, коју је средином 20. века, у антропологију увео познати француски антрополог Клод Леви-Строс,⁴ заснивач структурализма – правца који је протресао не само друштвене науке антропологије, него друштвене науке, уметност, критику и још много тога у људском мишљењу друге половине 20. века. Педесетих година двадесетог века, појавили су се кључни Леви-Стросови текстови, у којима је поставио једну врло једноставну основну дефиницију мита, која гласи: *мит је прича*.⁵ Наравно, утврдити коју причу прича мит, сложен је поступак, који је Леви-Строс развио, а за уметничко бављење митом није нужно да се њиме овладава у потпуности. То је поступак који у антропологији фолклора, фолклористици и антропологији уопште, служи за анализу мита и важно би било да неке опште поставке тог поступка буду инкорпорирани у уметничко поступање са митом. Још један елемент у Леви-Стросовом поимању мита је важан за свако опхођење са митом. Леви-Строс је рекао, и то не само за мит, него и за културне творевине уопште, да представљају *бриколаж*. *Бриколаж* је француска реч која означава, у буквалном преводу, кућно мајсторисање, како је и преведено код нас у неким Леви-Стросовим преводима, што баш и није адекватно.⁶ Бриколирање би значило да, када би, нпр., неко код куће имао један орман који му више не треба, па га растури, при том растури још један непотребан сто, па од тога свега „склепа” полицу за књиге. Бриколирање, дакле, значи да се нешто растави, па од тих растављених делова направи нешто друго. То је појам *бриколажа*, који је преведен као „кућно мајсторисање”. Људи који се баве уметношћу знају да постоје читави уметнички правци који се заснивају на таквом бриколирању различитих елемената, елемената који су раније били саставни делови нечег другог. Тако исто, *мит је бриколаж ранијих митова*. То значи да се, у тренутку када у једном друштву нарасте потреба да се нешто опише, протумачи, објасни, илуструје, ствара одређени нови мит. Тај нови мит ни-

⁴ Lič, E., Stros, Klod Levi (1972). Beograd, 67–103.

⁵ Strauss, Cl. Levi (1977). *Strukturalna antropologija*, Zagreb, S. A. 217–218.

⁶ Stros, K. Levi (1966). *Divlja misao*, Beograd, 53–69.

је апсолутно нов – он је састављен од неких парчића ранијих митова или неких ранијих других облика свести. Овакав став би, можда, довео до идеје да је некада постојао неки пра-мит из кога су се потом генерисали, стварали сви остали митови бриколажа. То није тачно! Или ако је тачно – није релевантно, с обзиром на то да је пра-мит изгубљен у дубини векова, недефинисаних спознајних домета и социјалних релација од пре 5000, 10000 или ко зна колико година, тако да је трагање за неким пра-митом губитак времена, и спада у домен деветнаестовековног размишљања у једном идејном правцу који се звао еволуционизам, и у којем се стално трагало за прапочецима неке социјалне или духовне творевине (уметност, религија, породица, држава и сл.). У еволуционизму су ти „прапочеци” религије описивани врло спекулативно и произвољно, на разне начине полазећи од једног, централног, појма, био он теистички (прамонотеизам) или неки други, као мана (манаизам) или анима (анимизам), и сл. Било да је реч о „прапочецима” социјалног организовања, о типу породице или неке дуге социјалне институције, или о културним творевинама као што су морал или уметност, основне особине еволуционизма су спекулативност у трагању за „прапочетком” и схематизам као основни принцип филозофије историје. Овај правац је познат и по томе што је део таквог погледа на историју човечанства био акцептиран у марксизму, па је, као официјална идеологија, и био присутан, током четрдесет година доминације марксизма, као идеологије, код нас. Од значаја за историју српске етнологије је да је, у тој доминацији марксизма у домаћој идеологији, етнологија била поштеђена.⁷ Сама етнологија је била врло конзервативна и традиционална, дескриптивна и анаучна, и није била инфицирана марксизмом. Такође, није била инфицирана ни модерним антрополошким идејама двадесетог века, али, вакцинисана романтичарским традиционализмом, није могла оболети ни од марксизма.

То значи да не постоји никакав пра-мит, нити треба за нечим таквим трагати, већ је сваки мит генерисан из неких претходних митских форми, разним комбиновањем и употребљавањем крупних митских јединица мита или мањих саставних делова мита, у циљу стварања нове форме. Леви-Строс је увео појам „митема”, као једног малог саставног дела мита, и његов аналитички поступак се и састојао из почетног раздвајања, растављања мита на његове мале саставне делове, који би највише личили на реченице у обичном говору.⁸ Поступак изградње одређених целина од тако разграђеног мита је да се, тако разграђене јединице, поново скупљају у неке групе, на основу асоцијативних низова. Однос између елемената који састављају нову крупну јединицу јесте да ти елементи садрже једну заједничку

⁷ K o v a č e v i ć, I. (2004). Iz etnologije u antropologiju. Srpska etnologije u poslednje tri decenije (1975–2005), *Zbornik Etnografskog instituta* 21. Beograd: SANU.

⁸ S t r a u s s, Cl. Levi (1977). *Strukturalna antropologija*, Zagreb, S. A. 217–218.; L i č, E. op. cit. 67–103. Апликацију Леви-Стросовог поступка на традицијска веровања види у K o v a č e v i ć, I. (2001). *Semiologija mita i rituala*, 1, Beograd.

особину, која ствара нову припадност, и једну различитост, која обезбеђује разноликост употребљених митема. Ти нови асоцијативни низови се у структуралној анализи називају парадигме. Пошто појам *парадиџма* има још неколико значења, треба га схватити као асоцијативни низ у који ће мо прегруписати оне саставне елементе које смо добили, тако што смо један мит растворили на његове саставне делове – значи на неке реченице које граде тај мит. То значи да, када се чита неки митски садржај, треба одмах покушати са растављањем на саставне делове и утврђивањем које се нове значењске целине у тим саставним деловима јављају.

МИТОЛОШКА ГРАЂА И НЕОМИТСКА СВЕСТ

С обзиром на то да је сваки мит настао узимањем декомпонованих саставних делова неког ранијег мита или неке друге духовне творевине, сваки мит је заправо неомитска свест. Постоје различите неомитске свести, ако ништа друго, оно временски различите. У неким неомитским свестима, та свест је бриколирана, састављена од саставних делова неких ранијих митова, неких ранијих митских свести и неких елемената идеологије или политике. Такав бриколаж није само митска свест, него је неомитополитичка свест.⁹ То не значи да неомитополитичка свест не може да буде предмет обраде уметничке анализе, уметничког доживљаја, напротив. Аналитички поступак служи да видимо коју то причу прича мит, и служи деконструкцији мита, поступку у којем тај мит разграђујемо-деконструисемо да бисмо видели каква је социјална потреба која га је створила, каква је функција коју он има у друштву, каква је политичка позадина тог мита. У овом случају, политику треба схватити у најширем смислу разноврсних друштвених односа, од неких једноставнијих форми социјалног организовања или од неких старијих форми социјалног организовања, па до политичког значења у модерном смислу 19. и 20. века.

Оно са чим се проучавалац мита сусреће при прикупљању материјала је грађа коју су сакупили етнологзи и етнографи аматери, разни сакупљачи народне грађе, „народних умотворина”, и то, како се обично каже, од Вука Караџића па до данас.¹⁰ Одмах се мора рећи да све што је записано, поготово у 19. веку, има карактеристике конструкта. Конструкт значи да тај „опис” сасвим условно одговара животу на који се односи. Чак, врло често, не одговара уопште истини, не одговара уопште животу на који се временски и просторно односи. Етнографи аматери 19. века Вук Караџић и његови сарадници, настављачи и сви они који су то тако радили, били су људи који су описивали неке идеалне облике живота које су видели. Они су бележили податке о животу Срба сељака, чинећи различите фалсификате, од оних свесних, идеолошке провинцијенције, до несвесних, проистек-

⁹ Žirarde, R. (2000). *Politički mitovi i mitologije*, Beograd.

¹⁰ Kovačević, I. (2001). *Istorija srpske etnologije 2*, Beograd.

лих из етнографског аматеризма епохе. У току самог настанка етнографске грађе код Срба, у време Вука Караџића и његових „настављача” јавила су се два описа-назива предмета и популације о којој се ради: Вукова синтагма „народни живот” и друга, Милана Милићевића, „живот Срба сељака”.¹¹ Без обзира што је ова друга социолошки далеко прецизнија и не дозвољава идеолошке мистификације, управо је прва, Вукова, ушла у основе етнографског рада чији је непосредни задатак био сцијентификација пијемонтских аспирација Србије.

Најчешћи и најнесвеснији фалсификат у етнографском раду било је то што су сакупљачи разговарајући са Србима сељацима с циљем да од њих добију информације како се нешто ради, од својих казивача били обавештени о томе како нешто треба да се ради. Између модела и стварности увек је огроман раскорак, а етнограф је од свог казивача најчешће добијао модел, а врло ретко стварност, јер би се за реалистичан опис требало бавити једним одређеним насељем, тј. селом пет или десет година, што је и био захтев антропологије двадесетог века, формиран на систематском теренском проучавању „примитивних” племена. То је прва конструкција са којом се суочавамо када проучавамо грађу коју налазимо у зборницима и разним етнографским записима из 19. века.

Други конструкт је конструкт који је правио сам етнограф, чак иако је боравио дуже времена у једном крају. У српској етнографији врло ретко или скоро никада школовани етнолог није боравио дуже у једном крају; етнографску грађу су сакупљали неуки или полунуеки људи, свештеници, учитељи, административци, лекари итд.,¹² који нису били за то обучени. Они су, као део духовне и политичке климе тога доба, били љубитељи етнографског посла. Сакупљали су етнографски материјал у крајевима у којима су живели и радили и објављивали ту грађу у зборницима Академије или другим издањима. Они су били у позицији да сами врше дескриптивна уопштавања, а да нису били квалификовани за ту врсту посла. Њихови записи, а нарочито књиге које су излазиле у оквиру Српске академије наука и уметности почетком 20. века, доносе материјал који представља конструкт, материјал који не описује стварност доступну посматрачу и који се мора критички посматрати да би се дошло до стварносне етнографије. Данас се заправо морамо уживљавати у улогу полуетнографа да бисмо схватили шта је он то видео када је то тако уопштено приказао, што је тежак посао без извесног и поузданог резултата.

Трећа конструкција је *идеолошка конструкција* које је било и у 19. веку и која произилази из романтичарско-патриотских покрета који су доминантно обележили идејно стање народа на балканским просторима и у

¹¹ К о в а ч е в и ћ, И. (1984). Милан Милићевић као етнограф – извори и резултати, у М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд: Просвета, 362.

¹² Посебна врста етнографије у српској етнологији је специфична аутоетнографија, тј. етнографија свог села или краја, писана на основу сећања и, евентуално, обнављаног примарног искуства.

Европи у другој половини 19. века. Две су основне идејне романтичарске струје: једна је пансловенска која није била најдоминантнија, и она друга национално-српска која је доминантно определила српску политичку и културну сцену у 19. веку. Основни идеолошки постулати тога доба су да је све што је српско старо, архаично, добро, супротстављено европском модерном које угрожава романтичарски доживљену традицију и специфичност свог народа.¹³ Оно друго пансловенско је било сједињавање свега што се код нас забележи, види, чује... са једном словенском идејом, и проналажења свега могућег што би било словенско чак и тамо где га нема. Један од главних конструката и фалсификата који су се догађали у 19. веку, био би код оних који су „бележили” народне песме, дорађивали, прерађивали и фалсификовали, и који су у те народне песме убацивали словенске богове као што су Перун или Волос. Ту су биле интерполације, фалсификати – никада ниједан једини помен Перуна¹⁴ нити помен Волоса није забележен код Срба. У та божанства су могуће веровали неки Словени на неким другим просторима, али код Срба нису забележени. Да би се подиртало српско словенство, у српске народне песме у којима нема ни трага од Перуна и Волоса убацивани су њихови помени да би се показало како смо ми део „велике породице словенских народа”. У чисто политичком смислу пансловенски покрет је увек био панрусски покрет и то је био покрет који је требало да русификује све словенске народе, тако да су се два романтизма и сударила код Срба, један пансловенски, други српски. Српски је однео превагу без обзира што је он био инициран неким другим политичким интересима који и нису везани за сам српски народ, јер је српски романтичарски покрет са Вуком Караџићем инспириран из Аустрије, у ствари био усмерен да заустави ширење руских утицаја и пансловенске идеје код Срба. Код Вука се огледају ставови Јернеја Копитара који се противио русификацији словенских језика и у српском народном језику видео праву брану том процесу.¹⁵

Но, није се панславенско пантеонство завршило у 19. веку са славјанофилским етнографима-фалсификаторима, који су убацивали у српске песме називе словенских божанстава,¹⁶ већ се у 20. веку то проширило и на науку у академском смислу, науку која је себи ставила у задатак да реконструише српски пантеон односно словенско-српски пантеон, и да види

¹³ Skerlić, J. (1906). *Omladina i njena književnost (1848–1871) Izučavanja o nacionalnom i književnom romantizmu kod Srba*, Beograd: Izdanje Prosvete iz 1966.

¹⁴ Petrović, P. Ž. (1952). О Perunovu kultu kod Južnih Slovena, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, Vol. 1. Br. 1–2. Beograd.

¹⁵ Стојановић, Љ. (1924). *Животи и рад Вука Стеф. Караџића*, Београд, 28.

¹⁶ Анализирајући рад једног од најпознатијих мистификатора из 19. века В. Бован је констатовао да је Милош С. Милојевић „желео да и у српским народним песмама нађе потврду заједничким словенским божанствима и малте не да реконструише у народној песми стару словенску митологију, попут нешто каснијег таквог покушаја Натка Нодила у историји.” Бован, В. (1975). *Косовско-међохијске народне ђесме у збирци М. С. Милојевића*, Приштина, 43.

који су то „богови” постојали код Срба и које су то богове Срби обожавали у свом пра-хришћанском или пре-хришћанском периоду. Без обзира што је познаваоцу религијских представа Срба сељака из 19. века јасно да словенски богови нису постојали у корпусу тих представа, реконструкционисти су се дали на посао и покушали да створе српску реплику словенског пантеона. Други правац је „креирање” српског пантеона наспрам или чак насупрот пансловенском. Један од таквих реконструкциониста у српској фолклористици је Веселин Чајкановић,¹⁷ а и дан данас постоје пантеонци који пишу књиге о постојању словенског или српског пантеона. Русофилство и славенофилство више није основна идеја која покреће данашње писце српско-словенских пантеона, мада има и тога код неких аутора. Код оних других аутора стваратеља српско-словенских пантеона је то, ипак, више израз одређених психичких проблема, него израз неке идеологије која иза тога стоји, па се може очекивати ускоро да ће пантеонизам постати једна од психијатријских дијагноза.

Бавити се деконструкцијом овакве неомитске свести – било да је она идеолошки инспирисана кроз неко славенофилство или русофилство, или да је настала на другим основама – значајан је антрополошки посао, и то не само као научна критика фалсификата и погрешних тумачења, већ и као анализа неомитске свести која сведочи о времену у коме настаје.

ДЕКОНСТРУКЦИЈА МИТА

Деконструкција словенског или српског пантеонства пример је деконструкције митологије модерног политичког доба 19-ог и 20-ог века и тај посао припада антропологији са њеним поддисциплинама као што су антропологија религије и политичка антропологија. Други пример ће показати деконструкцију митске свести на уметнички начин, са одређеном аналитичком позадином, и политичку реакцију на тај поступак.

Ради се о два позоришна комада који имају доста необичну судбину. Оба су дела истог аутора и то су позоришни комади Синеше Ковачевића о Краљевић Марку и о Светом Сави. Комад о Краљевић Марку је интересантан у аналитичком смислу. То је типична деконструкција једног мита. Оно што ми знамо о Краљевић Марку из народних песама је да је Марко јунак који се успешно борио са Турцима, да је имао разна натприродна својства, да је имао и коња који је и сам био натприродан, да је имао свог противника Мусу Кесеџију и да је начинио читав низ херојских подвига. Историја каже нешто сасвим друго. Она не зна ништа о Марковим подвизима. Историја зна да је он био један од великаша, феудалаца, да је био турски вазал у тренутку кад је Турска заузела одређене територије, при чему Турска још није била спремна организационо да заузме територију и да преузме пуно управљање над јужним Балканом, али је вој-

¹⁷ Č a j k a n o v i ć, V. (1941). *O srpskom vrhovnom bogu*, Beograd.

нички била присутна и то своје војно присуство потврдила у одређеним биткама и оставила своје вазалне владаре, локалне господаре да владају. Један од таквих је био и Краљевић Марко од кога је народна песма направила оно што јесте, оно што ми данас мислимо о Краљевић Марку.

Синиша Ковачевић је извршио деконструкцију тог мита. Он је дао једну уметничку визију, за коју се не може рећи да је у строго научном смислу аналитичка, јер не постоје докази за такву реконструкцију генезе мита о Краљевићу Марку. Синиша Ковачевић је приказао Марка као турског вазала, као човека који је био слабић, кукавица, пијанац, што значи потпуно једна неугледна личност и да се је већ у тој области проширила прича о његовој неспособности. То није одговарало његовој мајци која је стала иза целог пројекта Марковог хероизирања, а пројекат се састојао у томе да се позову гуслари, да им се да новац и да гуслари почну да певају о Марковим подвизима, тј. како је победио разне непријатеље, а првенствено Турке. Гуслари почињу да стварају и певају песме о Марковим јуначким делима и ускоро народ почиње да верује да је Марко херој и јунак. То је, сасвим укратко, идеја која је присутна у комаду „Краљевић Марко” Синише Ковачевића, драмском делу које говори о огромној манипулативној моћи тадашњих медија, а то су у средњем веку биле гусле и гуслари.

Кроз овај уметнички поступак може се сагледати оно што је заправо и антрополошки посао. И антропологија врши деконструкције мита, труди се да утврди који су реални интереси постојали да се један одређени мит конструише, које су социјалне групе и појединци били заинтересовани да се одређени мит створи. Комад Синише Ковачевића показује и да се мит ствара бриколирањем, јер је очито да, у моменту кад је мајка поручила од гуслара да створе мит о Краљевићу Марку, гуслари су из неких ранијих гусларских песама узели матрицу и елементе и применили их на Марка.

Ова позоришна представа, која се приказивала крајем деведесетих¹⁸ година прошлог века, није имала свој политички одјек, али у једном другом времену, десетак година раније када је исти писац исти деконструктивни поступак применио на један други лик из српске историје, на Св. Саву, политичка реакција је била врло јака.¹⁹ Представа је била прекинута организованом акцијом појединаца и група у сали и више никада се у Београду није давала.

То значи да је и деконструкција мита политички чин, поготову када је реч о јаким националним набојима и водећим националним митовима. И

¹⁸ Драма „Краљевић Марко” је написана 1985. године

¹⁹ Драма „Свети Сава” је написана 1988. године, а представа је играна 31. маја 1990. у Југословенском драмском позоришту. Представу „Свети Сава”, по тексту Синише Ковачевића и у режији Владимира Милчина, односно гостовање Народног позоришта из Зенице у Југословенском драмском позоришту у Београду, насилно је прекинула група углавном младих људи, који су сами себе јавности представљали као студенте богословије и активисте Српског омладинског блока, а били су предвођени протојерејем Српске православне цркве Жарком Гавриловићем и Војиславом Шешељем.

конструкција мита је политички чин, што се види на примеру русофилског и славенофилског конструисања тобожњег српског пантеона. Но, деконструкција као основни поступак антрополошког сазнавања иде путем који је трасирала структурална анализа Леви-Строса. То не значи да се деконструкција не може урадити другачијим, уметничким увидима, неким унутрашњим сазнањима, косим мишљењем, схватањима која нису тако темељно научно образложена и аргументована. Из уметничке деконструкције не можемо закључивати са сигурношћу да је то баш тако и било, али је то један уметнички увид у исту проблематику којом се бави антропологија. Према томе, сусрет антропологије и уметности може бити веома плодан када се обавља на овај начин. Уметничка деконструкција мита може имати хеуристичку вредност и инспирисати антрополошке анализе, а антрополошке деконструкције могу бити представљене и уметничким средствима.

Међутим, ствари могу бити другачије. Уметност може бити „митолошка” онда када се митовима уметници баве као што су се бавили за време Хитлера у Немачкој где су официјалну идеологију, која је била заснована на германској митологији, претакали у позоришне представе о Зигфриду, о Лорелај и о другим митским и легендарним ликовима германске митологије. Хитлерова пангерманска идеологија²⁰ је желела да оживи германске митолошке представе и прављене су позоришне представе у костимима и сценографији, пуне једне, погрешне визије германске митологије, која се доживљавала инфериорном у односу на митологију великих цивилизација, значи митологију Рима и Грчке, и због тога су из тих „великих митологија” позајмљивани мотиви и уграђивани у немачку митологију. То је био један заједнички политички пројекат у коме су учествовали немачки етнологи и немачки уметници, а резултат је био стварање једног конструкта који је био у директној политичкој функцији. Оваква употреба, односно злоупотреба, фолклора је карактеристична за ауторитарне и тоталитарне режиме,²¹ тако да и Мусолинијев режим у Италији²² буја од фолклора римске митологије и од снова и сећања на римско царство, што је представљало конкурентску митологију у односу на немачку, која се ослањала на германске митове и романтично гарманизоване грчке митове. Уметници су у сусрету са митом имали две опције: једну, виђену у позоришним, филмским производима и осталим уметничким делима као што су митолошко сликарство и вајарство за време Хитлера у Немачкој и другу, која се састоји из деконструкција митске свести различитим увидима као што је могуће ослањање на научни увид и научни поступак деконструкције митске свести, или један директан уметнички доживљај мита, са апсолутно доминантном идејом његове деконструкције.

²⁰ K a m e n e t s k y, C. Folklore as a Political Tool in Nazi Germany, *Journal of American Folklore*, Vol. 85. No. 337. 221–235.

²¹ O r t i z, C. (1999). The Uses of Folklore by the Franco Regime, *Journal of American Folklore*, Vol. 112. No. 446. 479–496.

²² S i m e o n e, W. E. (1978). Fascists and Folklorists in Italy, *Journal of American Folklore*, Vol. 91. No. 359. 543–557.

Појам деконструкција може се схватити и као синоним за озбиљну научну анализу и као средство за утврђивање конструкције мита и одговора на питање ко ту конструкцију заправо врши. Конструкције мита врше оне социјалне снаге којима је одређени интерес да се створи једна нова митска свест. Оне се могу налазити у сфери политике што је најочигледније, која се труди да конструише или реконструише или да направи неомитску свест, као што је био случај у тоталитарним режимима у Италији и Немачкој пре Другог светског рата, али то могу бити и друге социјалне снаге, друштвене групе, класе, слојеви, професије. Скоро свака професија има своју митологију, и најразвијеније фолклористике у квантитативном смислу, каква је америчка, томе поклањају много пажње па се сакупља фолклорна грађа, митови, легенде, веровања болничара, или митови, легенде, веровања ојачара, возача великих камиона – друмских крстарица, итд. Посебна пажња је посвећена студентском фолклору који је нарочито развијен у Америци. То значи да митску свест и појединачне митове не ствара нужно само политика и политичка идеологија, већ се они стварају и настају и у оквирима других много мањих и на око безначајнијих друштвених група, задовољавајући неке њихове одређене потребе.

ЗАКЉУЧАК

Мит је прича, а анализа треба да покаже коју причу он прича. Мит је настао бриколирањем односно компоновањем неких постојећих митских садржаја и елемената, а деконструкција мита структуралном анализом открива нам која је то прича која стоји иза тог мита и коју поруку мит шаље. Мит увек шаље неку поруку, а на аналитичком поступку је да реконструише ко је пошљалац. Пошљалац може бити различит – од заједнице у целини, поготово у оним условима малих заједница какве је антропологија често проучавала: „примитивна” малобројна племена, па до веома сложених друштава попут модерног друштва у коме различити његови сегменти и различите социјалне групе могу бити творци тих порука које се трансферишу путем мита. У тој анализи као значајан елемент још постоје кодови као један скуп различитих значења нечега што највише личи на речник појмова. Тако схваћени кодови су значењске једначине скупљене у један речник из кога се може протумачити нешто што се јавља у миту и пронаћи његово значење. Без обзира што такав митски речник не постоји, његово замишљено постојање илуструје шта је декодирање појединих елемената на основу одређеног система значења. Тако се утврђује да један саставни елемент мита има одређено значење. Та значења се не могу арбитрарно приписивати, већ контекстуално, што значи да тај елемент има то значење у култури коју посматрамо, и да се може декодирати на основу општих ставова културе операционализованих у релевантне контексте.²³

²³ Као класичан пример анализе мита у контекстима види Леви-Стросову анализу мита о Аздивалу. Levi-Straus, Cl. (1988). *Strukturalna antropologija 2*, Zagreb, 132–183.

Овакав аналитички поступак, заснован у структуралној антропологији Клод Леви-Строса представља средство за деконструкцију митске свести и пут сазнања њене опште и посебне друштвене условљености. Резултати социо-семиолошког увида у значењске нивое мита даје материјал за познавање друштва у коме ти митови функционишу. С друге стране могу послужити и као предложак уметничком дијивљају мита који тиме избегава опасност да сведе на пуку репродукцију и ревитализацију митске свести.

ART AND THE ANALYSIS OF MYTH

by

Ivan Kovačević

Summary

The paper discusses the meditation between the anthropological and artistic approach to myth. Created in the co-operation with the artistic group „Bazaar“, it tries to make the anthropological analysis of myth usable in every other sense, so it should be also understood as applied anthropology. Fragments of myth are often in the focus of intellectual curiosity and artistic creation, but if they are not previously analytically processes and interpreted, than the direct creative approach to myth becomes a new, uncultivated myth-making. Classic anthropological analyses like the structural analyses, with their results can enable a deeper artistic insight into myth, but only after they were transformed and translated from the „heavy“ structuralist language into the language available to the artist.

The paper also points to the dangers of neomythical consciousness, which, if it is analytically non-elaborated, can lead the artist – whose intentions converge with the scientific ones and who tends towards presenting the artistic experience of the world – to the path of manifold arbitrariness.

Therefore, the artistic experience of myth which reflects the artist's state of consciousness must be preceded by the deconstruction of that myth to bring its social reality to light.

Саша Недељковић

СРПСКА ДРУШТВА У ДУБРОВНИКУ НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА

САЖЕТАК: У другој половини 19. века и на почетку 20. века Дубровник је био центар приморских Срба, католика и православних. Национални рад Срба одвијао се преко културних и привредних друштава. Просветно-привредно друштво Српска Зора основано је 1901. године у Книну. Подстицало је оснивање земљорадничких задруга по селима и штедионица по градовима. На иницијативу Српске Зоре основан је 1905. године Савез српских привредних задруга на Приморју. Главна активност Српске Зоре била је јачање српске интелигенције путем помагања сиромашних ученика. Помагала је новчано рад српских певачких друштава на Приморју. Матица српска у Дубровнику основана је 1909. године као задужбина трговца Константина Вучковића. Прва гимнастичка (витешка) друштва на Приморју основана су 1907. године, Душан Силни у Дубровнику и Српски соко у Рисну. Витешко васпитање било је истовремено телесно, морално и народносно васпитање. Српска соколска жупа на Приморју основана је 1911. године у Херцег Новом. Жупа је била део Савеза српског соколства у Београду. Одржала је слет у Дубровнику 1913. године и слет 1914. у Книну. По објави рата Србији 1914. године забрањена су сва српска друштва. Приморски Срби настојали су да пребегну и као добровољци ступе у војске српских држава. Српска војска ушла је у Дубровник 13. новембра 1918. На дан уједињења, 1. децембра 1924. године откривен је споменик краљу Петру I. Дубровник је 1925. године посетио краљ Александар и краљица Марија. С врло скромним средствима национални прегаоци су пожртвованим радом успели да окупе, покрену и поведу приморске Србе у борбу за ослобођење и уједињење.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Дубровник, Херцег Нови, Котор, Примасија Српска, Српска Зора, Матица српска, Душан Силни, Соко, задруге, штедионице

Дубровник је у другој половини 19. века био културни и привредни центар приморских Срба. Образовани приморци су као национални прегаоци (Матија Бан, Валтазар Богишић, Симо Матавуљ, Љуба Јовановић ...) прелазили у Србију и Црну Гору. Др Лујо кнез Војновић примио је 1896. године понуђено место личног секретара кнеза Николе посредовањем

црногорског министра правде др Валтазара Богишића. На опроштајној вечери у Народној Штионици (основаној 1861. године) у Дубровнику поручио му је дубровачки властелин Јеро Наталић: „Лујо, реци на Цетињу да српска Атина поздравља српску Спарту“¹. Лујо кнез Војновић је 1899. године постао црногорски министар правде. Као црногорски опуномоћени посланик при Ватикану заједно с арцибискупом барским и примасом српским Шимуном Милиновићем заступао је 1901–1902. године Црну Гору и Србе католике у спору око словенског завода Светог Јеронима у Риму. Због недостатка средстава арцибискуп Милиновић није остварио своју идеју о отварању сјеменишта у којем би се образовао кадар који би чинио језгро „уједињења српства и слоге Југословенске“. Арцибискупско сјемениште Примасије Српске у Бару почело је са радом 1935. године. Лука Боне, Божо Хопа и др М. Грацић из Дубровника су у име Срба католика упутили 1939. године барском арцибискупу и примасу српском др Николи Добречићу представку о потреби отварања Српске католичке богословије у Бару². Дубровник је био културни, а Примасија Српска у Бару верски центар Срба католика. Књижевни часопис *Словинац* који је излазио од 1878. до 1884. године био је часопис словинског покрета. У редакцији часописа били су Нико и Медо (Орсат) Пуцић, Луко Зоре, Иван Стојановић, Марко Цар, Јован Сундечић и Мате Водопић. Први српски лист у Дубровнику *Гуштерица* излазио је 1882/83 године. После *Гуштерице* новине дубровачких Срба биле су лист *Глас Дубровачки* (1885/86), *Дубровник* (основан 1892), календар-алманах *Дубровник* (основан 1897) и часопис *Срђ* (основан 1902). *Гуштерицу* и *Глас Дубровачки* уређивао је Никша Матов Гради. Лист Српске народне странке на Приморју *Дубровник* уређивао је од 1895. до своје смрти 1904. године књижевник Антун Фабрис³. Уређивао је такође календар *Дубровник*, *Срђ* и издавао Српску дубровачку библиотеку.

На Приморју постојале су само четири приватне српске школе и то у Котору, Дубровнику, Задру и Шибенику. Национални рад приморских Срба одвијао се преко просветних и привредних друштава. Друштва су окупљала Србе католичке и православне вере. Српско братство, основано 1897, трудило се да целокупни јавни живот Срба концентрише у јединственој организацији и на политичкој основи. Аустријске власти су Српско братство забраниле 1899.

На скупштини у Книну, 20. и 21. октобра 1901, састали су се посланици, општински начелници, свештеници, учитељи, занатлије, трговци и виђенији сељаци приморских Срба и по угледу на Српско привредно друштво Привредник из Загреба основали просветно-привредно друштво Срп-

¹ Војновић, Лујо (1922). *Скромни помени о Великом Краљу*, Загреб, стр. 27.

² Растводер, Шербо, Растводер, Јасмина (1991). *Др Никола Добречић, арцибискуп барски и примас српски*, Будва, стр. 112, 113, 163.

³ *Изабрани чланци Антуна Фабриса* (1940). Сакупио и предговор написао др Х. Барић, Београд: Издање „Дубровник“, стр. XI.

ска Зора. Најзаслужнији за оснивање друштва био је Антун Фабрис. Ново друштво је после искуства са Српским братством одвојило просветно-привредни рад од политике. У првом броју листа *Српска Зора* Уредништво је изјавило: „Уклањаћемо се од политике, али ћемо се ипак држати програма Српске Народне Странке на Приморју, у колико наш рад буде засијецати у тај програм.“⁴ На скупштини у Дубровнику, 9. маја 1902. усвојена су правила друштва и изабрана управа под председништвом Матеја Шарића, апотекара из Дубровника. Управа је имала 15 чланова, и то: „Пресједник Матеј Шарић, апотекар, Дубровник; I. Потпресједник: Никола Бабић, трговац, Дубровник; II Потпресједник: др Крсто Ковачевић, Шибеник; Благајник: др А. Пуљези, нотар, Дубровник; Тајник: др С. Кнежевић, адвокат, Дубровник; Одборници: др Рудолф Сарделић, адвокатски кандидат, Херцег Нови; Јово Бердовић, трговац, Дубровник; др. Вл. Матијевић, адвокат, Дубровник; Буро Вукотић, Котор; Мирко Комненовић, Херцег Нови; Ерменејилд Јоб, Дубровник; Влад. Десница, Обровац; Јосо вит. Кулишић, Врлика; Сава Барбић, Дубровник; Антун Фабрис, Дубровник“⁵. Установљени су пододбори Српске Зоре у местима где је било најмање 30 чланова. По селима повјереници су били свештеници и учитељи. Они су били посредници између Српске Зоре и народа и највише су допринели успеху Српске Зоре. Епископ др Милаш препоручио је путем окружнице свештенству да се што јаче заузме за просветни и привредни рад Српске Зоре. Седиште друштва било је у Дубровнику. Рад друштва кретао се у два правца. С једне стране, радило се на унапређењу привреде, а с друге, на подизању опште просвећености приморских Срба (*Просветом слободи*). Тај двоструки рад развијао се упоредо, преплитао се и допуњавао, како су то захтевале потребе народа и омогућавале локалне прилике на терену. По *Уставу* Просвјетно-привредно Друштво Српска Зора бавило се:

„а) васпитањем народа, оснивајући и потпомагајући просвјетне установе, а особито школе и јавне народне библиотеке, потпомагајући похађање школских завода са потпорама ученицима и наставницима, потичући јавна предавања и расправљања о васпитним и научним предметима; издавајући или потпомагајући издавања књига, које одговарају духу овога друштва.

б) оснивањем народно привредних установа, а особито земљорадничких задруга и штедионица, и иначе унапређивањем пољопривреде“⁶

Да би унапредила привреду „Српска Зора“ је подстицала оснивање земљорадничких задруга по селима и штедионица по градовима. На челу покрета за оснивање задруга били су Срби Дубровчани, Луко маркиз Бо-

⁴ У *Прва ријеч*, *Српска Зора*, стр. 1, бр. 1, Год. I, 20. јануара 1907, Дубровник: Српска Дубровачка Штампарија Др. Грацића и др.

⁵ *Српска Зора*, стр. 84, *Дубровник календар за годину 1903*, (1902), Год. VII, Дубровник: Српска Дубровачка Штампарија А. Пасарића.

⁶ Устав Просвјетно-привредног Друштва „Српска Зора“, стр. 4, бр. 18, 12. (25) септембра 1908. Год. II, *Српска Зора*, Дубровник: Српска Дубровачка Штампарија Др. Грацића и др.

на, Матеј Шарић и др Рудолф Сарделић. Прва српска земљорадничка задруга на Приморју основана је 1902. године у Боки Которској у селу Каменари. У првој половини 1904. године основане су земљорадничке задруге у Главатићу, Главатима, Пријерадима, Мокринама и Ораховцу (у Боки Которској); у Ђеврскама и Кистањима (у северној Далмацији). Укупно су до 1914. године на Приморју основане 42 земљорадничке задруге, две рибарске задруге (Баошић и Св. Стефан) и три уљарске задруге. Уз помоћ Српске банке из Загреба и њеног прокуристе Стевана Карамате основане су штедионице: Српска бокешка штедионица у Котору 1901, српске штедионице у Задру и Дубровнику 1902,... На иницијативу Српске Зоре основан је 1905. године Савез српских привредних задруга на Приморју са седиштем у Дубровнику. Први збор српских задруга на Приморју одржан је 7. августа 1908. године у свечаној дворани Српског пјевачког друштва Слога у Дубровнику. На њему је учествовало изасланство задругарства из Србије на челу с Михаилом Аврамовићем.

Упоредо с радом на ширењу српскога задружног покрета Српска Зора је по селима делила пољопривредне алате, плави камен, вештачко ђубриво и семење детелине. Ради семења и гладних година сељацима је препоручивала установу Задружних амбара. На иницијативу Савеза српских привредних задруга основана је 1909. године у Дубровнику Централна каса српских привредних задруга на Приморју. Председник Савеза српских привредних задруга и управник Централне касе био је Луко маркиз Бона. Савез српских привредних задруга је заједно са Српском Штедионицом у Задру, Српском Штедионицом у Дубровнику, Српском Бокешком Штедионицом у Котору, Српском Кредитном Задругом у Будви, Српском Кредитном Задругом у Херцег-Новом, Рисанском Кредитном Задругом у Рисну, Српском Кредитном Задругом у Книну, Српском Кредитном Задругом у Кистањима, Српском Кредитном Задругом у Скрадину и Српском централном банком за Босну и Херцеговину 1913. године основао Српску централну банку за Приморје у Дубровнику. Сем оснивача банци је приступило 120 нових дружинара из редова српских привредника. На оснивачкој скупштини, 14. децембра 1913. године конституисана је банка са 130 дружинара, с уписаним капиталом од 500.000 круна. Банка је преузела активу и пасиву Централне касе. На челу управе банке био је др Антун Пуљези.

Српска Зора давала је помоћ и стипендије сиромашним ученицима. Највећи део њених прихода ишао је на стипендирање ученика у Мушкој учитељској школи у Задру и ученица у Женској учитељској школи у Дубровнику. За школску 1913/14. год. Српска Зора одредила је 12.300 круна за школовање 33 учитељска приправника и приправнице⁷. Преко Српског привредног друштва Привредник из Загреба слати су сиромашни а вредни ученици од 12 до 15 година на учење заната. Српска Зора давала је шегртима припомоћ за одело и путни трошак. Српски народ је Српску Зору звао „народска каса“. Од 1907. излазио је два пута месечно лист *Српска*

⁷ Соко, бр. 9, стр. 222, септембар 1913, Њујорк.

Зора „за просвету и привреду“ који је доспевао и у најзабаченије српско село на Приморју. Гесло листа било је „Брза помоћ двострука је помоћ“. Уредник *Српске Зоре* био је учитељ Никола Бркић. Мита Пушибрк био је главни пословођа у друштву Српска Зора и уредник *Српске Зоре* 1914. За курсеве описмењавања Српска Зора давала је бесплатно своје букваре са читанком. Код сваке земљорадничке задруге оснивала је Задружну библиотеку, а у градовима Народне књижнице. Књижнице су редовно добијале листове *Српска Зора*, *Привредник* и календар *Српска Зора*. Помагала је рад српске музике у Книну и Дубровнику (Дубровачка Грађанска музика). Такође, помагала је рад српских певачких друштава: Јединство у Котору, Бранка у Задру, Србадија у Шибенику и Слога (основане 1874) у Дубровнику. У Котору је 1838. године подигнут Палац српског окупљања и у њему основано 1839. године Српско пјевачко друштво Јединство. Јединство је помагао владика бококоторско-дубровачки др Герасим Петрановић као и сва српска друштва. Владика је установио фондације за помоћ сиромашним ученицима. Јединство је заједно са Слогом 21. октобра 1877. године учествовало у општем весељу ради освећења храма Благовјештенија пресвете Богородице у Дубровнику. Паробродом, који су Дубровчани нарочито послали у Котор, дошли су поред других многих гостију одасланици општина Котор, Пераст, Рисан, Топла, Будва и Јединства. Из Далмације били су заступници општине Задарске и манастира Крка. Прослава је уз учешће око 140 гостију трајала два дана⁸. „Прославу црквеног освећења у Дубровнику, ванредни дочек дубровачких Срба без разлике вјере, забиљежило је Јединство у својим анализима златним словима“⁹. Такође Јединство је учествовало на величанственој прослави откривања споменика Ивану Гундулићу у Дубровнику 1893. Заједно с Јединством била су и друга бокељска друштва. „Ловоров венац са тробојном траком и натписом ‘Српска Народна Гарда српском пјеснику Гундулићу’ био је на слави Гундулићевој ношен од Илије Л. Ђивановића, који је Гарду на тој свечаности и заступао. Том пригодном представио се је Франу Гондоли, који се Гарди захвалио“¹⁰. Барон Франо Гондола био је опћински начелник Дубровника, члан Српске странке и потомак Гундулића.

У просветном раду Српска Зора сарађивала је с Добротворним задругама Српкиња у Дубровнику (основана 1887), Книну, Задру. Рад Српске Зоре омогућавали су доприноси „Видовданског дарка“; редовних чланова, утемељивача и добротвора, прилози пригодном народних и приватних свечаности и прослава; српских општина; приходи од артикала које је сама издавала као што су шибице, маст за чишћење ципела с марком „Српска Зора“. На писма и дописнице стављане су марке „Српске Зоре“. По узору

⁸ Извјешће одбора православног општества дубровачког о зидању и освештењу православног храма благовјештанскога у граду Дубровнику 1865–1877, стр. 23, у Дубровнику, Печатња др. Претнера 1879.

⁹ Бућин, Јован (1929). *Преглед рада ијевачког друштва „Јединство“ у Котору од године 1839–1929*, Котор, стр. 32–33.

¹⁰ Костић, Васко (1990). *Српска народна гарда Котор 1860*, Цетиње, стр. 142–143.

на Чехе по читаоницама прикупљани су прилози у касице. То добровољно опорезивање названо је „Зорина пореза“. Српска дубровачка омладина приређивала је забаве у корист фонда Српске Зоре. Почасни покровитељ забаве коју је приредила омладина 2. маја 1914. године био је професор Перо Будмани. Прилоге је добијала и од иселеника и њихових друштава као што је био Српски Народни Фонд у Сан Франциску. Они који нису хтели да дају прилоге одговарали су: „Нијесам ја Србин од Српске Зоре“.

Матица српска основана је 1909. године као задужбина трговца Константина Вучковића. Управу Матице сачињавало је Туторство српско-православне црквене општине у Дубровнику. Председник Матице био је Никола Бабић, а секретар др Франо Кулишић. Циљ Матице био је:

- 1) издавање српских књига искључиво ћирилицом; издавање периодичних листова за наставу, просвјету и привреду; куповање књижевних рукописа и старина за издавање за свој рачун;
- 2) награђивање књига и чланака;
- 3) ширење издатих и награђених књига било поклањањем или продавањем уз нижу цену;
- 4) оснивање библиотеке Матице српске, приступачне свима у Дубровнику;

- 5) помагање из закладних прихода школских установа и ученика¹¹.

Издавала је књиге Ива Војновића, Марка Цара, Ива Ђипика, Данила Петрановића, Светозара Ђоровића и других. Српска књижевна задруга, Матице српске у Новом Саду и Дубровнику поклањале су књиге које су издале Српској Зори за задружне књижнице. У априлу 1912. године Иво Војновић посетио је Београд. На повратку из Београда у Загреб, изјавио је дописнику *Ријечног новог листа*: „...Вратио сам се у своју кућу. Војновићи су живјели и умирали славом и шугом Србије. ... дошао сам и ја, па ми се чинило као да нисам нигђе другђе био. Та из Дубровника до Београда нема него скок простора, – а традиције историје и обичаја су још све живе. Та колико сам драгих Дубровчана нашао! И сјена великог Орсата Пуцића шетала се са мном по Калимегдану и по Теразијама. Имао сам његове пјесме у руци, па читао и гледао – и разумио све. Бог ме хтио надарити за све прегарање живота, показујућ ми *земљу обећања!*“¹².

Залагањем прегалаца око Српске Зоре оснивана су гимнастичко-трезвењачка друштва. Оснивање гимнастичких друштава био је нови вид задружничког рада прегалаца и омладине у борби за уједињење српског народа. У Цесаровини прва гимнастичка друштва основана су 1903. године: Обилић у Мостару и Српски Соко у Сремским Карловцима. Обилић је основан по угледу на витешка друштва Душан Силни у Србији. Прва дру-

¹¹ Унутрашњи правилник Матице српске у Дубровнику, Ц а р, Марко (1910) *Наше Приморје*, Издање Матице српске у Дубровнику, Књига 1, Српска Дубровачка Штампарија, Дубровник, стр. 24.

¹² Проф. С. Р о ц а, Везе Далмације са Београдом и Србијом, *Београдске Оштинске Новине*, бр. 7–8, јули-август 1940, Београд, стр. 642.

штва на Приморју основана су 1907: Српско гимнастичко друштво Душан Силни у Дубровнику и Српски Соко у Рисну. На челу Душана Силног био је Мате Грацић, власник Српске штампарије у Дубровнику, а на челу Српског сокола капетан Александар Видовић. Друштво Душан Силни окупило је преко 100 чланова. У почетку друштвене просторије и вежбаоница биле су смештене у зградама старешине Грацића на Пилама. Витешко васпитање било је истовремено телесно, морално и народносно васпитање. Схватате јавности да је друштво Душан Силни акробатско, ометало је јачање друштва. У управи друштва били су 1910. године старешина др Мато Грацић, подстарешина Иво Шуберт, тајници Д. Пушибрк и Д. Мариновић, економ Ђ. Марић, благајник Јовица Л. Перовић, заменици одборнички Кристо П. Доминковић, уредник листа *Дубровник*, и М. Милишић, барјактар Ерменеђилдо Јоб и заменик Влахо Рагуж¹³. Најзаслужнији за рад друштва био је друштвени вођа Лесо Куртовић. Залагањем старешине Мате Грацића, подигнут је Дом Душана Силног у Дубровнику. Члан друштва Јован Л. Перовић певао је песму Душановка а музику за песму (марш) компоновао је Иван витез Чижек, капелник српске музике у Дубровнику¹⁴.

ДУШАНОВКА

Напред, напред, браћо мила,
Друг уз друга нек' је свог,
Српског рода снаго чила,
Помог'о те вишњи Бог!
Старе славе зв'језда јасна
У имену нашем сја;
Мисао је наша часна,
Здраво Силни, здраво сви!

Ко год јача снагу т'јела,
Духу своме диже лет!
За јуначка кадар дјела,
Ићи борби у сусрет!
Узданице славе нове,
Мисо сама кр'јепи нас;
Будућност нас рода зове,
Напред Силни, напред сви!

Да би потпомогли оснивање витешких друштава дубровачки душановци су 1910. године приредили излет бродом у Цавтат и Боку Которску. После излета основана су нова друштва у Котору, Херцег Новом и Ђеновићима. Душановци су учествовали на слету бугарских *Јунака* у Софији 1910. Том приликом у Београд су дошли представници српског соколства из Срема, Крајине, Приморја, Босне и Херцеговине. После одржане јавне соколске приредбе у Горњем граду, којој је присуствовао и престолонаследник Александар, и после пријема у двору краља Петра, представници српског соколства из Србије и с територије Аустро-Угарске одржали су састанак у Београду. На том састанку одржаном од 7. до 9. новембра Кристо Доминковић представљао је Приморје. На састанку је одлучено да се створи Српски соколски савез са седиштем у Београду. На слетовима у

¹³ *Српски Соко*, Год. IV, Бр. 7, 9. фебруар 1910, Сремски Карловци, стр. 138.

¹⁴ *Српски вишњез*, бр. 3, 1. март 1912, Београд, стр. 67.

Загребу и Прагу наступало би се под заједничком савезном заставом и заједнички вежбало симболичну вежбу ослобођења¹⁵. При повратку из Софије у Београд примио их је у официрском дому краљ Петар. Разговарали су о пријатељима краља Петра у Дубровнику. Краљ Петар је некада станао у кући Ковачевића на врху Високе улице. Душановци „доносе у Дубровник Његове поруке пуне очинске љубави и храбрења“¹⁶. Породица кнеза Петра Карађорђевића, касније краља Петра 1889. становала је у кући над Пилама. О престолонаследнику Александру забележено је: „Дубровачки пук је добро познавао младог краљевића с његовом дадиљом, пак су се господа и нарочито дубровачке госпође знале заустављати, да младог кнежевића помилују и пољубе!“...¹⁷. Своје сусрете с кнезом Петром у Дубровнику описао је др Лујо кнез Војновић у својој књизи *Скромни ѿмени о великом краљу*. Веслачко одељење (8 веслача) Душана Силног приредило је 1911. године излет од Дубровника до Котора. За 12 сати и 30 минута прешли су 80 км (46 морских миља). Чамац се заустављао у Херцег Новом и Рисну. Соколи су свуда показивали према душановцима братску пажњу, нарочито у Рисну, где је душановцима била приређена богата вечера, на којој је било око 60 особа. Ришљански соколи, на челу са својим старешином капетаном Александром Видовићем, испратили су их на чамцу све до Пераста. Пред Котором им је изашло у сусрет веслачко одељење которског Српског Сокола¹⁸. Српска соколска жупа на Приморју основана је 1911. године у Херцег Новом. У њу је ушло седам друштава из Боке Которске (Рисан, Котор, Херцег Нови, Ђеновићи, Бијела, Будва и Паштровићи-Кастио), једно из Дубровника и једно из Книна. Жупа је окупила око 800 чланова. Да би помогли у организацији приморске жупе из Сремских Карловаца, средишта српског соколства у Цесаровини, упутили су Милана Теодоровића¹⁹. Жупа је била део Савеза српског соколства у Београду. За старешину изабран је Мирко Комненовић, старешина Српског сокола у Херцег Новом, истакнути члан Српске зоре и потпредседник Савеза српских привредних задруга на Приморју. Група српских сокола предвођена др Лазом Поповићем, старешином Фрушкогорске Жупе, посетила је 17. августа 1911. Дубровник. На обали (Груж) дочекали су их постројени душановци с Грађанском Дубровачком музиком. У поворци душановаца и музике соколи су посетили Гундулићев споменик. Пред спомеником је др Лаза Поповић изрекао неколико бираних речи и положио венац. Душановци су у подне приредили соколима обед у својим просто-

¹⁵ Драгић, др Милорад, Рад Љубомира Давидовића у Соколству, *Споменница Љубомира Давидовића*, Издање Главног Одбора Демократске странке, Београд, стр. 115.

¹⁶ Једини и врховни услов на коме је основано Соколско друштво Дубровник, *Дубровник*, бр. 28, 20. јула 1940, Југословенска Штампарија, Дубровник, стр. 2.

¹⁷ Шкавић, др Јосип Ј. (1934) Дјетињство краља Александра, *Младосић*, бр. 3, Новембар 1934, Год. XIII, Загреб, стр. 56.

¹⁸ *Српски Соко*, Сремски Карловци, Год. V, бр. 9–10, стр. 166.

¹⁹ *Споменница Карловачког сокола 1904–1929*, Сремски Карловци, Српска манастирска штампарија, 1929–526, Сремски Карловци, стр. 23.

ријама. У име „Душана Силног“ Нико Ђивановић поздравио је соколе из Војводине, Србије и Старе Србије. Истог дана соколи су паробродом „Соко“ посетили Цавтат. Град је био искићен заставама, а соколе је дочекала општинска музика и грување прангија. На гробу Валтазара Богишића положио је др Лаза Поповић, уз неколико бираних речи, венац са српском тробојницом. После разгледања градића, Богишићевог музеја, књижнице и слика Влаха Буковца у цркви соколи су се вратили у Дубровник. Душановци и Срби Дубровчани су соколима приредили вечеру у хотелу Имперријал. Сутрадан душановци су приредили Јавну вежбу и концерт. Соколи, душановци (чланови, мушки и женски подмладак) и српска музика кренули су заједно возом 19. августа 1911. године у Требиње на II Херцеговачки Српски Соколски Слет. Слет је трајао два дана. На Слету је душановачки мушки подмладак изводио вежбе палицом, под управом А. Куртовића. Женски подмладак извео је вежбу копљем и вежбу вретенима. Чланови Душана Силног извели су вежбу пирамиде на лествицама²⁰. У Котору је 1. септембра 1912. године развијена соколска застава и одржане вежбе друштва Боке и Дубровника. Први слет Српске соколске жупе на Приморју одржан је 12. 10. 1913. године у Дубровнику. Слет је почео поворком из Дубровника ка вежбалишту у Грушком пољу. У поворци су учествовали: 1) Дубровачка Грађанска музика; 2) Соколске заставе; 3) Старешинства жупа и друштва; 4) Хрватски соколи; 5) Соколски подмладак Душана Силног; 6) Сви српски соколи редом; 7) „Душан Силни“ из Дубровника. После вежби соколи су отишли на Брсаље, гдје је била јавна забава и весеље. Учествовало је 500 сокола²¹. На слету су учествовали и српски соколи из Босне и Херцеговине. Поводом Слета Жупа је издала разгледницу на којој је приказан члан сокола наоружан ножем у борби са змајем који је другог сокола обавио и дави репом. С обе стране разгледнице исписано је гесло „Устај, живи. Бори се, не клони!“. На дну разгледнице је панорама Дубровника с текстом „Први слет Српске Соколске Жупе на Приморју у Дубровнику“. Кристо Доминковић био је један од српских заступника у Савезу словенског Соколства у Прагу (основан 2. фебруара 1908. године у Бечу). На скупштини Жупе у Дубровнику 1914. године изабрана је нова управа. Изабрани су: старешина Мирко Комненовић; подстарешина др Мато Грацић; тајник Јово Секуловић; благајник Петар Тошић; вођа Лесо Куртовић и од сваког соколског друштва по један члан управе. За надзорнике Жупе изабрани су: за Боку Которску Б. Јововић, а за Горњу Далмацију Вељко Покрајац²². На Јавној вежби на Брсаљама извођене су Српске вежбе са I Свеславенског слета у Прагу. Наредни Слет Жупа је одржала на Далматинском Косову код цркве Лазарице, крај Книна на Видовдан 1914. „Хиљадама народа с крајине Книнске, Вр-

²⁰ Излет у Дубровник и Требиње, *Српски Соко*, бр. 11 и 12, стр. 182, 25 Октобар 1911, Сремски Карловци.

²¹ *Соко*, (1913) Њујорк, бр. 11, Новембар 1913, Год III, стр. 268.

²² *Соко*, (1914) Њујорк, бр. 5, Мај 1914, Год. IV, стр. 110.

личке од Кистања, Задра, Бенковца, Дрниша из Сплета и Каштела Шибеника, Скрадина Обровца, Сиња, Имотскога из Боке и Дубровника са крајине Босанске и из Лике окупише се око братских соколских чета и помолише се Богу за изгинулу браћу храбре косовске Осветнике. На парастосу је складно пјевало пјевачко друштво Србадија из Шибеника. Иза парастоса изводили су са успјехом вјежбе српски и хрватски соколи уз пратњу Сплетске музике²³. На слету је Грга Анђелиновић одржао говор подељен у четири дела а сваки се завршавао рефреном „Не кличем здраво ни мени ни вама, већ оним јунацима који ће скоро гинути за народно уједињење“²⁴.

После сарајевског атентата франковци су опустошили Дом „Душана Силног“, потопили друштвени чамац, скинули натпис „Душан Силни“ с Дома и гимнастичке справе бацили у море. У чланку „Непросвјетени и некултурни“ који је објављен у листу *Српска Зора* од 1. (15) јула 1914. године пише: „Иза одржаних задушница у суботу 4. о. мј. разбијала је и ломила руља све што је српско у Дубровнику ... Разбијачи су најжешће наваљивали на опћину, а највећу су штету починили у Српском Соколу ‘Душану Силном’, гдје су остали само голи оштећени зидови а сав намјештај, гимнастичке справе и друштвени чамац изломиле су разбијачи на комадиће“²⁵. *Илустрировани листи* из Загреба објавио је 18. септембра 1914. године на насловној страни четири фотографије демолирања Дома „Душана Силног“ под насловом „Демонстрације у Дубровнику“²⁶. У листу *Дубровник* о нападима на српске школе: „Већ 4. јула 1914, шест дана након убијства надвојводе Франца Фердинанда, несвијесна руља сваког олоша и догонске фукаре, нахуцкана од органа аустријске војне и цивилне власти, бијаше провалила и у локале српских школа, поломила намјештај, скрхала учила, раскидала разна акта и бацила их кроз прозор, ...“²⁷. По објави рата Србији 1914. године забрањена је употреба ћирилице и сва српска друштва. Делатност Матице српске обустављена је, а прегаоци затворени²⁸. Рат је пресекао цели задружни полет. За време рата тамнице су биле испуњене националним прегаоцима, члановима задруга, предњацима сокола. На Мамули били су затворени Мирко Комненовић и капетан Видовић. Прегаоци из Дубровника на челу с Ивом Војновићем спроведени су у тамницу у Шибеник. Кристо П. Доминковић описао је своје успомене из таоштва и ин-

²³ Прослава на Далматинском Косову код Книна, (1914) *Српска Зора*, бр. 9, 1 (15) јула 1914, Бокешка штампарија у Котору, стр. 2.

²⁴ *Соко на Јадрану*, (1936) бр. 1–4, јануар-април, Сплит, стр. 36.

²⁵ Непросвјетени и некултурни, (1914) *Српска Зора*, бр. 9, Год. VIII, 1(15) јула, Бокешка штампарија у Котору, стр. 3.

²⁶ Демонстрације у Дубровнику, (1914) *Илустрировани листи*, бр. 29, Год. I, 18. септембар, Загреб.

²⁷ Перовић, Јовица, (1940) Српске школе у Дубровнику за вријеме рата 1914–1918, *Дубровник*, бр. 21, стр. 3, 25 маја, Год. XXVII, Југословенска Штампарија, Дубровник.

²⁸ Милутиновић, К. (1971). Матица српска у Дубровнику, *Југословенски књижевни лексикон*, Матица српска, Нови Сад, стр. 313.

тернације у књизи *Пиљци и кржине*²⁹. Поморски капетан Милан Срзентић (23 године), предњак душановачког друштва у Дубровнику стрељан је 17. септембра 1914. године у тврђави Шпањола (Херцег Нови). Приморски Срби настојали су да пребегну и као добровољци ступе у војске српских држава. Многи нису успели у томе. Нико Капут, Србин католик из Дубровника борио се у одреду Војислава Танкосића у одбрани Београда³⁰. После капитулације црногорске војске батаљон Бокела добровољаца придружио се српској војсци при повлачењу преко Албаније. Мирко Комненовић је одмах по доласку у Ниш, посетио председника српске владе Николу Пашића и министра Љубу Јовановића, с речима: „Долазим као добровољац, без резерве да послужим Србији“. Као члан мисије за прикупљање добровољаца упућен је 24. јула 1915. године из Ниша у Русију. Радио је у Русији међу заробљеницима и пребезима на организовању Српских добровољачких дивизија³¹. Соколи који су пребегли Русима организовали су добровољачке јединице пре доласка српских официра. Добровољци су се уз велике напоре после револуције у Русији пребацили на Солунски фронт. На фронт су стигли добровољци из Северне и Јужне Америке са својим соколским заставама. У редовима српске војске учествовали су у пробоју Солунског фронта и ослобађању домовине. Лист *Дубровник* објавио је говор Божа Хопе одржан 1940. године у дубровачком Српском пјевачком друштву Слога приликом прославе 22-годишњице доласка српске војске у Дубровник 13. новембра 1918.: „на грушкој станици и добрим дијелом грушког пута, сила одушевљеног народа нестрпљиво ишчекивала долазак наших хероја; ...претсједник Народног вијећа др Петар Чингрија... добродошлицом поздравио Бијеле Орлове, ...затим непрегледна поворка кренула за војском пут града, уз веселу попијевку и свирање Српске грађанске музике, кличући Краљу Петру и српској војски; ...пред градским вратима капетан Ђорђевић зауставио војску и казао: ‘Војници краља Петра! У овом историјском часу када смо стигли пред капију града св. Влаха, прекрстимо се прије него уђемо у славни град’ – и војници се побожно крсте и клањају се лику св. Влаха који је поврх градских врата, као симболу наше старе државе, нашег поноса, наше некадање славе и величине. Дирљив је био онај час кад је војска .., улазила тихо у град, ...“³². На дан уједињења, 1. децембра 1918, српски државник, соколски старешина, академик и историчар Љуба Јовановић, из Котора, изјавио је: „Ево дана и часа на који је мислило и за који је радило, за који је страдало и за који је живело наше племе ... Све што смо у прошлости имали, најбоље и

²⁹ Доминковић, Кристо П. (1922). *Пиљци и кржине. Успомене и рефлексije из итаоштва и интернације 1914–1917*, Дубровник: Српска штампарија.

³⁰ М. П., (1940) Војислав Танкосић, *Дубровник*, бр. 43, 2. новембра, Котор–Дубровник, стр. 2–3.

³¹ Влаховић, Јово Н. (2006). Члан мисије српске владе у Русији, *Добровољачки гласник*, бр. 28, Год. XVI, Децембар Београд, стр. 202.

³² Хопе, Божа, (1940) Долазак ослободилаца у Дубровник, бр. 47, *Дубровник*, 30. новембра, Котор–Дубровник, стр. 3.

највише у племену нашем, радило је за овај велики чин, који је данас, ево, свршен.“³³ После Уједињења сви соколски савези и друштва ујединили су се у Соколски Савез С.Х.С. Соколско друштво Дубровник је заједно са соколским друштвима Српске соколске жупе на Приморју ушло у Соколску жупу Мостар „Алекса Шантић“ основану 1920. године. Жупа је добила име по песнику и оснивачу Српског гимнастичког друштва Обилић 1903. године у Мостару. Старешина жупе био је Чедо Милић, истакнути национални и соколски прегалац. Први окружни слет Боке Которске одржан је 17. јула 1921. године у Тивту. На слету су учествовала соколска друштва бокешког округа, а присуствовале су старешине жупе Мостар. На јавном збору грађана Дубровника 1923. године изабран је Одбор за подизање споменика ослобођења у Дубровнику. Збор је поверио израду споменика и његово постављање Ивану Мештровићу. На дан уједињења, 1. децембра 1924. године откривен је споменик краља Петра I Ослободиоца (велики барелеф) узидан у бедемима града, над унутрашњим вратима од Пила³⁴. Споменик је представљао краља Петра I Ослободиоца на коњу са соколом у руци. Над спомеником, у једној малој удубини, постављен је кип Св. Влаха, заштитника Дубровника, такође дело Мештровића. У књижици о Дубровнику коју је издао Обласни Одбор Јадранске Страже Дубровник истакао је историчар Јорјо Тадић: „И тако су Дубровчани над улазним вратима свога града поставили два своја симбола и идеала: Св. Влах, представника старог Дубровника, и Краља Петра, представника не само опћенародних и њихових националних настојања и коначних победа.“³⁵ Краљ Александар и краљица Марија су 1925. године посетили Црну Гору и Приморје. На ручку у Бару краљ Александар је дигао чашу и наздравио: „У Бару на овом првом кораку слободног српског мора дижем чашу за ваше благостање“. У Бару је краљ Александар посетио арцибискупа др Николу Добречића у Примасији Српској, а у Котору бискупа Франу Ућелинија Тицу. Краљевски пар је 27. септембра 1925. године ушао у Дубровник кроз врата од Пила, окружен почасном стражом Жупљана, у њиховим богатим народним ношњама. „Док су краљ и краљица пролазили преко Страдуна, са свих прозора је као киша падало на њих цвеће,... Дубровачке госпе са прозора палача махале су марамицама..“ Увече на свечаном банкету краљ Александар поздравио је Дубровник здравицом: „... Обистинило се оно што се привиђало Гундулићу у чежњивој визији. Дубровник је сад у својој великој земљи, у којој га чека достојна улога, ... Дубровник, кроз столећа представник наше просвећености, нека и од сад не прекида ту нит, ...нека осветла образ и себи и нама, одржавши високо

³³ *Око соколово*, (1936) бр. 1, 1. децембар, Београд, стр. 1.

³⁴ Мештровић, Иван (1969). *Успомене на политичке људе и догађаје*, Матица Хрватска, Загреб, стр. 144.

³⁵ *Дубровник – илустрирани вођ кроз дубровачку прошлост и садашњост*, (1929) Издање „Јадранске Страже“, Обл. Одбор-Дубровник, Штампарија „Јадран“, Дубровник, стр. 29–31.

своја сјајна предања. Дижем чашу у славу Дубровника.“³⁶. Дубровник је административном деобом државе постао седиште обласне самоуправе и великог жупана, те Управног Суда и Грађевинске Дирекције за сву Далмацију и Црну Гору. У Дубровнику је било средиште поморства Југославије, јер су две трећине укупне југословенске тонаже припадале дубровачким паробродарским друштвима³⁷. Пред заветном црквом Светог Влаха у Дубровнику, 13. новембра 1928. развијена је застава добровољаца. Застави је кумовао краљ Александар I. Среска организација Савеза добровољаца у Дубровнику извршила је посвету своје заставе коју су даровале госпође града Дубровника. С једне стране био је натпис : „Вјером у Бога, за Краља и Отаџбину“, а с друге стране: „Савез добровољаца – Дубровник“. Истог дана Одбор у Дубровнику открио је спомен-плочу, на спомен 10-годишњице уласка српске војске у Дубровник, а у непосредној близини споменика краља Петра³⁸. За дванаест година свог постојања, Српска Зора успела је да створи услове за свестрани културни, привредни и национални препород српског народа на Приморју³⁹. С врло скромним средствима национални прегаоци су пожртвованим радом успели да окупе, покрену и поведу приморске Србе у борбу за ослобођење и уједињење.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ж и в а н о в и ћ, Милан Ж. (1962). *Дубровник у борби за уједињење 1908–1918*, Београд.
- П а в л о в и ћ, др Петар Д. (1999). *Српски соко*, Српско Сарајево.
- Разгледнице и фотографије у Соколској књижници портала „Растко“, библиотеке српске културе на интернету (www.rastko.org.yu) или www.sokol.org.yu

³⁶ К р а к о в, Станислав (1926). Преко Високих Дечана и Ловћена у Приморје, *Алманах Јадранске Страже за 1926. годину*, Издаје Јадранска Стража, Главни Одбор Београд, стр. 82, 111.

³⁷ *Дубровник- илустрирани вођ кроз дубровачку прошлост и садашњост*, (1929) Издање „Јадранске Страже“, Обл. Одбор-Дубровник, Штампарија „Јадран“, Дубровник, стр. 25.

³⁸ Ј е р и н и ћ, Предраг С., (2006) Организације Савеза ратних добровољаца у Краљевини Југославији, *Добровољачки гласник*, бр. 27, Год. XVI, Јун, Београд, стр. 51.

³⁹ Л е ж а и ћ, Мирко (1939). Историјски преглед Северне Далмације, *Северна Далмација некад и сад*, Београд: Главна задруга за народно просвећивање, стр. 55.

SERBIAN SOCIETIES IN DUBROVNIK
AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

by

Saša Nedeljković

Summary

In the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century. Dubrovnik was the centre of the coastline Serbs, both Catholic and Orthodox. National activities of the Serbs developed through cultural and economic societies. The educational-economic society *Srpska Zora* (*Serbian Dawn*) was founded in 1901 in Knin. It encouraged the establishment of agricultural co-operatives in villages and savings-banks in towns. After the initiative of *Srpska Zora*, The Alliance of Serbian Economic Co-operatives at the coast was founded in 1905. The main activity of *Srpska Zora* was to strengthen the Serbian intelligentsia by helping the poor pupils. It helped financially the work of Serbian singing societies at the coast. *Matica Srpska* in Dubrovnik was founded in 1909 as an endowment of the merchant Konstantin Vučković. The first gymnastics (chivalrous) societies at the coast were founded in 1907, *Dušan Silni* (*Dušan the Great*) in Dubrovnik and *Srpski Soko* (*Serbian Falcon*) in Risan. The chivalrous education was at the same time physical, moral and national. The *Srpski Soko* centre at the coast was founded in 1911 in Herceg Novi. The centre was a part of the Association of the *Serbian Soko* Movement in Belgrade. It held a sports rally in Dubrovnik in 1913 and in Knin in 1914. After Austria-Hungary declared war to Serbia in 1914, all Serbian societies were banned. The coastal Serbs tried to defect and to join the army of the Serbian states as volunteers. The Serbian army entered Dubrovnik on November 13, 1918. On the Unification Day, December 1, 1924, the monument to the King Peter I was unveiled. In 1925, Dubrovnik was visited by the King Aleksandar and Queen Maria. With very modest resources and with devoted work, the national entrepreneurs managed to gather, inspire and lead to coastal Serbs to the fight for liberation and unification.

Бојан Тубић

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ПРАВИЛА О ЛОКАЛНИМ ПРАВНИМ ЛЕКОВИМА У ПОСТУПКУ ДИПЛОМАТСКЕ ЗАШТИТЕ

САЖЕТАК: У вршењу дипломатске заштите, примењује се правило о локалним правним лековима. Ово правило је оправдано практичним и политичким разлозима, како би се избегао превелики број захтева на међународном плану. Појединац, чије је право повређено, мора бити у могућности да тражи заштиту од кршења међународног права, или да користи правни лек који се не односи на питања међународног права, али пружа значајну надокнаду за штету на коју се појединац жали. Правило о локалним правним лековима има своје корене у античко доба у случајевима репресалија, а своје релативно јасне границе добија у 12. и 13. веку, где служи за решавање захтева између трговаца и страних градова. Оваква пракса је била присутна у наредних неколико векова, да би са јачањем националних држава, питање репресалија било регулисано у међународним уговорима између држава и оне су дозвољене само када тужилац није добио правично задовољење, или је дошло до неоправданог одлагања у поступку. Правни теоретичари тог доба, као на пример Гроциус и Вател слагали су се око овог питања и подржавали праксу. У 19. и 20. веку пракса држава је изузетно богата по овом питању, а и оно се појављује као један од услова дипломатске заштите пред међународним судовима и арбитражама. Овакав тренд се наставља и данас и правило о локалним правним лековима има своје место и у области заштите странаца и у области људских права.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: локални правни лекови, репресалије, дипломатска заштита

УВОД

Данас је опште прихваћено да међународна одговорност државе, за штету коју је она нанела појединцу, може бити утврђивана на међународном плану, тек када је заинтересовани појединац искористио локалне правне лекове, односно када је тужена држава добила прилику да ту повреду исправи сопственим средствима у свом, домаћем, правном окружењу. Питање искористићености локалних правних лекова релевантно је за решавање

међународних спорова који укључују појединца и државу. Обавеза да се сва правна средства унутар једне државе морају искористити пре изношења спора на међународни ниво има своје корене у дипломатској заштити странаца. Ово правило је данас прихваћено као обичајно правило међународног права и данас је неспорно, како у области општег међународног права и правила о одговорности држава, тако и у области људских права. Оно је доказано у дипломатској пракси многих држава где се ово правило јавља код дипломатске заштите странаца. Такође, оно је потврђено и пред Међународним судом правде и другим арбитражним трибуналима.

Након 1950. године, правило о искоришћености локалних правних лекова је проширило своје дејство из првобитне области примене, тј. дипломатске заштите странаца у иностранству, на област заштите људских права. Ово је урађено закључивањем међународних уговора између држава: Међународног пакта о грађанским и политичким правима (члан 41(ц) Међународног пакта о грађанским и политичким правима, 1966. године, „Службени лист СФРЈ – Међународни уговори“, бр. 7/71), Конвенције о елиминисању свих облика расне дискриминације (члан 11(3), Конвенција о елиминисању свих облика расне дискриминације, 1965. године, (E v a n s, 2003:122), Европске конвенције о људским правима (члан 35 Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, Рим, 1950. године, „Службени лист СЦГ-Међународни уговори“, бр. 9/2003), Америчке конвенције о људским правима. (члан 46 Америчке конвенције о људским правима, 1981. године, (E v a n s, 2003:154) Међународна тела, као што је била Европска комисија за људска права и сада Европски суд за људска права, морају да примењују ово правило. Важно је да се нагласи да га ови органи примењују, онако како је оно прихваћено у општем или обичајном међународном праву. У циљу бољег разумевања овог института, потребно је сагледати његов историјски развој.

ПОЧЕТАК ПОЈАВЉИВАЊА ПРАВИЛА О ЛОКАЛНИМ ПРАВНИМ ЛЕКОВИМА

Корени правила о искоришћености локалних правних лекова могу се наћи још у античко време и везани су за питање репресалија. У почетку су оне чињене без неких ограничења, а касније су странци, углавном трговци, имали право да добију правично задовољење. Репресалије су тада биле ограничене на случајеве ускраћивања правде. Оне више нису бивале приватна ствар, већ се у њих укључивала и јавна власт и оне су бивале легитимне уколико је суверен повређеног појединца гарантовао за њих. Повређени странац није више могао да сам спроводи правду, јер је јавна власт ограничавала приватно дељење правде. Он је морао прво да се обрати локалним судијама и властима и тек уколико су му они ускратили неко његово право, могао је да се жали свом суверену.

У 12. и 13. веку чињени су први покушаји да се рестриктивно регулише примењивање репресалија. Једна одредба која је претеча одредбе о искоришћености локалних правних лекова налази се у уговору који је 1265. године закључен између ханзеатских градова Штраслунда и Демина о заштити трговине. Након тога, трговачки уговори између италијанских градова увели су захтев да извршење репресалија мора да одобри регионална влада. И у Енглеској је у 13. веку усвојен принцип да су појединци одговорни за акте појединаца из исте заједнице. (T r i n d a d e, 1976:503).

Као добра илустрација односа у то време може послужити случај *Arnald de Sancto Martino v. The Castilians*, где се жртва жалила на пљачке и отимање имовине од стране Кастиљаца. Ово питање је изнето пред енглеског краља Едварда I, који је, подржавајући захтев Арналда учинио неколико безуспешних покушаја да добије одштету од краља Кастиље. Наредне 23 године, подносилац захтева је покушавао да добије решење свог случаја, све док 1316. године, када је питање изнето пред новог краља Едварда II. Он је, узимајући у обзир покушаје свог оца да реши овај случај и желећи да обезбеди одговарајућу заштиту за Арналда, наредио заплону имовине грађанина Кастиље у Портсмуту, заплону свих добара и робе поданика и трговаца краља Кастиље, до вредности која је била довољна да пружи потпуно задовољење Арналду за његов губитак.

Овакав систем репресалија је постојао кроз цео 14. век. Становници једног града су могли, законито, да добију накнаду за повреде које су им нанели становници другог града, путем репресалија, уз услов да поштују одређена правила. Систем је функционисао између градова у једној држави и између градова из различитих држава. У оба случаја поступак је био идентичан: подносилац захтева је прво тражио правду пред одговарајућим судом у његовом граду и, уколико није успео, обраћао се властима свог града. Када би представници управе града закључили да је његова тужба оправдана, они би запленили добра било ког грађанина оног града који је одговоран за штету, а који је био у оквиру његове надлежности, све док се не прикупи довољно средстава да би се надокнадила штета учињена подносиоцу захтева. Оваква пракса је била присутна у наредних неколико векова. Заправо, у 13. и 14 веку дошло је до ограничавања репресалија на случајеве ускраћивања правде. Занимљиво је да је једним уговором из 1309. године, закљученим између Холандије и Енглеске, омогућено стварање по једног суда у свакој држави, који би решавао захтеве држављана друге државе уговорнице. (T r i n d a d e, 1976:504).

РАЗВОЈ ПРАВИЛА О ЛОКАЛНИМ ПРАВНИМ ЛЕКОВИМА У 17. И 18. ВЕКУ

У 17. и 18. веку, са јачањем националних држава, питање репресалија је регулисано у међународним уговорима између држава и оне су дозво-

љене само када тужилац није добио правично задовољење, или је дошло до неоправданог одлагања у поступку. У уговору из 1664. године између Шпаније и Холандије обезбеђено је претходно обраћање домаћим судовима, пре решавања спора на међународном плану. Упркос овој уговорној пракси, репресалије су остале оно што су вековима пре биле – легитимне мере вршења притиска на неког суверена или државу, који су били одговорни за повреду, како би се обезбедила правда и добила одштета и то након што је повређена страна безуспешно искористила сва остала правна средства. Ова пракса, такозваних приватних репресалија, није могла да траје дуго, јер је то било опасно и доста несигурно за трговце, а и за владаре, јер су овакви њихови поступци често доводили до ратних сукоба.

Средином 17. века, у Енглеској је у неколико случајева потврђена потреба за коришћењем домаћих правних средстава пре него што се тражи репресалија од стране државе. На пример, у једном случају су двојици Енглеза, Шпанци отели њихове бродове, па су они користили сва домаћа правна средства како би добили накнаду штете. Тек када су се сви ти поступци показали као неуспешни Кромвелова влада је поднела захтев за накнаду штете. У свом мишљењу, судије Адмиралитета су, 1650. године, изјавили да шеф државе има обавезу да реагује на повреде учињене његовим поданицима, на домаћем плану. Тек уколико сва та средства обезбеђивања правде буду неуспешна, могу се легално чинити репресалије (T r i n d a d e, 1976:510).

Концентрисањем власти у рукама државе, ово је постао застарео систем, који је полако замењивала акција државне власти која је имала искључиво право да штити интересе својих држављана у иностранству. Тако су до краја 17. и почетка 18. века приватне репресалије проглашене недозвољеним, али је захтев да се искористе сва локална средства заштите, из старе праксе, наставио да постоји у модерној теорији одговорности држава.

Пракса држава је током целог 18. века подржавала правило о искоришћености локалних правних лекова. На пример, у свом мишљењу из 1711. године, поводом захтева неколико енглеских трговаца чије су бродове отели Данци, државни тужилац је инсистирао на искориштавању локалних правних лекова пред страним судовима, пре подношења захтева за репресалије. Такође, у свом извештају британској влади из 1729. године, један британски службеник је саветовао да појединац мора да искористи локалне правне лекове пре него што тражи помоћ државе, чак и ако то значи да се мора ићи на Малту или у Ђенову како би се добила накнада штете.

Правни теоретичари тог доба су се слагали око овог питања и подржавали праксу. На пример, Хуго Гроциус (Hugo Grotius) је 1625. године потврдио да постоји право на репресалије, али када пресуда против дужника или криминалца не може да буде добијена у разумно време, или када је она очигледно неправедна. (A m e r a s i n g h e, 2004:27). Вател (Vattel)

је у свом делу „*Le Droit des Gens, ou principes de la loi naturelle*“, написаном 1758. године, инсистирао да прво локални правни лекови требају да буду искоришћени, пре него што суверен може да интервенише у име својих поданика у иностранству. Уколико је неки појединац претрпео повреду у иностранству, он је морао прво да искористи сва мирољубива средства како би добио надокнаду за повреде које је претрпео. Интервенција суверена, у његово име, би се догодила само у случају очигледног ускраћивања правде.

До краја 18. века, постоје докази да се пракса репресалија замењује дипломатском интервенцијом или међународном арбитражом, иако странци који траже заштиту своје државе морају и даље да искористе сва домаћа правна средства. На пример, члан VI „*Цеј уговора (Jay Treaty)*“ из 1794. године, који је закључен између Велике Британије и САД-а, потврђује принцип да када се тражи повраћај дуга, не треба досудити компензацију у случају када је некоришћење локалних правних лекова одлучујући узрок за настале губитке. (A m e r a s i n g h e, 2004:28)

РАЗВОЈ ПРАВИЛА О ЛОКАЛНИМ ПРАВНИМ ЛЕКОВИМА У 19. И 20. ВЕКУ

У 19. веку дипломатска пракса држава показује да је обавеза искоришћавања локалних правних лекова постала један од темељних института дипломатске заштите. Ово правило је почетком века установљено као део дипломатске заштите, одвојено од права на репресалије.

Држављани УК у иностранству морали су да искористе локална правна средства у дотичној држави, пре него их њихова држава узме у дипломатску заштиту. Такође, ово правило се примењивало и на странце у УК, када су тражили заштиту своје државе због повреде коју су претрпели у УК. Од овог правила се одступало само у изузетним случајевима – када правни лекови нису били довољни или ефикасни, или када је долазило до неоправданог одуговлачења и процедуралних неправилности.

На почетку 20. века, принцип коришћења ефикасних и адекватних правних лекова потврђен је у случајевима захтева који су произишавали из британског одузимања бродова који су припадали САД. У другој половини овог века, постојали су бројни случајеви у којима је ова земља прихватала примену овог правила. На пример, 1962. године, дошло је до хватања и одузимања једног британског рибарског чамца на Исланду, јер је, наводно, незаконито рибарио у водама ове државе. Власници тог чамца су се жалили на пресуду. Заменик државног секретара УК је поводом овог случаја изјавио да је прерано да се коментарише, јер се још увек чекао резултат жалбеног поступка пред исландским судовима и да ће се, уколико то буде неопходно, предузети одговарајуће активности према исландској влади, чим буде позната одлука у жалбеном поступку.

У Француској је, такође, ово правило поштовано и то како у међународним уговорима које је ова држава закључивала, тако и у пракси. На пример, случај хапшења француског држављанина у граду *Port-au-Prince*, 1904. године, изнет је пред француски парламент. Министар спољних послова је изјавио да, пошто француски држављанин није искористио све правне лекове на Хаитију и пошто није установљено да је дошло до очигледног ускраћивања правде, у овом случају не постоји основ за дипломатску заштиту. У случају који се тичао хапшења француских држављана у Пољској, јер су правили фискалне прекршаје у тој држави, француска влада је истакла да ово правило ипак није апсолутни принцип и да је подвргнуто одређеним условима, као што је, на пример, редовно одвијање поступка. Она није оспоравала да њени држављани треба прво да потраже заштиту пред пољским судовима, нити да је кривични поступак против њих у Пољској незаконит, али је приговорила да непотребно продужавање њиховог притвора доприноси томе да се јавља ускраћивање правде, што би омогућило да француска влада поднесе захтев за накнаду штете. У пракси Француске, ово правило је примењивано и у погледу странаца који живе у тој држави. Представник Француске на Конференцији за кодификацију међународног права, која је одржана 1930. године, инсистирао је у свом обраћању Трећем комитету, на примени овог правила.

Владе Француске и Италије су заједно помериле ограничења примене овог правила у случају који се тичао француско-италијанске компаније, која је радила у Грчкој. Могућа заједничка интервенција ове две државе у име те компаније спречена је приговором Грчке, која се позивала на правило о локалним правним лековима и принципе међународног права и тврдила да компанија мора да се обрати домаћим судовима, пре него што се случај изнесе у виду дипломатске заштите. Владе ове две државе су изјавиле да уколико су локални правни лекови недовољни или неадекватни, односно ако домаће законодавство не пружа компанији неки правни лек који она може искористити, ово правило се неће примењивати.

Министарство спољних послова Италије је у неколико ситуација потврдило да постоји обавеза искоришћавања локалних правних лекова. (Trindade, 1976:517)

Влада САД је у 19. веку поштовала правило о локалним правним лековима, односно захтевала је да странац мора искористити сва њему доступна домаћа правна средства, пре него што може доћи до дипломатске интервенције његове државе. Ово је приметно у 15 случајева у којима је ово правило непрестано потврђивано. Само у изузетним околностима сматрало се да правило о локалним правним лековима не мора бити поштовано и то када је домаће дељење правде имало одређене недостатке или није ни постојало, односно када је долазило до ускраћивања правде.

У 20. веку пракса у САД није претрпела значајне промене поводом овог питања. Једна америчка компанија је 1908. године тражила од своје владе да поднесе захтев руској влади за надокнаду штете, која је, наводно,

настала док је превожена железницом кроз Русију. Пошто ниједна тужба није подигнута пред руским судовима за накнаду наводне штете, није постојао правни основ да америчка влада овај случај узме у дипломатску заштиту. Ово је потврђено и у наредним сличним случајевима.

Пракса у Канади је такође подржавала праксу примене правила о локалним правним лековима. Ово је потврђено у једном мишљењу канадског заменика секретара за спољне послове из 1964. године, поводом захтева за вршење дипломатске заштите против Индије (*Canadian Yearbook of International Law* 1965:326, 327). Ово је потврђено и у наредним случајевима у односима са другим државама.

Интерамерички судски комитет је у свом мишљењу, 1965. године, рекао да право и пракса САД говоре да спровођење одговорности државе у међународном праву је, обично, подвргнуто искоришћавању локалних правних лекова, које повређеном појединцу обезбеђује домаће право државе о чијој се одговорности расправља. (OAS doc. OEA/Ser.I/VI.2-CIJ-78, September 1965, pp. 10/11).

Средином 19. века установљена је пракса да неке латинскоамеричке државе усвајају законе који јачају принцип коришћења локалних правних лекова. На пример, у колумбијском праву било је предвиђено да се у уговор између владе и странца убаци клаузула којом би се странац одрекао захтева за дипломатском заштитом своје државе поводом неког питања, које је повезано са извршењем уговора, осим у случају ускраћивања правде. Ово је један од неколико случајева примене такозване Калво клаузуле, где се странац, закључујући уговор са страном владом, саглашава да не тражи од своје државе дипломатску заштиту за питања која проистичу из тог уговора и да, таква питања поднесе на решавање надлежним домаћим судовима у складу са правом те државе. Однос између ове клаузуле и правила о искоришћености локалних правних лекова био је предмет многих дискусија. Неки су сматрали да ова клаузула кодификује дато правило, а неки су поистовећивали клаузулу са правилом о локалним правним лековима, сматрајући да је правило део међународног обичајног права, а да клаузула везује странца за територијалну надлежност оне државе са којом је странац закључио уговор који садржи ту клаузулу. Искључујући дипломатску заштиту, Калво клаузула чини да надлежност домаћих судова постане искључива надлежност. У последњим годинама 19. века постојала је честа пракса склапања међународних уговора између латинскоамеричких држава и између њих и неких европских држава, који су предвиђали обавезу искоришћавања локалних правних лекова, у покушају да успоставе границе вршења дипломатске заштите и резервишу за домаће судове надлежност над свим правним захтевима. Овакве одредбе су укључене у неколико уговора између латиноамеричких и европских држава, као и између самих држава Латинске Америке.

Члан 7 Интерамеричког уговора о мирном решавању спорова из 1948. године (који је још познат и као Пакт из Боготе), условљава решавање

спорова путем дипломатске заштите својих држављана у иностранству, претходним коришћењем локалних правних лекова (*OAS doc. OEA/ Ser. I/ VI.2 – CIJ – 61, 1962, p. 40*). Латиноамеричке државе су своје мишљење о овом правилу изразиле кроз међународне конференције, које су резултирале са неколико релевантних инструмената који садрже потврду принципа искоришћавања локалних правних лекова. Интерамерички судски комитет, који је основан у оквиру Организације америчких држава, донео је, 1961. године, мишљење под називом „Допринос америчког континента принципима међународног права који регулишу одговорност држава“. Ова студија се заснивала на пракси латиноамеричких држава, за коју је Комитет сматрао да се у многим деловима разликује од оне у САД, која се заснивала на принципима европских држава из 19. века. Већинско мишљење из те године је представљало ставове 16 држава овог региона, по овом питању, док је став САД установљен у следећем мишљењу које је Комитет донео 1965. године (*Majority Opinion of 1961 in OAS doc. Cit. ref. CIJ – 61, pp. 37/41*). Прво, тј. већинско мишљење је подвргло све дипломатске захтеве принципу претходног коришћења локалних правних лекова, који, према овом мишљењу, на америчком континенту није само процедурално, него и материјалноправно питање (*OAS doc. OEA/ Ser. I/ VI.2 – CIJ – 61, 1962, p. 37*).

ПРАКСА МЕЂУНАРОДНИХ СУДОВА И АРБИТРАЖА

Поред праксе држава, и пракса међународних судова и арбитража је потврдила примену правила о искоришћености локалних правних лекова. На пример, у случају који је 1933. године Немачка поднела Сталном суду међународне правде против Пољске, који се тицао третмана једног пољског држављанина. Иако је овај случај повучен пре доношења одлуке о прелиминарним питањима, или меритуму, донете су одређене одлуке у овом случају. Две стране се нису сложиле око питања да ли је правило о локалним правним лековима примењиво у конкретном случају. Пољска влада је подржавала праксу да се ово правило примењује, указивањем на заштиту мањина према Женевским конвенцијама о конвенцијама о мањинама, иако га уговори нису изричито предвиђали. Немачка влада је заузимала супротан став, тако да је било нејасно да ли постоји устаљена пракса о заштити мањина (*The Administration of the Prince von Pless Case, Orders, of 4 February, 11 May, 4 July and 2 December 1933, PCIJ Series A/B Nos. 52, 54, 57 and 59*).

Такође, у бројним другим случајевима пред Сталним судом међународне правде и Међународним судом правде изношени су супротстављени аргументи о примени локалних правних лекова. То су случајеви: *Interhandel*, *Elettronica Sicula*, *Arrest Warrant of 11 April 2000 Case* и други. У случају *Norwegian Loans Case*, Суд није разматрао аргумент Француске да ло-

кални правни лекови нису морали да се искористе, јер су норвешка влада и њена легислатура повредили права француских деоничара директном интервенцијом, односно да је дошло до директне повреде. Суд није разматрао тај приговор, јер су постојали прелиминарни разлози за одбацивање захтева, који нису били повезани са пропустом да се искористе локални правни лекови. (*Norwegian Loans Case, ICJ Reports, 1957*). Међутим, издвојено мишљење судије Рида, које је било другачије од већине, је значајно, јер подржава тврдњу да постоје ситуације које укључују директне повреде, у којима се не примењује правило о локалним правним лековима (*Amerasinghe, 2004: 146, 147*).

Постоји неколико одлука међународних арбитража које говоре о правилу о искоришћености локалних правних лекова. У случају *Finnish Ships Arbitration (Finnish Ships Arbitration (Finland v. Great Britain), 3 UNRIAA, 1934)*, речено је да појединац у домаћим поступцима треба да истакне само оне аргументе које истиче и у међународном поступку. Од њега се не очекује да истиче такве аргументе пред локалним судовима, који би му, по мишљењу тужене државе, дали одговарајући резултат, нити је обавезан да такве аргументе истиче у међународном поступку. Он, међутим, мора изнети тужбени основ у складу са међународним правом, како би успео са материјалноправном формулацијом на међународном нивоу. Стога, искориштавање локалних правних лекова у вези са суштинским питањима везано је за тужбени основ у међународном праву, а не за неки посебан систем домаћих правних лекова. У случају *Ambatielos*, трибунал је окарактерисао лекове који треба да се искористе термином „правни“, рекавши да цео систем правне заштите који обезбеђује домаће право мора бити испитан (*Ambatielos Claim (Greece v. UK), 12 UNRIAA, 1956*).

Ово правило се данас примењује и пред судовима и трибуналима који се баве заштитом људских права, као на пример пред: Комитетом за људска права, Европским судом за људска права, Интерамеричким судом и Интерамеричком комисијом за људска права, Афричком комисијом за права човека и народа и другим телима.

ЗАКЉУЧАК

Правило о обавези искоришћавања локалних правних лекова се све до краја 17. века примењивало пре предузимања репресалија, а касније пре интервенције државе у име својих грађана. Такође, оно се примењивало само у односима између државе и странаца. Касније, су суверени тражили репресалије у име својих поданика а не странаца, док се сада ово правило примењује у оквиру одговорности држава за штету нанету странцима. Ови случајеви се разликују од ситуације када спор настане директно између две државе, кршењем међународног права. Због начела равноправности субјектата међународног права и њиховог суверенитета, не постоји обавеза да

једна држава искористи правна средства на територији друге. Такође, ово правило се примењује у случајевима када појединац покреће поступак пред међународном инстанцом због повреде коју му је проузроковала његова држава.

Ово правило је створено и развијено готово у целини у Европи, иако су државе на америчком континенту допринеле његовом развоју, посебно крајем 19. и почетком 20. века. Оно није настало интеракцијом развијених и неразвијених земаља и није створена да заштити интересе једних или других, него је настала као резултат самих развијених држава. Сада, међутим, „развијени свет“ гледа на ово правило као неповољно за своје интересе, посебно у погледу контекста страних инвестиција у земљама у развоју. Резултат је у све већем броју покушаја да се, између држава и између странаца и државе, искључи примена овог правила, које није апсолутно и може се искључити само јасном и недвосмисленом изјавом државе. Обим ове праксе говори о спремности тужене државе, из различитих разлога, да спор директно изнесе на међународни ниво, а не о томе да ово правило губи на значају. Такође, чињеница да је дошло до примене овог правила и у другим областима, осим дипломатске заштите, показује да међународна заједница има позитивно мишљење о њему и да и даље представља један значајан правни институт. Ово се пре свега односи на област људских права, где је правило о обавези искоришћавања локалних правних лекова презето из општег међународног права и примењује се у поступцима пред универзалним и регионалним телима за заштиту људских права.

ЛИТЕРАТУРА

- A m e r a s i n g h e, C. F. (2004). *Local Remedies in International Law*, Cambridge University Press.
- B r o w n l i e, Ian (2003). *Principles of Public International Law*, Oxford University Press, Oxford.
- Canadian Practice in International Law during 1964 as Reflected in Correspondence and Statements of the Department of External Affairs (1965). *Canadian Yearbook of International Law*.
- Е т и н с к и, Родољуб (2002). *Међународно јавно право*, Нови Сад.
- E v a n s, Malcolm D. (2003). *International Law Documents*. Oxford.
- S h a w, Malcolm N. (1997). *International Law*, Cambridge University Press.
- T r i n d a d e, Cancado A. A. (1976). Origin and Historical Development of the Rule of Exhaustion of Local Remedies in International Law, *Revue belge de droit international*, Bruxelles, vol. XII, No. 1, pp. 499–527.
- T r i n d a d e, Cancado A. A. (1983). *The Application of the Rule of Exhaustion of Local Remedies in International Law*, Cambridge University Press, Cambridge.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE RULES ON THE LOCAL LEGAL
REMEDIES IN THE PROCESS OF DIPLOMATIC PROTECTION

by

Bojan Tubić

Summary

The rule of exhaustion of domestic remedies applies in the process of diplomatic protection. It is justified by the practical and political reasons, in order to avoid big number of claims at the international level. The individual, whose right has been violated, must have the opportunity to seek protection against the violation of international law, or to use the legal remedy, which relates to the questions of international law, but gives substantial compensation for the damage the claimant is complaining of. The rule on exhaustion of local remedies has its origins in the ancient times in the cases of reprisals and it receives its relatively clear limits in the 12th and 13th century, when it is invoked in solving the claims between the merchants and other cities. This practice has been present in the following centuries and with the strengthening of national states, reprisals were regulated by international agreements between states and they were allowed only when the plaintiff did not receive redress, or some unwarranted delay in the procedure occurred. The legal doctrine, for example Hugo Grotius and Vattel agreed on this issue and supported the related practice. In the 19th and 20th century practice of the states has been intensified concerning this issue and it presents one of the conditions for the diplomatic protection before international courts and arbitrations. This tendency continues today and the rule on exhaustion of local remedies has its place in the area of protection of aliens and human rights.

Јелена Ковачевић, Мирјана Сеџединац

ДОПРИНОС РЕФОРМИ НАСТАВЕ – МАПЕ УМА

САЖЕТАК: Мапе ума, дијаграми специјалне структуре и начина формирања, могу се успешно користити у процесу наставе. У раду су дати основни принципи стварања мапа ума, са примерима њихове употребе, као и основни резултати који су постигнути применом мапа ума у оквиру различитих школских предмета и у раду са различитим узрастом ученика. Резултати наших истраживања показују изузетно значајне ефекте који се односе и на памћење и на знање ученика, као и на мотивисаност ученика и њихову сарадњу на часу. У раду је детаљније приказана и мапа ума формирана на једном школском часу, за лекцију *Француска буржоаска револуција*, у одељењу седмог разреда основне школе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: настава, реформа наставе, ефикасност наставног процеса, мотивација, мапе ума

УВОД

Основу напретка сваког друштва чине образовани, компетентни и активни грађани. Основни систем који обезбеђује развој ових људских потенцијала је систем образовања. Од његовог квалитета зависиће и економски развој земље и демократски развој друштва као и интеграција друштва у постојеће европске токове. Посебан значај у реформи система образовања мора се дати и повећању ефикасности наставе.

Учење у настави, односно школско учење, представља сложен процес на чију ефикасност утиче много фактора. Неки од тих фактора су различити системи школовања, различити програми, различити услови у којима се изводи настава. На њих се може утицати реформом образовања, али само уз озбиљне промене које укључују дуготрајну припрему, сарадњу великог броја стручњака различитих профила и већа материјална улагања. Променом ових фактора могу се, у некој мери, постићи бољи ефекти учења.

Међутим, и даље остају нерешени многи проблеми са којима се свакодневно сусрећу основни актери овог процеса: ученик и наставник. Уосталом, од њихове ангажованости и заинтересованости за процес учења у настави у највећој мери зависе и резултати који ће се постићи.

Ученик јесте у средишту процеса учења у школи, али различита лична интересовања и различите способности појединачних ученика знатно утичу на њихову могућност савладавања градива. Зато су за одређени број ђака програми тешки и неприлагођени, док би други могли да напредују брже. Ученици у току наставе улажу напор да се прилагоде друштвеној средини у којој уче. Све ово често доводи до специфичне атмосфере на часовима, која се углавном своди на „чекање да звони”, на страх од испитивања, на неучествовање и незаинтересованост, на учење мотивисано споља (оценом, ставом родитеља, строгошћу наставника и сл.).

Наставник представља мост између ученика и онога што треба научити. Од личности наставника ипак највише зависи колико ће се успешно одвијати процес учења у школи. Он је тај који ће, уз сопствену процену, покушати да неодговарајуће програме прилагоди узрасту и интересовањима ученика, који ће, користећи разнолике методе наставе, разна помоћна средства, огледе, занимљиве примере и проблеме покушати да ученике заинтересује за предмет који предаје. Мање или више, у зависности од својих способности, наставник у томе и успева. Међутим, ретко који наставник ће сматрати да су резултати сразмерни његовом труду. Као основни проблеми, и даље остају недовољна мотивисаност ученика за учење, њихова незаинтересованост, несарадња, неизвршавање обавеза и задатака који се пред њих постављају. Сви ови фактори повратно утичу и на мотивисаност и понашање наставника. Осим тога, постоје и многи објективни проблеми који се односе на материјално стање просветних радника, на опремљеност школа, на недостатак или недоступност стручне и педагошке литературе и сл., а који утичу на ангажованост наставника, на његову мотивисаност, на улагање максималних стручних и личних могућности у извођењу наставе.

Познато нам је свима да оно што волимо и у чему уживамо, радимо добро. Можемо ли и сам процес наставе и учења осмислити и извести тако да у томе нађемо задовољство, да уживамо у часовима, да будемо задовољни и оним што смо, као наставници, пружили, али и оним што нам се, кроз понашање и знање наших ученика, вратило? Може ли се на неки начин прекинути зачарани круг незадовољства пруженим и постигнутим?

МАПЕ УМА

Једно од могућих решења које нас може приближити ефикаснијој настави су тзв. мапе ума. Мапе ума су, формално, специјални дијаграми који се могу користити у свим ситуацијама које укључују потребу за учењем и размишљањем у било ком облику. То може бити планирање, организовање, анализа и решавање проблема, израда пројектата, припремање говора и презентација, писање, прављење бележака, држање предавања и сл. Само школско учење и представља комбинацију више ових испреплетених ситуа-

Мапе ума се цртају на великом папиру, формата А 4 или већег. Папир се постави положено и у његовом центру нацрта се централни лик, који представља наслов, проблем или предмет којим се бавимо. Централни лик треба да буде нацртан у три димензије, уз коришћење најмање три боје и уз текст исписан штампаним словима. Не сме бити омеђен, а његова величина треба да буде сразмерна величини папира, тако да се остави довољно места за даље гранање мапе. Гране које су ближе центру треба да су дебље, да излазе из централног лика и да су благо таласасте. Употребом боја, гране и текст који се на њима налази истичемо у односу на остали део мапе. Линије треба да носе кључне речи или појмове директне повезаности, а дужине линије и речи која је на њој треба да су сразмерне. Што смо даље од централног лика, линије су све тање и више се гранају. Мапа ума се, у ствари, и црта и пише. Где год је могуће, треба користити цртеже у више боја. Цртежи могу бити и део речи или могу само изазивати асоцијацију на потребан појам.

Док стварамо мапу ума, заокупљени смо многим стварима. Размишљамо, осмишљавамо, користимо се симболима, цртежима, текстом. Маштамо, бојимо, укључујемо наше креативне способности. Задовољни смо нашим решењима или тражимо боља. Понекад се смејемо невештом цртежу, али га памтимо. Редовним коришћењем и стварањем мапа постајемо све вештији и развијамо свој сопствени стил. Уживање које прати стварање мапе преноси се и на саму материју коју обрађујемо. Када је мапа готова, пред собом имамо преглед целог обрађеног градива на само једном листу папира. Лако се сналазимо, а увек можемо да понешто додамо, исправимо или разјаснимо. Понављање градива нам не представља проблем, јер траје веома кратко. Сваки поглед на мапу урезује у наше сећање, или обнавља постојеће, информације, заједно са релацијама које их повезују.

ИСТРАЖИВАЊА

Истраживања којима смо се бавили укључила су испитивање могућности презентовања школског градива уз помоћ мапа ума. Мапе ума смо користили и на часовима обраде новог градива и на часовима понављања. У овакав вид наставе били су укључени ученици нижих и виших разреда основне школе и средњошколци. У неколико наврата, покушали смо и да егзактно утврдимо ефекте који се постижу употребом мапе ума у наставном процесу.

Основни проблем којем су у току тих истраживања били изложени и наставник и ученици био је тај што се ученици нису раније сусретали са таквим начином презентовања градива. Ученици са којима смо радили нису били упознати ни са принципима стварања мапе, ни са ефектима који се постижу. Њихов задатак је био да, у свом првом сусрету са оваквим начином рада, само копирају оно што наставник црта на табли. У свим случајевима, прво су били изненађени, али су врло брзо прихватили и радо уче-

ствовали у оваквом раду. Током цртања, често је било предлога „како то може боље”, сарадња на решавању проблема је расла, уз опуштену атмосферу, задовољство, а не ретко и смех.

1. Прво истраживање спроведено је у првом разреду средње стручне школе. За експериментално одељење (Е) било је изабрано одељење са 35 ученика текстилне струке, док је контролно одељење (К) имало свега 25 ученика. У експерименталном одељењу, час предвиђен за обраду новог градива укључио је и цртање мапе ума. Контролно одељење пратило је наставу на класичан начин. Оба одељења имала су врло лошу полугодишњу просечну оцену (Е–1,63; К–1,68) из предмета Текстилна влакна, у оквиру којег је обрађена лекција *Принципи производње синтетичких влакана*. Ниска просечна оцена и велики број слабих оцена, указивао је, свакако, и на незаинтересованост и незнање ученика. Они су, ипак, у оба одељења прихватили сарадњу. У експерименталном одељењу, нико се није померио са места читавих десет минута пошто је звонило за велики одмор (продужетак часа био је унапред испланиран од стране наставника). Ученици су и даље доцртавали и поправљали своје мапе и учествовали у понављању лекције. Ненајављено, ученици су тестирани после 24 часа и после седам дана (табела 1). Од њих је тражено да наведу све кључне речи којих се сећају из обрађене лекције. Радови су оцењени на основу броја наведених кључних речи. Предвиђени максимални број речи које је требало поновити износио је 36. Експериментално одељење је на првом тесту (након 24 сата) било 86% успешније од контролног одељења. Након теста после седам дана, разлика је била још већа: ученици у експерименталном одељењу навели су у просеку 134% више кључних речи него ученици у контролном одељењу.

Табела 1. – Оцене ученика у експерименталном (Е) и контролном одељењу (К) на полугодишту и на тесту после обрађене лекције
Принципи производње синтетичких влакана

Принципи производње синтетичких влакана										
Одељење	Е					К				
Оцене	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Оцене из предмета Текстилна влакна, на полугодишту (број ученика)	23	4	6	2	–	14	6	4	1	–
Оцене на тесту, после 24 сата (број ученика)	9	9	3	9	1	10	8	2	–	–
Оцене на тесту, после 7 дана (број ученика)	7	7	13	3	–	12	5	–	–	–

2. Друго истраживање обухватило је обраду лекције *Електролитичка дисоцијација*, у одељењима седмог разреда основне школе. За експериментално одељење, одабрано је одељење са слабијим општим успехом (Е– 3,03;

K–4,01), са слабијом просечном оценом из хемије (E–2,72; K–3,24) и са више ученика у одељењу (E–27; K–24). Лекција је обрађена у току једног часа. Контролно одељење радило је на класичан начин, а у експерименталном одељењу цртана је мапа ума. Након 24 сата (ненајављено), и након 7 дана, од ученика је затражено да у облику есеја понове обрађену лекцију. На основу броја наведених кључних речи у есеју, ученицима су дате оцене (табела 2). Експериментално одељење је на првом тесту добило просечну оцену 3,30 (која је знатно већа од њихове просечне оцене из хемије), док је контролно одељење добило просечну оцену 2,87. Тест који је урађен након седам дана није могао да покаже релевантне резултате, јер су се ученици самостално припремали за најављени контролни задатак и зато што је у контролном одељењу тога дана са наставе изостао велики број ученика (25%).

Табела 2. – Оцене ученика у експерименталном (Е) и контролном (К) одељењу на полугодишту и на тесту после обрађене лекције *Електролитичка дисоцијација*

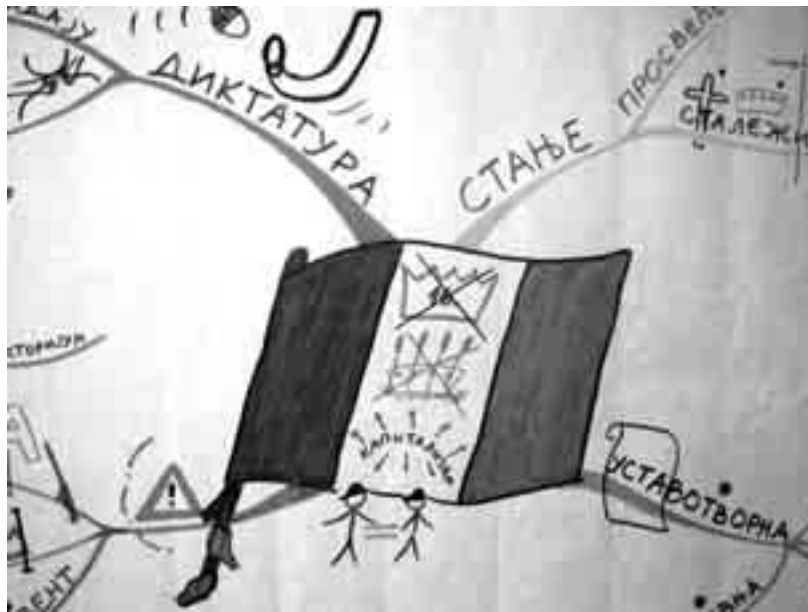
Електролитичка дисоцијација										
Одељење	Е					К				
Оцене	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Оцене из хемије на полугодишту (број ученика)	5	13	1	5	5	2	6	6	6	5
Оцене на тесту, после 24 сата (број ученика)	3	8	1	8	7	4	4	9	5	2

3. Треће истраживање је било усмерено на рад са млађим узрастом. Час је одржан последње наставне недеље. У једном одељењу трећег разреда основне школе, на часу српског језика обрађена је песма уз цртање мапе ума. Сама мапа није садржавала текст. На гранама мапе налазили су се само цртежи који су ученике асоцирали на стихове песме. Песма је имала три строфе са по седам стихова. Ученици нису пред собом имали одштампан текст песме. Сви ученици су врло радо учествовали у формирању мапе. Последњег часа тог истог дана, од њих је затражено да напишу текст песме, без коришћења мапе. Иако су ученици били ненавикнути на овакав начин рада, нису никада видели штампани текст песме и уз понављање комплетног текста од само три пута, постигнут је исти успех као и у одељењу које је читав час на класичан начин учило напамет песму. У оба одељења, број потпуно тачно наведених стихова у просеку је износио 9.

4. Четврто истраживање односило се на представљање лекције *Француска буржоаска револуција* уз помоћ мапе ума. Ученици су цртали мапу на посебно заказаном часу, припремајући се за одговарање на часу историје. И ученици и наставник историје били су задовољни ефектима које је учење уз мапу ума имало на знање ученика. На слици 1 приказана је мапа која је формирана на часу. На слици 2 приказани су детаљи са исте мапе.

Слика 2. – Детаљи с мапе ума на тему *Француска буржоаска револуција*,
 а) централни лик; б), в), г) и д) гранање мапе

а)

б)

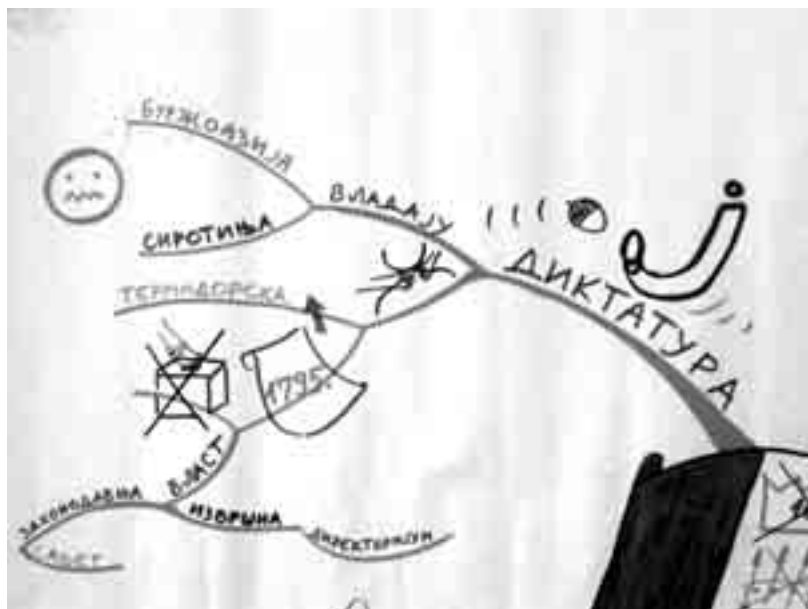
в)

г)

д)

5. Пето истраживање обухватило је дужи рад у два експериментална (E1 и E2) и у једном контролном (K) одељењу. Часови су обухватили градиво из целокупне области која се односи на структуру атома и периодни систем. Мапа ума која је цртана током експерименталне наставе, развијана је током часова. Након осам часова наставе, ученицима је дат, ненајављено, тест са 10 питања. Тестови су оцењени на основу броја тачних одговора (табела 3). У експерименталним одељењима просечна оцена на тесту била је 3,37 (E1), односно 3,42 (E2). У контролном одељењу просечна оцена на тесту износила је свега 1,54.

Табела 3. – Оцене ученика у експерименталним одељењима (E1 и E2) и контролном (K) одељењу, пре и после обрађене наставне области *Структура атома*

Структура атома															
Одељење	E1					E2					K				
Оцене	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Оцене на претходном контролном задатку из хемије (број ученика)	5	13	1	5	5	5	13	1	5	5	2	6	6	6	5
Оцене на ненајав. тесту, након обраде целе наст. области (број ученика)	3	8	1	8	7	3	8	1	8	7	4	4	9	5	2

ЗАКЉУЧАК

Наша истраживања су показала да је мапе ума релативно лако увести у процес наставе, без обзира на узраст ученика. Ученици, иако нису посебно припремљени за нови начин рада, врло радо прихватају мапе ума. Лако их разумеју и схватају и од самог почетка покушавају да и неке своје идеје укључе у стварање мапе. Понављање градива им не представља проблем, преглед градива је јасан и налази се на једном листу папира. Памћење појмова је изузетно ефикасно, без неког великог уложеног напора. Сама структура мапе и начин њеног стварања, који укључује више наших способности, уз већу концентрацију, пажњу и ангажованост на самом часу, утиче на количину информација које се ускладиште у нашу меморију. Уз употребу мапе ума, знање које се постиже на самом часу је веће и трајније. Ученици лакше повезују појмове, увиђају њихов однос, проблемима прилазе са више страна и успешније их решавају. Осим ових, егзактно потврђених мерила успешности усвајања градива, постоје и други, по нашем мишљењу, за почетак, много значајнији ефекти коришћења мапа ума у настави. Настава се одвија у опуштеној атмосфери, ученици су спремни на сарадњу, радо постављају питања, нико „не спава” и сви се укључују у разговор и решавање проблема и недоумица. Наставник има пред собом ђаке који су активни, који знају о чему се прича, који познају и памте више појмова. Градиво се не заборавља до следећег часа, ученици са више самопоуздања и одговарају и питају. Мотивисаност за рад и учествовање у раду расте заједно са ефектима који се постижу. На тај начин, лако се прекида онај „зачарани круг” апатичности, неангажованости и незаинтересованости. Уложени труд и наставника и ученика доноси видљиве резултате и цео процес наставе тече уз обострану сарадњу и уживање.

ЛИТЕРАТУРА

- Квалификационо образовање за све – људи ка развијеном друштву.* (2002). Београд: Министарство просвете и спорта.
- Десет година реформи обавезног образовања (1984–1994) у неким европским земљама* (2001). Београд: Министарство просвете и спорта.
- Бузан, Тони, Бузан, Бари (1999). *Мапе ума*. Београд: Финеса.
- Јовановић, Радмила; Шкундрић, Петар (1985). *Текстилна влакна*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Lambert, Nadine M., McComb, Barbara L. (Eds) (1997) *How Students Learn: Reforming Schools Through Learner-centered Education*. Washington, D. C.: American Psychological Association.
- Љушић, Радош (2003). *Историја за 7. разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Мандић, Љуба, Королја, Јасминка, Даниловић, Дејан (2001). *Хемија за 7. разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Максимовић, Десанка (2003). *Ближи се, ближи лејто*. у: *Читанка за 4. разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Сегединац, Мирјана, Халаши, Ружа (1998). Блумова таксономија као основа за конкретизацију и операционализацију циљева и задатака наставе хемије у наставној области Структура материје, *Педагогија*, год. 31, број 2, стр. 88–89.
- Тот-Ковачевић, Јелена (2002). *About Using Mind Maps in Chemistry Teaching*. 3rd International Conference of the Chemical Societies of the South-Eastern European Countries on Chemistry in the New Millenium-an Endless Frontier; Bucharest, Romania.
- Тот-Ковачевић, Јелена, Марковић, Ивана (2002). *A Way of Teaching with More Efficiency*. 3rd International Conference of the Chemical Societies of the South-Eastern European Countries on Chemistry in the New Millenium-an Endless Frontier; Bucharest, Romania.

A CONTRIBUTION TO THE EDUCATIONAL REFORM – MIND MAPS

by

Jelena Kovačević, Mirjana Segedinac

Summary

Mind maps, a special type of diagrams with its specific structure and way of creation, could be used in the process of teaching. The paper includes the main principles of mind map forming, with examples of their use and the main results that are achieved by using mind maps in teaching various subjects and working with students of different age. The results of our investigations show very significant effects concerning students' memory and knowledge, as well as their motivation and cooperation during teaching. The paper also includes the mind map created during one school lesson on the topic of *The French Revolution (1789)*, in the seventh grade of the elementary school.

Зоран Ч. Вукадиновић

ХРАМ СВЕТОГ САВЕ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ Поводом 110 година од почетка изградње

САЖЕТАК: Шиптарски злочин из марта 2004. године оставио је велике трове и на храмовима Српске православне цркве. Један од тих храмова је и онај у јужној Косовској Митровици посвећен Светом Сави. Имајући у виду чињеницу да је 6. августа 2007. године 110-а годишњица од почетка зидања, веома важне догађаје и људе који су обележили, свако на свој начин, тај век, и његову данашњу судбину, требало би се подсетити најзначајнијих чињеница из историје овога храма и народа који је живео у околини.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: црква, Стара Србија, Одбор за изградњу, добротвори, црквено-национални радници, културна делатност цркве

ИДЕЈЕ О НОВОМ ХРАМУ

У време робовања под Турцима, делатност Српске православне цркве била је од предсудног и непроцењивог значаја за одржавање националног духа српског народа. Она је све време једина дизала свој глас у одбрану српског становништва. Градња манастира и храмова као стожера српске духовности био је зато један од њених примарних задатака. Због тога се и предузимало све да свако место добије свој храм.

Косовска Митровица је варош која је последња, за време турске владавине, изградила своју православну цркву. У листу *Цариградски гласник*¹ у чланку анонимног аутора наводи се да је на „тако лепом месту најмања црква од наших... да се служба Божија вршила у некој малој кућици адаптираној за то, тако да је чиста срамота да се каже да се у тој кућици поје Господу Богу”. У истом броју објављено је да је „тамошњи кајмакам сазвао старешине народа да пита имају ли одакле да почну да граде цркву”. Било је то довољно да чланови митровичке православне Црквене општи-

¹ *Цариградски гласник*, (1895) Цариград, бр. 2 од 21. јануара, 2

не, на челу са деловођом, који је најчешће био и учитељ, и председником, обично богатим трговцем, и виђеним грађанима, поведе акцију за подизање цркве у својој општини. Истина је да је дозвола (ферман) за подизање цркве у Митровици издата 25 година пре тога, али црква није подигнута због сиромаштва грађана.

Током 1895. године много је урађено на припреми за изградњу цркве. Анонимни дописник (можда Богдан Раденковић, прим. З. В.) из Митровице је јавио: „Овдашњи Срби спремају се да граде нову цркву, сад спремају материјал, те на пролеће ће да отпочну ако Бог да. Ограду око дворишта где ће бити нова црква, овога су лета довршили. Сад је код нас општина уредила школски одбор који ће да води рачуна о школи и школском имању”².

ЈАВНА БЛАГОДАРНОСТ

Зидање нове цркве која ће носити име *Храм Светиоџ Саве* отпочело је 6. августа 1896. године. Одбор за изградњу извршио је све припреме, а добротвори су били позвани да дају прилоге. Камен темељац цркви ударио је Дионисије, први Србин митрополит Рашко-призренске митрополије. Два дана раније, у недељу 4. августа 1896. године уприличена је велика свечаност којом приликом је вршено уписивање добровољних прилога. Добровољних прилога било је и касније и *Цариградски гласник* их је редовно објављивао. Тако у поменутом недељнику из пера Јанићија Славковића је остало записано: „Стана, жена покојног Стојана Бадовца дала 100 гроша за зидање цркве”³.

Списак дародаваца, гостију и грађана Митровице и околних села, који су добровољне прилоге дали 4. августа 1896. године, на сам дан полагања темеља, објављен је у *Цариградском гласнику*⁴. Имајући у виду вредност овог текста заслужује да га наведемо у целости.

„Његово преосвештенство, архијепископ и митрополит Рашко-призренски г. Дионисије 372 гроша, црква Вучитрнска храм св. Илије 320 гроша; Вукаило Божовић, свештеник из Колашина 1 јуница и 124 гроша; настојатељ манастира св. Аранђела код Гилана 92 гроша; настојатељ манастира Соколица код Митровице 31 грош.

Из Митровице – Милић Даниловић, трг. 432 гроша; Михаило Николић, трг. и браћа Цирић по 384 гроша; Коста и Алимпије Спасић 376 гроша; Мина Даниловић, трг. 320 гроша; Тодор Илић, Рака Крстић бојација, Јован и Живко Остојић по 256 гроша; Јака Х. Јакић мех., Гига Остојић обућар, Димитријр Карамика трговац, Ђорђе Марина механ. по 192 гроша.; Мита Анастасијевић, ашчија 128 гр.; Јован Симић прота, Срећко Остојић, почасни прота; Дан. Катанић, учитељ, Јосиф Поповић учитељ,

² *Цариградски гласник*, (1895) Цариград, (21. децембар), 2

³ *Цариградски гласник*, (1899) бр. 22, 2

⁴ *Цариградски гласник*, (1896) бр. 34 од 12. септембра, 2

Јован Мирковић бојација, Михаило Денић механ.; Витко Миловановић тргов.; Димка и Коста лебари; Пера Пећанин ковач; Трајко Дачић дунђерин, Живко и Трајко Петковић; Станица Ар. Никола по 124 гроша; Филимон Мијатовић свештеник 115 гр; Цветко Илић 92 гр; Милун П. Радивојевић, Спасоје Јаковљевић мех.; Илија Ракић лебар по 69 гроша; Лука Јанчетовић кожар, Витко Аритоновић бакалин, Риста Бадовац трг., Сазда Данчетовић бакалин, Ђоша Пановић кројач, Јордан Чауш, Стојан Обрин ковач, Јорга Симић мех., Никола Трајковић ковач, Јеротије Ристић, Василије Танасић, Недељко Милићков., Миле Ђурић, Јеротије Алексић, мех. И Живко Јефтић мех. по 54 гроша; Сима Лаушевић колар 50 гроша.; Јефта Јосифовић ћурчија, Роса поп Фил. Мијатовић, Марија Јов. Маринковић, Дим. Живковић, калајџија, Никола Зафировић тенећџија, Анђелко Димић грнчар, Аврам Чедић мутавџија, Младен Аксентијевић лебар, Спаса и Марко Ристић и Живко и блага Стевић по 4 гр.- Гвозда Савић дунђерин 30 гр.- Василије Данић грнчар, Сава Јовановић, Максим Вукадиновић, Дена Живић мутавџија, Радивоје Костић, Раде Петковић мутавџ., Лазар Тошић бакалин, Неша Симић, воденичар, Милан Миленковић, Дим. Трајковић ковач, Милутин Стевић грнчар, Трајко Ђекић, Рама заптија по 23 гроша.- Јаћим Димић, Петар Стааменковић по 12–20 гроша.- Мирче Петровић мутавџија 5 гроша.- Ајра рибар 2 мајстора.

Из Вучитрна: Јарга Ђамиловић, трговац 64 гроша; Радован Николић учит. 54 гр; Акса Андрејевић грнчар, Апостол Елезовић трг. и Гвозда Димитријевић кројач по 23 гр; Арса Студић кожар 11–20 гроша.

Из села Свињара: Данче Радивојевић 23 гр; Гапа Николић 5 ока и Миладин Млађевић 30 ока пшенице; Вукан Симић, Миладин Вукадиновић и Трајко Јовић по 11 гр. и 20 пара.

Из села Ловца: Раденко Милутиновић 1 јуница и из Вилишта Арса 50 ока пшенице.

Из села Кориља: Милета Гвоздић 124 гр; Дана Радовановић 23 гр; Живко Аксентијевић 60 ока пшенице; Миљко Млачић и Милета Миленковић по 50 ока пшенице; Гвозда Миловановић, Петко Васић, Груја Милетић, Дена Радуловић и Раде по 30 ока пшен.

Из села Житковца: Рака Радојковић и Радивоје Вукићевић по 100 ока пшенице; Мила Милосављевић 50 ока пшенице.

Из села Јагњеница: Милентије Стевић 100 ока пшенице; Стеван Ристић 1 јаре.

Из села Рударе: Петко Недељковић и Радојку Николић по козу; Трајко Анђелковић, Груја Марковић, Вукица Марковић, Фића Милић, Теодосије Лалашевић, Вучко Недељковић и Јоле Вучић по 50 ока пшенице; Јоле Јосифовић 20 ока пшенице.

Из села Зупче: Риста Веселиновић и Срећко Радисављевић по 5 мајстора

Уписало се свега: 9897 гроша и 20 пара, 1180 ока пшенице, 2 јунца, 1 ован, 2 козе, једно јаре и 12 мајсторских надница.

Свима дародавцима нека је вечита хвала! Нека им Бог приложио мно-
гоструко накнади и св. Сава нека излије на њих свој свети благослов.”

29. августа 1896. год.

Митровица

ОДБОР

за зидање цркве

Неколико дана после ове свечаности Петар Тодоровић у тада попу-
ларним београдским новинама пише „варошица која се налази на завршет-
ку Косова Поља, на ушћу Ситнице у Ибар испод шиљастог брда Звечана
ће добити цркву”.⁵

ИЗГРАДЊА ХРАМА

Изградња цркве текла је споро и са честим прекидима. Највећи про-
блем, поред недостатка новчаних средстава, био је бес Арнаута због по-
четка изградње цркве. Србијански конзул у Приштини, Иван Иванић у че-
сто цитираној књизи *На Косову*, о овом проблему је написао: „Срби у
Митровици имају и једну малу цркву којом се служе док им се не доврши
нова црква, храм св. Саве, коју су прегли да подигну по новом модерном
плану. У томе им се чине велике сметње, нарочито заслужном им свеште-
нику и учитељу Јанићију Славковићу, кога су због подизања нове цркве
омрзли сви Арнаути”.⁶ Поп Јанићије био је принуђен 1902. године након
познате колашинске афере, да напусти Митровицу заједно са супругом Да-
ринком, учитељицом.

Србијански, конзул у Приштини Тодор Станковић у свом делу *Пућине
белешке по Старој Србији*, описујући свој пут по Косову у одељку Митро-
вица је забележио: „У Митровици обиђосмо новозапочету цркву храма св.
Саве, којој основи зидови још не беху над земљом. Црква се ова подиже
на врло добром месту у великом и ограђеном дворишту. Зидање се је при-
времено престало, јер општина нема пара да рад на зидању продужи”.⁷

Почетак изградње цркве пратила су убиства, пљачке и насиље над
Србима у Митровици и околини. На удару су посебно биле цркве које су
често скрнављене и харане. О томе је било вести у листу *Ускок*.

„Хајдуци Шабан Коприва и Хусејин Делић са својим родбинама за-
творили су путеве између Колашина и Митровице, да нико не може ни из
Колашина у Митровицу, ни из Митровице у Колашин”.⁸

„Митровица 16. пр. Месеца, ноћу, лопови обише цркву у сред вароши
и поараше је. Однета су три кандила...”.⁹

⁵ *Мале новине*, (1896) Београд 2. септембар, 3

⁶ И в а н и ћ, Иван (1903). *На Косову. Са Шара по Косова на Звечан*, Београд 141–142

⁷ С т а н к о в и ћ, Тодор П. (1910). *Пућине белешке по Старој Србији 1871–1898*, Бе-
оград 163–164

⁸ *Ускок*, (1896) 14. јануар. (Лист је излазио у Београду 1895–1897. год. Власник и од-
говорни уредник Павле Карарадованови).

⁹ *Ускок*, (1896) 5. мај

„У срезу митровачком похарали су Арнаути осам српских цркава, а међу њима и цркву у Митровици”¹⁰.

„6. јула напала су 6 Арнаута попа Вићентија Савића, по повратку из Митровице. Затим су опљачкали и испребијали Крсмана Вуковића из Бугарића и отели 4 коња”¹¹

Пошто је подизање цркве било од великог интереса за српски народ чинило се све да се обезбеде новчана средства како се радови не би обуставили. На иницијативу Јанићија Славковића Конзулат Краљевине Србије у Приштини је 1897. године упутио предлог Министарству просвете и црквених послова да се да дозвола Црквено-школској општини за прикупљање прилога за цркву по народу у Турској и Србији. Захтев је прихваћен, стигло је и званично одобрење и Јанићије Славковић је током 1898. године прикупио неопходна средства за изградњу цркве.

За подизање цркве у Митровици била је веома заинтересована и влада Краљевине Србије. Службеник приштинског конзулата М. Марковић у акту од 5. јуна 1904. године упућеном Николи Пашићу, министру иностраних дела писао:

„У Митровици има да се доврши један започети посао. Онамо се почела зидати лепа црква, већином од камена. Изидана је до другог реда, дакле не половина...”

Захваљујући помоћи Србије, изградња цркве је, иако споро, ипак напредовала. У лето 1904. године представници Црквене општине, прота Анђелко Нешић и деловођа Арсеније Поповић обезбедили су значајна средства на основу утицаја Богдана Раденковића на Владу Србије. Захваљујући тим средствима, и помоћи која је стално пристизала црква је стављена под кров 1909. године.

Након ослобођења Косова и целе јужне Србије и Старе Србије 1912. године, у незавршеној цркви је обављена служба. Чинодејствовали су свештеник Анђелко Нешић и прота Живко Грујић.

У ратним околностима у каквим се налазила Србија 1912–1915. године, није било ни прилике ни могућности да се црква заврши.

Коначно, црква је завршена тек половином 1921. године. Велики проблем набавке црквеног звона решио је мајор Александар Јовановић из команде војног гарнизона у Митровици. Купио је звоно, поклонио га цркви на Видовдан 1921. године. На звону је исписано: „Храм Светог Саве Кос. Митровица. У спомен палих јунака за ослобођење Косова 1912–1918 чију ће славу преносити ово звоно широм Косова.”

Освећење цркве обављено је 17. јула 1921. године, а том приликом у граду је организована велика народна свечаност. Сам чин освећења цркве обавио је владика Рашко-призренски Михаило.

¹⁰ Ускок, (1896) 15. септембар

¹¹ Ускок, (1896) 22. септембар

АРХИТЕКТУРА ХРАМА

Пројекат храма израдио је угледни професор Београдског универзитета Андра Стевановић. Сложене послове изградње храма извели су чувени мајстори из Велеса, зидове је осликао Димитар Папрдишки.

Монументални храм је подигнут у српско-византијском стилу, а основу чини уписани крст 15 пута 23 метара, висине преко 25 метара, док је дебљина зидова 0,90 метара. Храм је зидан од камена којим је и поплочан и црквени под. Унутрашњост храма је веома украшена и има пуно светла. У пространом олтару смештен је мермерни свети престо величине 1,40 пута 1,40 метара. Испред предњег дела олтара је крст са Христовим распећем. Импозантно дело представља сам иконостас испред којег се налази архијерејски трон и престо за крунисање владара. С леве и десне стране иконостаса, поред јужних и северних врата, смештене су певнице. Пространа галерија за црквени хор овалног облика подигнута је у западном делу храма изнад главног портала. На иконостасу централни део заузимају црквене двери са позлатом. Све иконе на њему су изузетне лепоте и вредности, а посебно се истичу Богородица са малим Христом, Исус Христос, Јован Крститељ, свети Архангел Михаил и Свети Сава. На врху иконостаса доминира велики крст са Христовим распећем.

Средства за унутрашње радове је обезбедио чувени индустријалац и тадашњи народни посланик Раде Брушија, дарујући их у име породице¹².

ЗВОНАРА

Вредни мајстори из Велеса на само неколико метара од главног улаза у цркву направили су дрвену звонару која је остала све до 1938. године. На истом месту подигнута је нова звонара од камена и печене цигле. Податке о звонари налазимо у књизи *Храм Светиоџ Саве у Косовској Митровици* аутора Љубише Пантовића.¹³

„До 1938. године налазила се северозападно од цркве стара дрвена звонара са једним звоном. Те године довршена је нова звонара, чија је градња започела 1937. године. Нова звонара у архитектонском погледу, у потпуности је прилагођена стилу и висини цркве и са њом чини јединствену целину. У доњем делу грађена је од тесаног камена, док се у горњем делу наставља печеном опеком. На све четири стране у горњем делу импозантни су уграђени крстови од белог мермера, висине око три метра. На звонари, од 1938. године постоје три звона и то: мало, средње и велико.

¹² Вукадиновић, Зоран Ч., Богавац, Милован (2001). *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836–1941*, Приштина – Лепосавић 289–290.

¹³ Пантовић, Љубиша, (1896) *Храм Светиоџ Саве у Косовској Митровици*, Кос. Митровица

Сва три потичу из Земуна (ливница Пантелића). На звонари је, пред Други светски рат, инсталиран сат који је за време рата престао да ради.”

КАПЕЛА НА ПРАВОСЛАВНОМ ГРОБЉУ

Са прикупљањем прилога за подизање капеле на православном гробљу у Митровици почело се још првих недеља 1933. године. Један од бројних приложника био је и краљ Александар Карађорђевић¹⁴.

Ради сећања на оне десетине Срба које су обесили окупатори 1915–1918, прикупљена су велика средства за изградњу спомен капеле. На предлог пододбора *Друштва Кнегиње Љубице* из тих средстава је требало искористити за подизање капеле 1936. године. Уместо спомен-капеле (није још подигнута) постављене су само три мермерне плоче. На првој плочи су имена добротвора. На другој имена обешених Срба а на трећој су имена прилагача новца за капелу. Капелу је освештао његово преосвештенство епископ Рашко-призренски Серафим. Из пера дописника *Јужне трибуне* М. М. Вукадиновића види се да су „грађани Косовске Митровице на овај начин дали видни доказ о поштовању својих предака и бораца који су положили своје животе за Слободу и Уједињење”¹⁵.

ЦРКВЕНО ГРОБЉЕ

Љубиша Пантовић је, у истој књизи, оставио запис о црквеном гробљу: „У порти цркве, са њене јужне стране, налазило се гробље које се, услед недостатка средстава за градњу цркве користило до 1886. године. Такође, према казивањима, део гробља се налазио и западно од садашње зграде *Митрополије*. Оба ова дела служила су за сахрањивање оних Срба који су живели у близини цркве, док је старо кукавичје гробље (где се некада налазила црква Светог Димитрија) служила за Мијат-махалу, односно за „светостефанце”, као и за њихове рођаке из села Суви До. Сахрањивање у порти вршено је све до 1913. године, када је гробље пребачено преко реке Ситнице на нову локацију, где се и сада налази. Од свештеника, на старом гробљу је сахрањен прота Јован Симић, 1905. године. На ново гробље сахрањени су: прота Анђелко Нешић, протејереј ставрофор и архијерејски намесник Анђелко Шопић, протојереј ставрофор Стојан Гвоздић и протојереј ставрофор и архијерејски намесник Владимир Поповић”¹⁶.

¹⁴ *Вардар*, Скопље (1935) 20. октобар

¹⁵ *Јужна трибина* (1936) бр. 3, К. Митровица

¹⁶ Пантовић, Љ., *нав. д.*, 56

ЦРКВЕНО-ШКОЛСКА ОПШТИНА И КУЛТУРНА ДЕЛАТНОСТ ЦРКВЕ

Црквено-школска општина у Косовској Митровици је деловала као среска општина. Поред председника, који је обично био месни свештеник, у управи су још били и народни представници и деловођа, обично је то био учитељ. Управа Црквено-школске општине се бринула за рад цркве и школе, обезбеђивала потребан инвентар и по потреби књиге за сиромашну децу. Истовремено средства су обезбеђивана и за културно-уметнички рад који се одвијао преко школе и културно-уметничких друштава.

Свештеници митровачке цркве били су хонорарни наставници веронауке у гимназији и стручним школама и руководили школским хорovima.

Митровачка је црква још осамдесетих година 19. века имала свој хор који је наступао на школским прославама Светог Саве и другим свечаностима у граду. На њено заузимање дошло је до оснивања првог културно-уметничког друштва Звечан почетком 20. века које је имало неколико секција и било под директним патронатом митрополита Нићифора (Перића). Црквено-грађански хор који је деловао у оквиру православне цркве Светог Саве имао је и до сто чланова и све до тридесетих година 20. века свечаности у граду нису се могле замислити без његовог учешћа. Када је после тога прерастао у градско певачко друштво Нушић постао је аниматор музичког и културног живота у К. Митровици и стећи ће оправдану славу једног од најбољих друштава у држави.

Посебну заслугу митровачких свештеника представља њихов допринос оснивању школске књижице са читаоницом. Дарујући своје књиге и новчане прилоге за куповину нових књига створили су основ за отварање библиотеке у граду. Свештеници су учествовали у јавном животу града, деловали у свим хуманитарним и националним клубовима и удружењима. О њиховом раду и раду осталих Срба на пољу културе сведочи и песма Алексе Шантића:

Србима у Митровици на Косову
Који су започели зидати цркву, храм св. Саве

Ја не снивам ...моју душу
Анђеоска дижу крила,
Па Косову лети равном
Да вас грли, браћо мила?

Да вас грли, и да љуби
Ваше лице, ваше чело,
На које је мутно доба
Мученички вјенац сплело;

Да вас љуби, да вам сузом
Својом вељу радост каже:
Благо робу, благо земљи
Где се братац с братом слаже!

Ви сте браћа, ви сте људи,
Зажижници српске зоре,-
Свете сјенке са Косова
Благослови вам данас зборе.

Цјело Српство данас клечи
И крст часни меће на се,
А молитва чиста, света
У висини таласа се:

„Дај им, Боже, воље јаке,
Да издржат муке могу,
Да изврше свето дело,
Посвећено теби, Богу;

Па кад кубе сјајног храма
У твом јарком сунцу сине,
И забрује звона света
Јасним звуком са висине,

Чуј молитву њиног срца,
Чуј им жеље, чуј им гласе...
Па нек јекне Шар – планина:
„Српству зора родила се!”

Алекса Шантић (песма написана 1912. г.)

ЦРКВЕНО-НАЦИОНАЛНИ ТРУДБЕНИЦИ И ДОБРОТВОРИ

Јанићије Славковић

Учитељ, свештеник и национални трудбеник Јанићије Славковић рођен је у Митровици¹⁷. Након основне школе уписао се у призренску Богословско-учитељску школу и завршио је школске 1886/87. године. Наредне школске године био је учитељ у основној школи у којој је некада био ђак. Истакавши се као културни и национални радник постао је непожељан за турску власт, а посебно за Арнауте од којих је стално оптуживан.

¹⁷ Вукадиновић, З., Богавац, М., *нав. д.*, 141–142

Био је један од оних Митровчана који су највише придонели подизању новог храма Светог Саве у овом граду. Као председник Црквено школске општине неуморно ради на прикупљању прилога уз свесрдну помоћ српског конзулата у Приштини. Са препоруком конзулата и призренског митрополита, а као изасланик митровичке општине отишао је 1908. године у Србију, обилазио многе градове и прикупљао новчане прилоге за грађење цркве. Због сталних претњи по живот од Арнаута морао је у два наврата да се спасава бекством у Србију. Први пут 1902. а онда и 1904. године. После тога није радио као учитељ и обављао је само свештеничке послове. Једно време био је и председник духовног суда у Призрену у чину протојереја. Са супругом, учитељицом Даринком, од порода су имали синове Драгољуба, Уроша и Стевана и кћери Олгу и Косару.

Умро је у дубокој старости 1942. године.

Анђелко Нешић

Један од најпознатијих националних радника Митровице и читавог овог краја из последње деценије 19. века и прве половине 20. века је прота Анђелко Нешић.¹⁸

Рођен је у Вучитрну 1871. године у сиромашном, честитом српском дому. Школовао се у родном месту и Митровици. Након завршетка богословије службује као свештеник у Вучитрну и Косовској Митровици. Као дугогодишњи председник Црквено-школске општине много је учинио на сакупљању прилога за грађење и довршење храма Светог Саве. Стекао је и уживао велики углед не само народа и свештенства у непосредном окружењу већ и у највишим врховима православне цркве и политичког и националног живота Србије. Био је одликован орденом Светог Саве и многим другим одликовањима.

После краће болести прота је преминуо у К. Митровици 1941. године. Сахрањен је уз почаст и уз учешће народа какви следују само највећим родољубима.¹⁹

Живко Грујић

Свештеник и митрополитски намесник Живко Грујић рођен је 16. јанура 1878. године у селу Бресју код Приштине²⁰. У Митровици је службовао од 1906. године. Посебну заслугу исказао је у старању за довршење храма Светог Саве. Почетком 1909. године, по окончању општинских избора, постављен је за председника Црквене општине и на тој дужности остао неколико година. У сарадњи са учитељима дао је свој допринос организо-

¹⁸ Исто, 142-143

¹⁹ Богавац, Милован Ј. (2004). *Историја српске књижевности 1850-1941*, Београд - Лепосавић 23-25

²⁰ Вукадиновић, З., Богавац, М., *нав. д.*, 143-144

вању културно-просветних и забавних активности у граду у условима када је рад био строго контролисан, а најчешће и онемогућаван и забрањиван од стране турских власти.

У граду и околини, због свега што је учинио, важио је за угледну свештеничку и народну личност. Био је оснивач и члан неколико хуманих и патриотских удружења и клубова.

Умро је 22. фебруара 1946. године.

Момчило Нешић

Рођен је 11. новембра 1904. године у угледној и познатој патриотској породици Нешић у Митровици²¹. По завршетку основне школе наставља и завршава гимназију. По изричитој жељи оца проте Анђелка Нешића завршава богословију у Призрену. По повратку у град, одмах је рукоположен за ђакона, а већ јанура 1927. године за свештеника. Након краћег службовања у Вучитрну, постављен је за пароха у К. Митровици. Друштвено-политички веома активан, и ради у многим културним, хуманим и националним друштвима и организацијама. Од јануара 1935. године био је стални хонорарни наставник ниже гимназије, а предавао је веронауку и музику. Био је један од оснивача мешовитог црквено-грађанског хора „Нушић”.

Након избијања рата 1941. године са породицом остаје у граду. Као осведочени родољуб и патриота одмах се нашао у затвору. Тучен и малтретиран од стране Гестапоа и шиптарских фашиста свој животни пут завршава 23. 10. 1943. године у Београду. Убијен је у затвору.

Анђелко Шопић

Рођен је 6. јуна 1878. године у Липљану.²² Након завршетка основне школе завршио је и богословију у Призрену школске 1896/97. године. Службовао је у Липљану и Приштини. У Косовску Митровицу долази крајем 1926. године. У њој ће остати до краја живота.

Као узоран свештеник, живот је посветио савесно служећи Богу, цркви и народу. Као млад парох штитио је сељаке и помагао сиромашне, због тога је био поштован од свих грађана. Са највећом љубављу помагао је сваки хумани рад, морално и материјално. Свеукупним радом он је стекао право да га назовемо народним трудбеником.

Умро је 1955. године. Испраћен је са великом тугом и захвалношћу великог броја грађана Косовске Митровице, Звечана и околних села.

²¹ *Истио*, 144–145

²² *Истио*, 145–146

ХРАМ СВЕТОГ САВЕ ДАНАС

Храм Светог Саве налази се у такозваном јужном делу Косовске Митровице. У шиптарском делу града налази се и српско гробље са капелом. Уз помоћ, мало УНМИК-а, мало КФОР-а, Шиптари су опљачкали цркву и запалили 17. марта 2004. године. Запалили су капелу и поломили готово све споменике на православном гробљу. Вредно је помена да споменике римокатолика и Јевреја нису поломили.

У Храм Светог Саве одлази се сваке године, једанпут, 27. јануара, ако то дозволе више управне власти.

Храм Светог Саве, Косовска Митровица, 1921.

Храм Светог Саве у Косовској Митровици

Господине Министре,

Ваше предложение относительно исполнения
обязанности по 15 февраля 1897 г. № 399,
а именно на моему инициативе сдать 1000
как гражданскому обществу, и на мое имя, и на
имя моему Председателю Комитета инициативы
и исполнению по 15 февраля 500 гектаров. Считаю же
да и исполню я же 500 гектаров, что назовет
якобы, если бы не было никаких, а так как, после
подписания закона, то мне же на мое предложение
государством так, Господине Министре предлагаю
ре на наредити да и в том же отношении
срочно по 500 гектаров ввернуть Председателю
Комитета, да по 500 гектаров инициативы
на год вперед вносится в дела Со. Общ.

Господину Министру Председателю

10 Сентября 1897 г.
7 Сентября

Своем
Ян Савилов
Инициативы

Господину
Господину В. Маркину Бюджету
Господину Министру Косову
Министру Министру Лав
от 7. и 7. и 7. 7. Сентября

THE TEMPLE OF ST. SAVA IN KOSOVSKA MITROVICA

by

Zoran Č. Vukadinović

Summary

Activity of the Serbian Orthodox Church during the enslavement under the Turks was of decisive and invaluable significance for maintaining the national spirit of the Serbian nation in the region of the Old and South Serbia. The construction of monasteries and temples, as the centres of Serbian spirituality, was the primary goal of The Serbian Orthodox Church and The Government of The Kingdom of Serbia.

Kosovska Mitrovica is a small town which got its Orthodox church last. The construction of the church (1896–1921) went slowly, depending on the political and economic (mis)happenings.

Anger of the Albanians, obstinacy of the Turks, two Balkan and one world war dictated the speed of the construction of the church. The project of the church (Andra Stevanović) and of the bell-tower (Aleksandar Deroko) was also economically expensive. The executor(s) of the work, master masons from Veles and painters from Macedonia were also expensive. The church was built with the great effort of The Church Municipality and it was the spiritual centre of the Serbs in Kosovska Mitrovica and its surroundings between the two world wars.

The Temple of St. Sava celebrates a great jubilee on August 6, 2007 – the 110th anniversary from the beginning of its construction. The Serbs do not live in the so-called South Mitrovica, where the church, the bell-tower, the chapel and the cemetery are located. From the distance of 500 meters, the Serbs from Northern Mitrovica watch the burnt temple, destroyed chapel and broken monuments in the southern part of the town, waiting for the new construction of the church, of the chapel, of the cemetery...

Зоран Милошевић

ОД СОЦИЈАЛНЕ ФИЗИКЕ ДО СОЦИОЛОГИЈЕ

САЖЕТАК: Године 1835. Конт је истакао чињеницу „узурпације“ свог термина „социјална физика“ од стране белгијског математичара и статистичара А. Кетлеа. Кетле је термин „социјална физика“ користио у наслову своје књиге *О човеку и развоју његових способности или ојшћ исцраживања социјалне физике*. Због тога је Конт осмислио нови термин „социологија“. У IV тому свог знаменитог дела *Курса*, у поглављу *Догматски део социјалне физике*, тачније у 47. лекцији, под називом *Крајња оцена основних философских покушаја у стварању социјалне науке*, написаној у марту 1839. године, Конт први пут употребљава реч *sociologie*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: социологија, социјална физика, Огист Конт, А. Кетле, друштво

Познато је име човека који је створио неологизам „социологија“¹ (*sociologie*). Међутим, мало се зна о томе када је и зашто он то учинио. О овом питању радознали читалац неће наћи одговор у *Социолошком лексикону*, али ни у другим енциклопедијама које смо користили у писању овог рада.

Тако у споменутом *Социолошком лексикону* о Конту, пише:

– по струци математичар, познат као оснивач социологије као науке. К. се залагао за изградњу такве науке која би се заснивала на искуству, која би проучавала чињенице које се могу искуствено утврдити и проверити. По Конту наука треба да проучава реалност, а то је оно што јесте, што постоји. Оно што је било постоји само у мери у којој може бити потврђено. За разлику од метафизике, која трага за суштинама и узроцима, као и од теологије, која настоји да открије апсолутну истину, наука по Контовој замисли има задатак да класификује и посматра чињенице, затим да указује на односе који постоје између њих и најзад, да утврђује законе

¹ L a l m a n, Mišel (2004). *Istorija socioloških ideja*, том I, од почетка до Вебера, Београд: Завод за удзбенике и наставна средства, стр. 50 и 53. У овој двотомној студији необично је то да аутор развоју појма социологија посвећује три реченице.

који њима управљају. У свом чувеном делу *Курс позитивне филозофије* (1830–1842) Конт је извршио класификацију природних појава на неорганска и органска тела и утврдио да неорганска тела проучава астрономија, математика, физика и хемија, а да су органска тела предмет проучавања посебних наука, биологије која се бави индивидуом и „социјалне физике“, односно социологије која проучава људско друштво. То је класификација наука по принципу опадајуће општости, а растуће унутрашње сложености. Последња наука у том систему, *социјална физика*, најмање је општа, јер се односи само на друштво, али и најсложенија, јер закључци и истине до којих долазе све остале науке користе и њој за проучавање друштва. Њен значај треба да буде велики и у погледу јачања постојећег друштва и уношења мањих промена у њега.

Конт је социологију, која је по његовој замисли требало да има енциклопедијски карактер, поделио на друштвену статистику и друштвену динамику. Статика утврђује елементе друштвене структуре, њихове међусобне односе као и услове за одржавање друштвене кохезије на основу сагласности (*consensus*). Основна јединица друштва је породица, у којој човек развија и изражава своје друштвено биће и у којој постоје утврђени и регулисани међусобни односи њених чланова, што чини основу за уређење целокупних друштвених односа. Друштвена динамика је „општа теорија природног напретка човечанства“. У основи тог напретка је развој ума. Саобразно ступњевима мисаоног развитка човечанство пролази кроз три етапе: теолошку, метафизичку и позитивнаучну. Међутим, иако се залагао за науку која ће истраживати позитивне чињенице, Конт је крајем живота отишао у агностицизам, не верујући да је наука у стању да открије законитост и суштину ствари: „Ја се усуђујем да данас тврдим да ће истински конкретна наука остати увек недоступна, ускраћена нашем слабашном разуму“, јер „истраживања нису управљена према суштинским узроцима, већ према законима појава“. Што се тиче даљег друштвеног развоја он је могућ само на основу љубави и религије, а само једна нова религија моћи ће да препороди друштво.²

Како видимо, Конт је имао интересантне развојне фазе током којих је дао значајан допринос социологији, али и отворио простор за сукоб с хришћанством. За разумевање збивања око стварања социологије као науке, односно еволуције „социјалне физике“ у социологију, важно је подсетити се тог времена и како је и зашто дошло до стварања појма социологија, а удаљавања од првобитног појма „социјална физика“.

У условима слома феудалног система и револуционарног рађања новог, капиталистичког, Огист Конт³ је видео своју мисију у томе да станов-

² *Sociološki leksikon*, (1982). Београд: Savremena administracija, str. 294.

³ Конт је рођен у Монтилеу у Француској 1789. године. Умро је у Паризу 1857. Најважнија његова дела су *Курс позитивне филозофије* у шест томова (1830–42) и *Систем позитивне политике* у четири тома (1851–54). Види: *Енциклопедија британика*, (2005) сажето издање, књ. 4, Београд: Народна књига/„Политика“, стр. 158. Упор.: *Мала енциклопедија*

ништву Француске и света подари нову философију. Он је развио позитивну философију као целокупан систем знања, чињеница и закона, откривених научним сазнањем. На основу ове философије он је тежио да створи *објективну науку о друштву* која ће помоћи људима да се рационално понашају у сагласности с две основне потребе: потребе социјалног поретка и потребе социјалног прогреса. Ову науку он је назвао *социјалном физиком*, а касније социологијом.⁴

Познато је да је Конт априла 1822. године, прво у свом раду *План научног рада неопходан за реорганизацију друштва* почео да користи термин социјална физика, да би, потом, у *Курсу позитивне философије* увео нови термин социологија.

Реконструкција основних етапа ове научно-терминолошке еволуције Конта и употребе појма социјална физика и социологија прилично је сложена и дуготрајна.

Наиме, према сведочанству учитеља Конта, Сен-Симона, у књизи *Катихеза индустријалаца*, тачније у трећем делу *План научног рада неопходан за реорганизацију друштва* догодила су се принципијелна одступања ученика од схватања учитеља. Конт је себи поставио у задатак да осмисли позитивну науку о друштву која се ослања на запажања и има посла с реалним чињеницама, открива објективне законе и која ће бити аналогна наукама о неживој природи и која је позната под општим именом *физика*. За разлику од Сен-Симона који је разматрао науку о друштву као део *физиологије* или опште науке о организмима, Конт је видео нову науку о социјалним организмима у посебној области коју је назвао *социјалном физиком* (*physique sociale*).

На овај начин, већ с 24 године живота, Конт је формирао представу о вези три велике области науке, које су имале заједнички корен: *физика* (од грчке речи *physis* – наука о неживој природи) *физиологија* (наука о природним организмима) – *социјална физика* (наука о социјалним организмима). Проблеми везани с последњом науком се прогресивно умножавају, а и иначе социјална физика има посла само са сложеним и најмање изученим објектом. Она се налази на самом врху хијерархије наука, али много тога није научно утемељено и захтева напоран рад да се то отклони.

Године 1825. у раду *Философска расуђивања о науци и ученима* Конт је учврстио употребу овог термина и његовог значења. Социјална физика, наглашава Конт, то је наука чији је циљ проучавање социјалних појава и њихово проучавање у духу проучавања астрономије, физике, хемије и физиологије, тј. откривања сличних непроменљивих законитости и у области друштва.⁵

ја Просвета, (1986) четврто издање, књ. 2, Београд: Просвета, стр. 342. *Социологическая энциклопедия*, (2003) Минск: Беларуская энциклопедыя, стр. 145.

⁴ О с и п о в а, Е. В. (1979) Огюст Конт и возникновение позитивистской социологии // *История буржуазной социологии XIX – начала XX века*. Отв. ред. И. С. Кон, Москва, стр. 23.

⁵ Л а п и н, Н. И. (2003) *Когда и как Огюст Конт ввел термин sociologie*, http://socis.isras.ru/SocIsArticles/2003_04/LapinNI.doc

У априлу 1826. године, Конт је држао *Курс позитивне философије* у Политехничкој школи у Паризу. Сачувао се први, веома уопштен, али врло опширан план *Курса*. План је био подељен на 72 лекције (1826–1827). Поред две уводне теме Конт је предвидео три велика дела:

1. Математика;
2. Наука о материјалним телима: астрономија, физика и хемија и
3. Наука о организмима: физиологија и социјална физика.

Године 1826–1827. Конт је психички оболео. Смештен је у болницу из које је изашао после осам месеци. Неко време је размишљао о самоубиству, а потом је сазнавши суштину своје болести почео да се бори против ње применом веома суровог режима живота.⁶

Године 1828, на основу предавачког искуства, Конт је разрадио прецизни наставни план и програм *Курса* у који је укључио 50 лекција. Општа структура је била без измена. Као и пре *Курса* је садржавао део о „социјалној физици“. Он је имао увод, метод, знање (science). Последњи поддео („знање“ или сопствена теорија) јавља се као основна и садржи учење о три епохе цивилизације: теолошкој, метафизичкој и позитивној (научној). Јављају се овде и две кључне теме чији је садржај резиме позитивног метода и позитивне теорије.

После неколико година предавања овог материјала Конт га је почео припремати за објављивање. Саставио је детаљан план *Курса* са 60 лекција. Првобитна структура плана се сачувала, али је изменио његове пропорције. Нарочито је порастао обим садржаја социјалне физике. Она је чинила три од шест томова *Курса*, његову другу половину. Како је већ било назначено у плану из 1826. године, том I (1830) има две уводне лекције о целокупном курсу. Лекције 3–18 посвећене су философији математике. Том II (1834–1835) садржи лекције из философије астрономије (1927) и

⁶ Огист Конт је рођен и васпитан у строго римокатоличкој и ројалистичкој породици. До 14-е године Конт је био ватрени римокатолик, а онда је изгубио веру, а затим и своје ројалистичко убеђење. Због сукоба са својим политичким непријатељима више пута је долазио у тешку материјалну ситуацију. Прво му је помагао Сен-Симон, с којим је сарађивао седам година док се није разочарао у њега због извесних некоректних поступака. Потом су га помагали пријатељи из Енглеске Џон Стјуарт Мил, као и поштоваоци из Француске. Конт је оболео од „наступа маније праћене меланхоличном депресијом“. Отпуштен је као неизлечив. Интересантно је да се Огист Конт као интелектуалац развијао изван институција (удаљен је са студија због политичке агитације).

Од његових многих научних и философских дела свакако су најзначајнија два: *Курс позитивне философије* и *Систем позитивне политике*, и најзад главно дело које се тиче религије, *Систем позитивне политике или Расправа о социологији која успоставља религију човечанства*. Види: Мил и н, Лазар (1987). *Разговори о вери*, књ. 2, Разговори с професорима, Београд: Православље, стр. 60–61. Упор.: Милошевић Зоран (2001). Окултизам, *Српска слободарска мисао*, бр. 6, Београд 3. Милошевић (2005). *Социологија религије у Србији: между науком и политиком*, X међународних Кирилло-мефодиевских чтений, посвященных дням славянской письменности и культуры, Часть 2, ООО Минск: „Ковчег“, Зоран Милошевић (2005). *Црква, наука и политика*, И. Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Зоран Милошевић (2004). Путеви и странпутице српске социологије религије, *Политичка ревија*, бр. 2, Београд, стр. 133–150.

философије физике (28–34). У овим томовима Конт је посветио велику пажњу *ојшћим љроблемима сћайћике и динамике*. Ово је у одређеном степену назначавало карактеристике социјалне статике и социјалне динамике коју је он обрадио у четвртом, потпуно социолошком тому.

Трећи том (1835–1837) садржи лекције из философије хемије (35–39) и философије биологије (40–45). У овом тому Конт је први пут у *Курсу* увео важну сазнајно-терминолошку новину. У претходним текстовима *Курса* Конт је користио термин *физиологија*, међутим у називу трећег тома *Курса* налази се нови термин: *философија биологије*. И четрдесета лекција овог тома називала се „Философско расуђивање о свекупности биолошких наука“. Следствено термину физиологија предложен је синоним – *биологија*. Можемо, дакле, закључити да је Конт на основу карактеристика науке о природним телима-организмима користио термин „физиологија“, а у 1836. години при писању 40. лекције III тома *Курса*, он уводи термин „биологија“.

Конт је то урадио под утицајем Жана Батиста Ламарка, који је термин биологија увео 1822. године. Ламарк је умро 1829. године, а Конт је тада припремио за штампу III том свог *Курса*. Ламарк је доста убедљиво објаснио да је појам „биологија“ потпунији него „физиологија“, а што је посебно важно први појам даје смисао науци о природним организмима. Поред тога, замена појма „физиологија“ „биологијом“ још више је одређивала нову позицију Конта у односу на позиције свог учитеља Сен-Симона, што је аутору појма „социологија“ био један од циљева.

У ово време, тачније 1835. године, Конт је истакао чињеницу „узурпације“ свог термина „социјална физика“ од стране белгијског математичара и статистичара А. Кетлеа.⁷ Кетле је термин „социјална физика“ користио у наслову своје књиге *О човеку и развоју његових способности или ојшћим исћираживања социјалне физике*.⁸

Због великих новина које је Кетле изнео у овој књизи Академија наука Немачке прогласила га је „оснивачем нове науке – социјалне физике“, односно социологије, како је касније названа.⁹

Поље Контовог одговора била је друга половина његовог шестотомног *Курса*, тачније томови IV–VI, а посебно том IV и поглавље „Догматски део социјалне физике“. Овај том написан је у марту–јулу 1839. године и дате су у лекцијама 46–51. Главни одговор Конта налази се у 47. лекци-

⁷ L a l m a n, Mišel (2004). *Istorija socioloških ideja*, Tom I: Od početka do Vebera, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, стр. 50. наводи да је Конт сковао овај неологизам да би се оградио од Белгијанца Адолфа Кетлеа који се изразом „социјална физика“ служио да би означио радове из статистике примењене на криминалитет и демографију. Не верујући у валаност примене вероватноће на пољу друштвених појава, Конт измишља реч „социологија“, израз који се први пут појављује у 47. лекцији *Течаја љозитћивне филозофије* (1830–1842).

⁸ К о н д р а т њ е в, Ю. В. (1998) Социологические альтернативы О. Конта и А. Кетле // *Язык науки XXI века* (Материалы научной конференции, посвященной 200-летию со дня рождения О. Конта) Отв. ред. А. Ф. Кудряшов, Уфа, 1998, стр. 24.

⁹ Л а п и н, Н. И. Когда и как Огюст Конт ввел термин sociologie, стр. 6.

ји: „Кратка оцена основних философских покушаја у стварању социјалне науке“, написаној у марту 1839. године. *Конти је овде први пут употребио реч sociologie.*¹⁰

Конт је навео неколико аргумената како би објаснио „преименовање“ социјалне физике у социологију. Прво, лингвистички аргумент: много је боље назвати нову науку једном речју него с двама („социјална физика“). Овде се показао и изванредан ризик, пошто се у термину *sociologie* садржавало јединство речи из два језика: латинског *soci(etas)* и грчког *logos*, што се противило строгим правилима образовања речи.

Друго, замена термина новим посебно је била неопходна у IV тому. После рада Кетлеа термин „социјална физика“ показао се снажно повезан са социјално-демографским карактеристикама индивидуе, док су параметри друштва редуковани на квантитативни показатељ „просечног индивидуума“. Фиктивним се показивао не само човек, већ и само друштво.

Због тога је Конт себи поставио супротан задатак: формулисати на основу позитивне философије нову терминологију о друштву, карактеристичном по властитим законитостима.

Већ у следећој, 48. лекцији, „Основна својства позитивног метода при рационалном изучавању социјалних појава“, Конт је уз помоћ термина „социологија“, конструисао неколико посебних социолошких дисциплина и термина, тако да је област социологија постала као једна породица:

- социолошка наука, позитивна социологија, општа социологија, социолошки закон, социолошко истраживање;
- статистичка социологија, социјална статистика, динамичка социологија и социјална динамика и социјални развој;
- научни методи социологије: једноставно посматрање, социолошко посматрање; сазнање опитом; социолошка демонстрација; поређење; социолошко поређење; упоредни метод у социологији; историјски метод у социологији и социолошка анализа.

Можемо, дакле, закључити да је овим методолошким проблемима термин „социологија“ издржао своје „ратно крштење“. При томе, термин социјалне физике није ишчезао.

Такође, можемо рећи да је IV том *Курса позитивне филозофије* Огиста Конта заиста постао социолошки. То је први научни рад у коме је термин „социологија“ створен, образложен и доследно примењен у стварању теорије и методологије социолошке науке. А сама ова наука издвојила се из социјалне филозофије у посебну науку.¹¹

Иако је, дакле, Конт утемељио, односно издвојио социологију као посебну науку, поред математике, астрономије, физике, хемије и физиологије

¹⁰ Види: *Мала енциклопедија Просветиа*, (1986). четврто издање. књ. 3, Београд: Просвета, стр. 448–449.

¹¹ Michael Nagalambos/ Martin Holborn, (1999). *Sociologija*, DSZ, Ljubljana, стр. 22. говори да је Конте створио појам „социологија“ као и да је један од утемељивача ове науке као посебне. Ово је био покушај употребе природословне методологије у социологији, што је познато као позитивизам. Аутори се, међутим, не баве настанком појма „социологија“.

(биологије), што је несумњиво његов велики допринос, полемике о појму социологије као науке нису престале деценијама после тога. Посебно је критиковано име нове науке („социологија“) као рђава кованица, састављена од једне латинске и једне грчке речи.¹² Истовремено, још дуго се користио и појам „социјална физика“,¹³ али је временом истиснут из употребе.

Нова оспоравања социологија је доживела од марксизма, али и ова критика је превазиђена. Данас је социологија као наука потпуно прихваћена, чак и од хришћанских цркава, али се њен значај у државном образовном систему помало умањује. Најављеним реформама образовања, социологија се истискује из средњих школа. Да ли због тога што неким друштвеним снагама не одговара да се стечена знања из ове области посредују младим генерацијама?

ЛИТЕРАТУРА

- Енциклопедија брђаника*, (2005). сажето издање, књ. 4, Београд: Народна књига/„Политика“.
- К о н д р а т њ е в, Ю. В. (1998). Социологические альтернативы О. Конта и А. Кетле // *Язык науки XXI века* (Материалы научной конференции, посвященной 200-летию со дня рождения О. Конта) Отв. ред. А. Ф. Кудряшов, Уфа.
- Л а л м а н, Мишел (2004). *Istorija socioloških ideja*, том I, од роџетка до Вебера, Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Л а п и н, Н. И.: Когда и как Огюст Конт ввел термин sociologie, http://sosis.isras.ru/SocIsArticles/2003_04/LapinNI.doc
- Л у к и ć, D. Radomir (1960). *Osnovi sociologije*, друго, исправљено издање, Београд: Savez udruženja pravnika Jugoslavije.
- Мала енциклопедија Просвети*, (1986). Четврто издање, књ. 2 и 3, Београд: Просвета.
- М и л и н, Лазар (1987). *Разговори о вери*, књ. 2, Разговори с професорима, Београд: Православље.
- М и л о ш е в и ћ, Зоран (2001). Окултизам, *Српска слободарска мисао*, бр. 6, Београд.
- М и л о ш е в и ћ, Зоран (2004). Путеви и странпутице српске социологије религије, *Политичка ревија*, бр. 2, Београд.
- М и л о ш е в и ч, З. (2005). Социологија религије в Србији: между наукой и политикой, X международных Кирилло-мефодиевских чтений, посвященных дням славянской письменности и культуры, Часть 2, ООО „Ковчег“, Минск.
- М и л о ш е в и ћ, Зоран (2005). *Црква, наука и политичка*, И. Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- О с и п о в а, Е. В. (1979). Огюст Конт и возникновение позитивистской социологии // *История буржуазной социологии XIX – начала XX века*. Отв. ред. И. С. Кон, Москва.

¹² Л у к и ć, Radomir D. (1960). *Osnovi sociologije*, друго, исправљено издање, Београд: Savez udruženja pravnika Jugoslavije, стр. 3.

¹³ С о р о к и н, Питерим (1932). *Социологија, савремени правци и теорије*, Београд: Геца Кон, стр. 16–24.

Социологическая энциклопедия, (2003). „Беларуская Энциклопедыя“, Минск.

Sociološki leksikon, (1982). Beograd: Savremena administracija.

С о р о к и н, Питерим (1932). *Социологија, савремени њравици и теорије*, Београд: Геца Кон.

H a r a l a m b o s, Michael, H o l b o r n, Martin (1999). *Sociologija*, Ljubljana: DSZ.

FROM SOCIAL PHYSICS TO SOCIOLOGY

by

Zoran Milošević

Summary

In 1835, Auguste Comte pointed out to the fact of „usurpation“ of his term „social physics“ by the Belgian mathematician and statistician A. Quetelet. Quetelet used the term „social physics“ in the title of his book: *On Man and the Development of his Abilities or An Experiment in the Research of Social Physics*. Therefore, Comte coined a new term „sociology“. In the 4th volume of his famous work *Course*, in the chapter „Dogmatic Part of Social Physics“, more precisely in the 47th lesson, under the title: „A Short Evaluation of the Basic Philosophical Attempts in the Creation of Social Science“ written in March 1839, Comte used the word *sociologie* for the first time.

О С В Р Т И И П Р И К А З И

УДК 94(497.115)(082)
327.71.8(497.115)(082)
323.12(=163.41/=18)(497.115)(082)
821.163.41-95

„ВИ СТЕ КРИВИ КАО НАРОД“ – КОСОВО И МЕТОХИЈА, ПРОШЛОСТ, САДАШЊОСТ, БУДУЋНОСТ Зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године, уредник: академик Коста Михаиловић, САНУ, Београд 2007.

На Скупу је поднето 38 реферата: 23 српских и 15 иностраних учесника из Канаде, Пољске, Бугарске, Русије, Црне Горе, САД, Шкотске, Велике Британије, Грчке и Француске. Зборник радова са Скупа био је најпре објављен на енглеском, а сада се појавио и на српском језику. „Саопштења у овом Зборнику су груписана у три тематска дела: у првом се налазе радови посвећени историјској тематици, други покрива разне савремене проблеме везане за Косово и Метохију, а трећи обухвата саопштења која непосредно или посредно разматрају будући статус Косова и Метохије”. На Скупу и у Зборнику претежу реферати о историји Космета од средњег века до краја XX столећа, зато што је њено право тумачење, по речима председника Организационог одбора Скупа и главног уредника Зборника „постало актуелније него икада” (X). То стога, што је „историјска истина основа за правично решење” и што је „трагање за истином ко је на Косову и Метохији био жртва а ко виновник”, добило круцијални значај у овом времену.

Други део реферата односи се на косметске прилике пре и после агресије НАТО пакта на Србију 1999, а трећи на његов статус у којем је постигнут „висок степен сагласности” да ова Покрајина „треба да остане у саставу Србије”. При том је од посебног значаја тумачење „да Косово није било колонија освојена од Србије, већ део сопствене земље ослобођен ратом против турског окупатора. Другим речима, није Србија извршила колонизацију Косова, већ напротив, Албанци су извршили присилну колонизацију српске територије” (XI).

Скуп и Зборник имају и једну посебно вредну димензију: догађаји на Космету, у Србији и око њих смештени су у широк теоријски и међународни контекст који је најавио већ први реферат познатог енглеског политичког аналитичара, данас већ покојног, Алфреда Шермана *Насрџај Запада на Србију*. Његова прва лапидарна реченица гласи: „Није први пут да су Срби изложени погрому”. Запад, каже, болује од „хроничне србофобије”. Она је постала акутна у наше време у којем су угрожене темељне цивилизацијске вредности „попут патриотизма, солидарности, породице, морала” Руше се историјски темељи народа. Иницијативе за то долазе из САД, будући да „осећај за историју није једна од америчких јачих страна” (1–2). Овом рушењу „Српство је посебно изложено”. Разлог је двојак: „Евроамерички програм против Србије потпуно пренебрегава” српску „хришћанску суштину и традицију”, као што их пренебрегава и у светским размерама. С друге стране, ни европски секуларизам Срба му више ништа не значи.

Овај теоријско-светски контекст учача се у готово свим саопштењима са Скупа, али пре него што се задржимо на неким акцентима из било које њихове групе, који нам изгледају најкарактеристичнији, скренућемо пажњу на један од вредних методолошких принципа историјске, али и других друштвених наука. Швајцарски историчар Едуард Фуертер је пре стотинак година формулисао тај принцип дефиницијом да у историографији нова, свежа и оригинална интерпретација вреди бар исто колико и откривање неке нове, до тада непознате чињенице. Ова методолошка парантеза чини нам се потребном

приликом оцењивања и вредновања овог, тематски и проблемски разноврсног и богатог, Зборника радова о Косову и Метохији из разлога праведности према претходним истраживањима косовскометохијског питања. Тих резултата је, доиста, много, а библиографија монографија, студија, зборника радова и изворне грађе, само код нас, броји на стотине јединица. И поред тога, ова тема није потрошена и далеко је од затварања. Не само нове чињенице, већ пре свега разгранатости и оригиналније интерпретације тих чињеница и досадашњих сазнања су не само могуће, већ и потребне, а с одређених становишта и драгоцене. Управо то показује овај Зборник и то је, по нашем мишљењу, његова највећа вредност и врлина.

Враћајући се појединим (за све нема ни места ни времена) радовима обимног Зборника, осврћемо се најпре онима којима је правац трагања назначио поменути Алфред Шерман.

Драгоцен је у том погледу саопштење Дајане Џонстон¹, која „сјајни мали косовски рат”, вођен под фирмом „хуманитарне интервенције”, види као средство тоталитаризације света којој стреме НАТО и његов ментор Сједињене Америчке Државе. (180) Овај рат, који је највећи војни успех САД после Другог светског рата, искоришћен је као један модел будућих сличних интервенција не само у војном већ и у политичком погледу. Тотална медијска блокада Србије постала је узорак изградње „заједничке приче” која се беспоговорно мора уливати у свест европске и светске јавности у циљу сатанизације циља напада и његове потпуне политичке изолације. Зато је правична и уравнотежена представа о Србији још увек незамислива у западном свету и зато „нисам сигурна – каже Џонстонова – да би било који српски лидер у то време могао да избегне демонизацију”. Најжешћи носиоци сатанизације Срба и Србије и на Западу и међу самим Србима, врло често су бивши „екстремни секташки левичари... Њихов догматизам се једноставно преселио на нови терен”, на којем је „заједничка прича заузела (...) место партијске линије”. (181) А њихов задатак је да, попут тзв. Гесовог закона, негирање српског геноцида прогласе злочином (82).

Ради успешније осуде Срба нађен је, према формули америчког сенатора Боба Дола

¹ „Западна перцепција о Косову” у *Историјској, садашњој и будућности*, 179–188.

и његове десне руке Мире Радовиолић Барате, њихов „зли вођа”, њихов Хитлер, Слободан Милошевић. За његово свргавање с власти није била довољна изборна победа опозиције, већ је требало добром организацијом и великим новцем извести „народни устанак”. Тиме је постигнут двоструки учинак: Политичке грешке Милошевићевог режима лакше су проглашене „организованим злочином” који је затим приписан целом српском народу; Србија је потпуно отворена страном доминацији и пртворена у „банана републику” (184). Тако се Србија нашла на средокраћу између Палестине и Централне Америке и тако ће њен напор да излаз из тог положаја нађе у прикључењу НАТО-у дати неславне резултате: Она би се могла надати да више неће бити бомбардована у замену за „почаст да своје војнике шаље да гину у Авганистану или Ираку (или где год Сједињене Државе одлуче да ’смене режим’ путем војне силе) и да троши своје скромне дивизне резерве на америчко наоружање” (185). „Највећа иронија би била да се Србија прикључи западном крсташком рату баш у тренутку сопственог распада”, који јој је припремио тај исти НАТО (186). Од такве инферналне опасности она више не може да се брани позивањем на свој хришћански идентитет, на своју историју и европску културну традицију, које на Западу више ништа не значе, већ изграђивањем једног новог духовног идентитета и моћи заснованој на истини и правди (188).

Својеврсну, документовану и прецизну разраду теза о судбини европске цивилизације у процесу глобализације света под вођством САД пружио је амерички политиколог Срђа Трифковић. У свом реферату² он проблематизује разарање тековина цивилизације и начина живота старог континента, пред најездом исламске цивилизације на земље Западне Европе. Пред том најездом Европа се показује не само немоћном за одбрану својих миленијумских достигнућа, већ их се и сама отворено или прикривено одриче, капитулирајући пред туђим притисцима и утицајима. (283–300) Мирољуб Левтић³ опет разлоге опредељења Запада за албанску страну у косовском питању види у жељи САД да са ис-

² *Сатунници или сунарници? Западна иолишка и шихад на Балкану*, 283–300.

³ *Религија као чинилац опредељења Запада у прилог албанског сецесионизма*, 301–318.

ламским светом нађе *modus vivendi* (318). Постоји, међутим, још један важан стратешки мотив за такво опредељење. Људска права и мултикултуралност присуством исламског културног обрасца у европском друштву могући су само постепеним тоталитаризовањем политичког система. Зато привидна борба против расизма, дискриминације и ксенофобије, против „оптерећености” Европе историјом, националном културом и хришћанством само је димна завеса за изградњу глобалног тоталитаризма у којем људска права и демократија постају празне фразе.

Идеолошку љуштuru за НАТО пакт као „гвоздену песницу” хегемоније транснационалног капитала над целим светом, Вера Вратуша⁴ посматра из аспекта тезе Семјуела Хантингтона о сукобу цивилизација. Полемичу с овом тезом, она сматра да је њен задатак да пружи „филозофско-историјско” оправдање сталних ратова моћног Запада у „постхладноратовском свету”. Циљ тих ратова, према Хантингтону, је да напредније и надмоћније цивилизације Запада наметну своје моделе живота слабијим, регресивним цивилизацијама исламског и православног света. Иза тога крије се борба за сламање сваког отпора реколонијацији, која се маскира обрачуном с тероризмом, који заправо подстичу и финансирају управо те неоколонијалистичке силе. Већ сад се зна да су на мети похода надмоћне западне „цивилизације”, поред Авганистана и Ирака, и Судан, Иран, Сирија.

Да тај поход не носи прогрес већ регрес, у свом реферату, баш на примеру Косова и Метохије, доказују Милан Матић и Живојин Ђурић.⁵ За њих је западна политика на Балкану од 1991, а поготову агресија на Србију 1999, „историјска регресија на делу”. Уз остало, она отвара већ одавно решено Источно питање, а у срце Европе враћа агресивни ислам (117). Ма колико то парадоксално и утопијски звучало, Вратуша спас од овог историјског пада у нове форме колонијалног поробљавања види у сарадњи и повезивању угрожених народа и земаља (257–258).

Саопштења историчара изнета на Скупу и публикована у Зборнику приказала су и

⁴ *Идеолошка функција тезе о сукобу цивилизација*, 257–270.

⁵ *Косово и Метохија пред судом историје*, 117–128.

објаснила најбитније токове догађаја на Косову и Метохији од краја XIV до краја XX века. Питање које доминира у тим приказима и тумачењима јесу демографско-етничке промене и положај српског народа на овом подручју. Док Милош Благојевић⁶ сликовито приказује жилаве борбе српске властеле – великашких породица Алтомановића, Мрњавчевића, Балшића, Хребељановића и Бранковића – уочи Косовске битке за посед ове кључне области немањичке државе, Ема Миљковић⁷, на основу резултата истраживачког пројекта *Обласи Бранковића 1455*. (Београд 2002) анализира демографску и етничку ситуацију санџака Вучитрн, Скадар и Дукађин који су обухватили 80 процената данашњег Космета. Према подацима турских дефтера, поузданих пописа пореских обвезника, она утврђује да су средином XV столећа Косово и Метохија биле етнички хомогене српске територије. Од 67.500 њихових становника 95,88% су били Срби, 1,90% романске припадности, 0,90% бугарске и тек 0,26% арбанашке. Незнатан број становника био је германског, мађарског, персијског и келтског порекла, док се за 1,56% није могла утврдити припадност. Сличан однос показује и топономастика. Насеља са чисто словенским именима је 70%, са словенским мешаним и другим примесима још 14%, несловенских 4%, док се за 12,2% није могла утврдити етимологија (26–28). Тек после Велике сеобе Срба 1690, овакви односи становништва и њихов састав стао се знатније мењати насилним насељавањем исламизованог арбанашког живља, исламизацијом и албанизацијом делова српског народа, Горанаца и Рома (32–33).

О српском карактеру Косова и Метохије уверљиво сведочи и реферат Гордане Томовић из историјске географије⁸. У њему се закључује: „Карте највећих европских картографа XV–XVIII века представљају важно сведочанство о геостратешком значају Косова и Метохије, који су увек приказивани као неодвојиви део Србије с нагласком на рудном благу, важним путевима и великим српским градовима” (61).

⁶ *Територије кнеза Лазара на Косову и Метохији*, 5–18.

⁷ *Становништво Косова и Метохије под њурском влашћу*, 25–34.

⁸ *Косово и Метохија на старим картама од XV до XVIII века*, 61–72.

Ђорђе Микић⁹ је показао да је османско-исламска власт, заснована на дискриминаторском религиозном принципу, драстично погађала Србе на Космету, омогућавајући током XVIII и XIX века њихову, бруталним насиљем спровођену исламизацију и албанизацију. У том погледу 1690. година је доиста била преломна у историји Космета и положаја Срба на њему. Јер, још 1630. Омер Лафти Баркан је сведочио да у санџаку Дукађин није уопште било муслимана, док су истраживања Атанасија Урошевића већ у XVIII веку, само у околини Пећи и Лаба открила око 250 муслиманских кућа. То и каснији све бржи пораст несрпског становништва било је резултат колико насиља османских власти, а још више спуштања албанских сточара с планина у плодне равнице Метохије. У том погледу XIX столеће биће по српски живаљ фатално. Уз примену све разноврснијих и бруталнијих облика терора албанских колониста, уз благонаклон однос и учешће турских власти, о чему сведоче многобројни европски дипломати, путописци, мисионари (на пример госпође Ирби и Мекензи), етничка слика се мењала. Трагичне размере терор над Србима достиже за време и после српско-турских ратова 1876–1878¹⁰. Само турски преки војни судови (урфије) изrekli су тада 7000 смртних казни „непоузданим” Србима (46–47).

У свом свестраном и широко историјски постављеном расправљању ове теме Славенко Терзић¹¹ с горчином констатује да „цивилизовани свет”, у својој беспринципијелној политици свесно игнорише ноторну чињеницу континуираног изгона Срба са Косова и Метохије која интензивно траје већ 120 година. Та игноранција је нека врста реванша Европе Србима за њихове победе у ратовима 1912–1918. и 1941–1945. Ту је и напор да се ревидира историја овог дела Европе на чему раде, не само албански већ и западно-европски публицисти, пропагандисти и дипломате од Ноела Малколма до Волфганга

⁹ Османско и албанско насиље над Србима Косова и Метохије, 35–54.

¹⁰ О овом раздобљу документовано говори Михаило Војводић у реферату *Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова*, 85–94.

¹¹ *Европа и „поредок мира”, на Балкану. Тријумф историјског реваншизма на Косову и Метохији*, 73–84.

Петрича, уз несобичну помоћ наших властитих медијских и политичких ведета. Зар ће икога од њих ганути вапаји српског конзула из Приштине Милана Ракића из 1905–1911. године, извештаји призренског проте Стеве Димитријевића из 1951. о рушењу надгробних споменика на православном гробљу у Призрену, или драматично упозорење епископа Рашко-призренског из 1959. да стално исељавање нашег живља „може бити катастрофално за нас у овим крајевима”? Прећуткују се и сталне поруке Албанаца упућиване Србима: „Селите се! Ово није ваша земља” (74). Уместо заштите Србима свету је још од 1912. упорно шаљу лажне оптужбе о српској окупацији албанске провинције Косово. Свесно се изједначава турски Косовски вилајет са Аутономном покрајином Косово и Метохија образованом после Другог светског рата. Данашњи национални састав Космета премешта се за 100 година уназад, иако је демограф Јаков Слишкович још 1904. у делу *Албанија и Македонија* објавио да је Стара Србија „већим дијелом настањена Србима”, што је 1912. поновио и Карл Појнер (74–79).

Континуитет антисрпске политике на Косову, од Ваалраса до Стејт департамента, Терзић тумачи трајном русофобијом и словенофобијом Запада. То Албанци знају, па њихов писац Исмаил Кадаре данас уверава „да су Албанци главни фактор супротстављања Словенима у интересу Запада и европске цивилизације”, слично као што је још 1880. лорд Фицморис убеђивао Бенџамена Дизраелија (75–76).

„Последњих двадесетак година у светској јавности се непрекидно понавља клише да су Срби на Косову носиоци насиља и етничког чишћења Албанаца”. А ствари стоје потпуно обрнуто. „С кратким изузетком између два светска рата етничко чишћење Срба има континуитет све до наших дана”. Наука је поуздано утврдила да је из Косовског вилајета од 1878. до 1912. прогнано или избегло 150 до 200 хиљада Срба, да се та цифра у раздобљу 1945–1990. попела на 250.000, а сами смо сведоци геноцидног „чишћења”, 200.000 наших сународника после 1999. У вези с тим, Терзић констатује: „Запањујућа је подударност Аустро-Угарске, фашистичке Италије и нацистичке Немачке из прве половине XX века, с политиком вођстава западних сила окупљених око НАТО-а крајем

XX и почетком овог века” (77). Реч је о старим идејама у новом паковању с етикетом „Европеизација и транзиција”. У том пакету је и пресуда: „Ви сте криви као народ” (82).

Бавећи се истим проблемом српско-албанских односа на Косову и Метохији, Зоран Лакић¹² је пажњу посветио тим односима у југословенској држави, нарочито у раздобљу после Другог светског рата. При том је донео занимљиве податке и о релативном и апсолутном смањивању учешћа Срба у становништву Косова и Метохије, које није заустављено ни стварањем Југославије. Користећи податак демографа Милована Радовановића да су према једном турском попису из 1871. на Космету Срби чинили 68% становништва, он га пореди с пописом Краљевине Југославије из 1931. који говори о само 30% Срба и са њиховим рапидним опадањем после рата 1941–45, уз истовремено брзо повећавање албанског становништва у Србији са 11% у 1948. на 20% у 1991. Истовремено, процент Срба на Космету опао је са око 30% у 1931. на 11% у 1991. години. Овај феномен су и Лакић и Марина Благојевић¹³ протумачили дискриминационом политиком КПЈ и државних власти ФНРЈ и СФРЈ према српском и „позитивном дискриминацијом” према албанском народу на Косову. У вези с тим, Марина Благојевић је закључила: „што је била јача дискриминација било је јаче и иселјавање” Срба и хомогенизовање Албанаца око идеје о независном Косову (159). До истих закључака дошао је и Предраг Илић¹⁴ у систематском приказу албанског сецесионизма у другој и трећој Југославији поделивши га у 8 етапа: 1945–1948, 1948–1959, 1959–1966, 1966–1974, 1974–1980, 1980–1989, 1989–1996. и 1996–1999 (163–178).

Најпотпунији синтетички приказ свих етничких и националних, политичких и економских, међународних и идеолошких компоненти „косовског питања” у исцрпном реферату сачинио је Коста Михаиловић.¹⁵ Из

богатог садржаја овог реферата скренућемо пажњу на само два Михаиловићева образложена става. Први је да је ноторна неистина како „историја Косова” почиње 1991. због насилног, грубог и дискриминаторског односа Републике Србије према Албанцима после уставних промена 1989/90, којим је наводно, укинута аутономија Косова. Читава вековна србофобска политика и Албанаца и западноевропских сила и САД до темеља руше ове флоскуле евроатлантских моћника и њихових српских послушника. Други је Михаиловићев закључак о драстичној, неприкривеној политици двоструких стандарда „међународне заједнице” према Србима и Албанцима. Поред осталих аргумената Михаиловић је овај став поткрепио и односом Запада према *Меморандуму* САНУ из 1986. и *Платформи за решавање албанског националног питања* Албанске академије наука из 1998. Док се *Меморандум*, у којем нема ни трага великосрпских тежњи и програма приказује у најцрњим бојама и ружи најпогрднијим квалификацијама, дотле се *Платформа*, која се отворено залаже за стварање Велике Албаније, прихвата с прећутним разумевањем и одобравањем.

Из изнетих појава и чињеница у Михаиловићевом реферату указује се крајњи, по Србе неповољан, исход „косовске кризе”: Независност Косова и његово раније или касније прикључење Албанији. У меком трбуху Европе настају две исламске државе, снажна америчка упоришта за остваривање доминације над малаксалом Европом.

Вредно саопштење Часлава Оцића¹⁶ из привредне историје разрађује једну појаву које се дотакао и Коста Михаиловић. Реч је о економској „позитивној дискриминацији” коју су према Космету водиле Југославија и Србија у читавом раздобљу 1945–1999. Овај реферат цифарски, графички, аналитички приказује сву неефикасност и контрапродуктивност сваке дискриминације па и тобоже „позитивне”, јер не може се ни према коме спроводити „позитивна” да другом не би била негативна дискриминација. Дискриминација је ипак само неправедност (неправда). Ова вођена на Космету дала је поразне и привредне и политичке резултате. Ти резул-

¹² *Положај Косова и Метохије у саставу Југославије*, 107–116.

¹³ *Повратак истини: миграције Срба и Црногорца са Косова и Метохије*, 143–162.

¹⁴ *О континуираној сецесионистичкој деловања албанских националиста на Косову и Метохији (1945–1999)*, 163–178.

¹⁵ *Занемарени аспекти косовске кризе*, 189–234.

¹⁶ *Пројекат модела „позитивне дискриминације”. Привредни развој Косова и Метохије после Другог светског рата*, 341–352.

тати неконтролисано сливаних и ненаменски трошених огромних финансијских средстава из Фонда федерације за неразвијена подручја, из кредита Међународне банке за обнову и развој, из кредита Светске банке били су: „Економска неефикасност, демографска експлозија, паразитизам... инвестирање у етничитет”, што је „створило илузију о Косову као ’албанском Пијемонту’”, која је изнедрила етничко чишћење и насилну сецесионистичку акцију (341). А о тој акцији говорила је у свом реферату код нас већ позната Русиња Јелена Гускова¹⁷. Документовано и уверљиво она је показала да борбу Албанаца за „уједињење земаља насељених већинским албанским становништвом” обележава шест закономерности: „перманентност; етапност; потчињавање свих Албанаца јединственом задатку усмеравања на уједињеност и недопустиво нејединство; стремљење да се све територије зацртане као албанске очисте од неалбанског становништва; одсуство фанатичне религиозности” замењене албанизмом као секуларном религијом; те, „коришћење насиља и терора” као најпоузданијег средства за постизање главног циља (56). Безобзирним кршењем норми међународног права западни свет од 1991. подстиче и помаже овако концептирану борбу Албанаца на Косову (59).

Анализирајући на сличан начин албански сепаратистички покрет, бугарски истраживач Агап Гарабеџан¹⁸ долази до закључка да је аутономни статус Косова, уместо албанско-српског зближавања, довео до њиховог перманентног удаљавања и јачања сепаратизма међу Албанцима. Покушај Србије да уставним променама 1989/90. заустави ову тенденцију био је немоћан: сецесија је постала отворена, стварањем паралелних парламентарних институција на Косову, а насиље њихово средство (129–142).

Разматрајући феномен настајања малих парламентарних држава на рушевинама СФРЈ (Републике Српске Крајине, Републике Српске, Републике Херцег Босне, Републике Западне Босне), Константин Никифоров¹⁹ издваја „уникатност”

¹⁷ *Албански фактор стабилности и нестабилности у Балканској региону: о чему говоре документи?* 55–60.

¹⁸ *Албански сецесионизам деведесетих година XX века*, 129–142.

¹⁹ *Република Косово међу другим самопроглашеним државама на територији бивше Југославије*, 241–246.

косовске парламентарне државе. Уникатност је у натовској помоћи овом класичном типу сепаратизма без обзира на могуће далекосежне последице у Чеченији, Абхазији, Осетији, Баскији и на још неким подручјима Евро-Азије.

Посебан блок реферата у Зборнику односи се на војне, политичке и правне аспекте НАТО агресије на Југославију, на њене последице и могуће исходе. Генерал Божидар Делић²⁰ је стручно анализирао војну страну овог догађаја као пример примене доктрине „превентивног удара”, да би закључио да су НАТО снаге на бојном пољу поражене, али да је Србија поклекла под теретом огромних ратних разарања и људских губитака (323–324).

Крајње је инструктивно расправљање међународно-правне стране статуса Космета, које је изнео грчки експерт за међународно право Панајотис Харитос²¹. Он као на кључне моменте указује на чињенице да су у раздобљу од 1992. до 1999. највише светске и европске институције – Савет безбедности и Генерална скупштина ОУН, Париски споразум из 1995, Скупштина ОЕБС-а – својим резолуцијама и декларацијама дванаест пута гарантовале интегритет и суверенитет СРЈ, а да их је оспорио само непотписани споразум у Рамбујеу марта 1999, да би их Резолуција СБ 1244 поново потврдила. Упркос свему, већ седам година на Косову, као делу Србије, од стране „међународне заједнице”, спроводе се управо интенције Рамбујеа. Зато Харитос и закључује да у међународноправном смислу, „питање статуса Косова” и не постоји. То је питање политике и силе (367–401).

Испитујући могуће последице такве политике и српски и страни учесници Скупа били су сагласни да ће оне свакако бити неповољне. Пољак Валденберг²² мисли да Косово не треба да постане независно зато што се његов статус тиче целог Балкана, зато што би независно Косово угрозило и Македонију, Босну и Херцеговину и Црну Гору, зато што би били подстакнути сепаратизми у другим земљама с изгледима стварања нових држава „наказа”, најзад зато што би међународна мафија стекла ново снажно упориште (403–412).

²⁰ *Војни аспекти НАТО агресије на СРЈ*, 323–334.

²¹ *Статус Косова и Метохије према међународном праву*, 367–402.

²² *Због чега Косово не треба да буде независно*, 403–412.

Сличне аргументе против независног Косова изнео је и канадски дипломата Џејмс Бисет²³: била би нарушена глобална стабилност, био би задат смртни ударац европском идеалу онемогућавања насилних промена граница који се негује од Вестфалског мира 1648. до Хелсиншког акта 1975, био би покренут талас нових сепаратистичких покрета у свету, настала би опасна и агресивна „Велика Албанија” (413–423).

Насупрот независности, грчки научник Спиридон Сфетас²⁴ предлаже неку врсту федерализације Косова с два конститутивна народа, попут Македоније (Македонци и Албанци) или Кипра (Грци и Турци) (425–429). Није далеко од тога ни Александар Митић²⁵, који се за праведно решење косовског питања уздаје у „кључну улогу” Европске уније, док Миломир Степић²⁶ не одбацује ни разговоре о подели Косова (459).

Својеврстан закључак Скупа о Косову и Метохији могла би да буде критика понашања „демократских власти” Србије после 5. октобра 2000. према питању његовог „коначног решења”. Коста Чавошки²⁷ има низ

примедби на политичко вођство Србије и његове мере у односу на проблем косовског статуса, па набраја: Прећутно је прихваћен „Привремени уставни оквир” Косова који је наметнуо УНМИК; косовски Срби су два пута погрешно упућивани на излазак на косовске изборе чиме је дата и јавна сагласност на тај „Оквир”; прихваћени су преговори са косовским Албанцима на равнотнози, чиме је још једном легализовано изједначавање Косова и Србије; одбачено је отварање питања Републике Српске и захтевање паралелног третмана Срба у Босни и Херцеговини и Албанаца у Србији. Као последњу меру „часног излаза” Србије из косовског лавиринта Чавошки, као и Михаило Марковић²⁸, види у апсолутном ускраћивању потписа било којег одговорног српског државника на било који акт о насилном одвајању Космета од Србије, с поруком: „што је силом отето, пре или после биће силом и враћено” (431).

Оно што је у вези с приказаним Зборником једино сигурно јесте да он неће остати без реакција ни данас ни у будућности.

Чедомир Појов

УДК94(=163.41)(497.115)
821.163.41–95

СРБИ НА КОСОВУ И У МЕТОХИЈИ

Зборник радова с научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27–29. маја 2005. године, (2006). Београд: Српска академија наука и уметности – Научни скупови Књига СХП, Одељење друштвених наука, књига 26), стр. 471.

Уредници зборника *Срби на Косову и у Метохији*, академик Стеван Карамата и дописни члан Часлав Оцић, поделили су реферате с овог научног скупа у четири посебне целине. Прва се тиче идентитета, друга се

²³ *Правне и политичке последице косовске независности*, 413–424.

²⁴ *Унутар-балканске и међународне димензије будућег стањивања Косова*, 425–430.

²⁵ *Улога Европске уније на преговоре о будућем стањивању Косова*, 485–499.

²⁶ *Територијална подела Косова и Метохије и њихове геополитичке целисходности*, 459–484.

²⁷ „Коначно решење” *стањивања Косова и Метохије*, 431–438.

бави историјом, трећа правом и (гео)политиком, а четврта привредом и становништвом. Њима претходе поздравне речи Радовића Паповића, ректора Универзитета у Приштини са седиштем у Косовској Митровици, Николе Тасића, генералног секретара САНУ и есеј Владе Стругара *Косово, Српство и завјет*, као и уводно саопштење Смиље Аврамов под насловом *Међународноправни вид косовометохијске кризе*, а следеју *Закључци и препоруке скупа*. Научни скуп су организовали САНУ и Универзитет у Приштини.

²⁸ *Могућности решења проблема стањивања Косова и Метохије*, 439–450.

У уводном саопштењу Смиља Аврамов инсистира на разумевању косовскометохијске кризе у контексту разарања Југославије почев од 1990/91. године, уз садејство унутрашњих сепарциониста и њихових страних покровитеља (Немачке, Аустрије, Ватикана и НАТО-а, под вођством САД), што је резултирало грађанским ратом у Хрватској и БиХ с етничким и верским предзнацима и злочиним против мира, који се нарочито испољио током бомбардовања Србије 1999. године, а ради изгона српских снага и српских државних органа с подручја Косова и Метохије. Она је подсетила на континуитет страдања српског народа на Косову и Метохији током оба светска рата и током агресије НАТО-а 1999. и после поседања ове територије од снага НАТО-а. Указала је и на суштину Резолуције Савета безбедности УН бр. 1244 од 10. јуна 1999. године, којом се гарантује „суверенитет и територијални интегритет СР Југославије”, придодатих анекса и Кумановског војно-техничког споразума. До доласка окупаторских трупа, а и по њиховом пристизању, текао је масован прогон Срба из већег дела Косова и Метохије.

У групи прилога првог дела зборника Зоран Константиновић разматра питање косовског култа у савременом српском менталитету, закључујући да – иако менталитет није исто што и карактер, темперамент или нарав – у сваком случају јесте део човековог идентитета, те да актуелна претња да се Србији одузме Косово истовремено значи и претњу да се Србима узме битан садржај идентитета. „Без овог садржаја ми бисмо неминовно морали постати нешто друго и не бисмо уопште више били у стању да препознамо себе” (стр. 4–1). С друге стране, Мирко Зуровац у свом прилогу *Луца косовског мита* указује на филозофско тумачење значења косовског мита и његовог значаја за националну свест српског народа. Он полази од уверења да митске приче садрже дубоки смисао и велике истине скривене под велом префињене и духовите алегорије. То се односи и на косовски мит. Етика косовског мита истиче у први план слободу: „Све за слободу, а слободу низашта на свету!” Онтологија слободе нигде није нашла тако јасну потврду као у етици косовског мита, а ова изворна слобода претпоставка је свих политичких и националних слобода, закључује Зуровац. „Луца косовског мита се није уга-

сила: она тиња у миру, али се распламса у судбоносним тренуцима за српски народ.” (стр. 87) Стога је борба за Косово не само историјска него и митска обавеза.

У прилогу *Имена места и људи на Косову и у Метохији у средњем веку* Милица Грковић, на основу историјских извора из времена српске средњовековне државе и турских извора петнаестог века, закључује да је антропонимија и топонимија на Косову изразитом већином српског порекла. Зоран Аврамовић у свом прилогу настоји да идентификује карактеристична значења културе косовско-метохијских Срба од XIII–XIV века до данашњих дана, а Срђан Марковић разматра проблем смисла земље као средњовековну духовну вертикалу у делима косовско-метохијских уметника.

Слободан Милеуснић у свом постхумно објављеном прилогу *Духовни геноцид – културна катасстрофа* указује на дубоке корене хришћанства и православља на Косову и у Метохији. Хришћанска култура на овом подручју постоји више од 1500 година. На овом подручју најгушћа су хришћанска знамења у односу на целу Европу. Али на овом подручју, највише се и рушило. „На подручју Косова и Метохије уништено је од 13. јуна 1999. до 19. марта 2004. године 151 црква и седам манастира.” (стр. 53). Предраг Ристић је свој прилог посветио знакови-ма логоса у темељима храма Светих Архангела код Призрена.

У оквиру историографских прилога Милош Благојевић се бавио српском административном поделом Косова и Метохије у XII веку на жупе, доказујући да као посебне области Косово и Метохија не постоје ни као географске ни као административне јединице, док се остали аутори баве новијом историјом. Милић Ф. Петровић пише о односу Србије према реформним акцијама великих сила на Косову и Метохији крајем XIX и почетком XX века, а Борислава Лилић о ослобођењу Косова 1912. године на основу *Успомена* пешадијског потпуковника Видена Тошића.

Прошлост косовско-метохијских Срба у периоду 1912–1918, тј. између ослобођења у Првом балканском и Првом светском рату, сагледана је у прилогу Владимира Стојанчевића као веома тежак период, започет двогодишњом српском цивилном и војном влашћу, а настављен аустро-угарском и бугар-

ском окупацијом, војно-полицијским режимом, бугаризацијом и насиљима сваке врсте и према српској цркви и према српском народу.

Драгиша И. Кецојевић је приказао терор Арнаута над Србима, нарочито у периоду крајем XIX и почетком XX века, и то на основу извештаја српских конзула од 1889. до 1912. Првог српског конзула у Приштини Луку Маринковића. Шиптари су убили, а терор над Србима демонстрирали сваки дан тако да ни турске власти нису могле да изађу на крај са овим силедијством. Терор се наставио током Првог и Другог светског рата, уз убиства, отимање имовине и прогон српског становништва. Крајем Другог светског рата следила је балистичка побуна. Терор се наставио и током шездесетих и седамдесетих година, уз ескалацију осамдесетих и крајем деведесетих, овај пут уз помоћ и под надзором НАТО-а.

О размерама терора над Србима у Метохији за време Другог светског рата говори и рад Јована Пејина који је објављен на енглеском језику. Апсурд је да осим неколико стотина најокорелијих злочинаца, Шиптари за ове злочине нису одговарали, јер их је Јосип Броз Тито аболирао маја 1945. године.

У делу зборника под насловом „Право и (гео)политика“ објављено је десет прилога. Михаило Марковић је приказао еволуцију косовског проблема и указао на могућности његовог решења, наглашавајући кардиналне историјске догађаје као што је Велика сеоба Срба из 1690, друга сеоба из 1737, формирање Призренске лиге 1878. и друге. Он решење за косовско-метохијски проблем види у поштовању принципа међународног права.

Међународноправним аспектом овог проблема бави се и Момир Милојевић, истичући права мањина. Коста Чавошки је у свом прилогу подвргао критици значење и домаћај решења „више од аутономије, мање од независности“ које је промовисао српски премијер Војислав Коштуница.

Миломир Степић је из геополитичког ракурса сагледао перспективе Косова и Метохије у контексту актуелног сажимања и фрагментације српског етничког, историјског и државног простора, на чему раде западне силе предвођене САД и народи и мањине с којима су Срби на своју штету живели у истој држави.

Медијском сликом Србије поводом Косова бавио се Александар Митић, указујући на

недостатке српске политике у овој области. Европском перспективом Србије, с обзиром на нерешени косовско-метохијски проблем, уз неке аналогije с решењима у Босни и Херцеговини и мањинским проблемима уопште, бавио се Драго Његован. Драган Новаковић је анализирао ставове Исламске заједнице према догађајима на Косову и Метохији у периоду од 1981. до 1991. године, док је Јован Базић обратио пажњу на ставове српских политичких странака према Косову и Метохији у време распада СФРЈ. Ненад Васић је свој прилог посветио тзв. коначном решењу статуса Косова и Метохије.

Један од учесника политичких збивања 50-их и 60-их година, Миладин Вилотић, приложио је своја сведочења, која су била непозната стручној јавности, а која показују да су се многи догађаји (исељавање Срба под притиском, шиптарске демонстрације, итд.) системски припремали, а да српски комунисти на њих нису адекватно реаговали.

У делу зборника који се бави привредом и становништвом имамо прилоге који се баве старијим, али и новијим периодом. Средњовековним рударством на Косову и Метохији, као темељу српске економије, расправља Душан Мркобрад. Рад Рајка Буквића посвећен је анализи институционалних оквира привредног развоја Косова и Метохије током постојања тзв. друге Југославије. Он закључује да је издвајање из федералне касе за развој Покрајине више ишло у корист албанског становништва него привреде.

О транзицији косовске привреде у условима стране управе, цивилне и војне, пише Ивица Стојановић, указујући на апсурд да је остатак Србије укључен у враћање косовских дугова а искључен од убирања пореза и процеса транзиције.

Мирчета Вемић се бави етничком сликом Косова и Метохије крајем XIX века, на основу путописа Милоша Милојевића. У тексту који је објављен на енглеском језику Часлав Оцић даје преглед етнодемографских промена на Косову и у Метохији од краја Другог светског рата до 1991. године. Процеси албанизације и десрбизације Покрајине представљају пример драстичног етничког чишћења који је у дугом року био подржан и од врха тзв. друге Југославије и који је за јавност и науку био табу тема.

Динамици прогона и повратка Срба и других неалбанских становника Косова и

Метохије после 1999. године посвећен је рад Милана Бурсаћа и Ненада Илића. Повратак није омогућен а одлазак је и даље присутан, тако да су нужне промене у приступу овом проблему.

У *Закључцима и препорукама скупа* исказани су најзначајнији налази учесника. Наглашена је одговорност међународне заједнице за опстанак Срба на Косову и у Ме-

тохији и аргументован захтев да се Покрајина врати у уставноправни оквир Србије, с аутономним статусом који ће омогућити развијање и очување мањинских права Албанаца, али и суверенитет и територијални интегритет државе Србије. Свако друго решење било би неправда која се мора кад-тад исправити.

Драго Њеђован

УДК 329(497.5) „18/19“
323.1(=163.41)(497.5) „18/19“
821.163.41–95

ТРАГАЊЕ ЗА РАЗЛОГОМ

Душан Берић (2005) *Хрватско њивство и Срби,*

Нови Сад: Орфеус, том I, стр. 718, том II, стр. 698

Да се није распала Југославија, наша историографија би наставила с робовањем многобројним табуима који нису били само последица комунистичке идеологизације, већ сежу дубоко у XIX век. Одбацивање романтичарског идеализовања прошлости, зачето Иларионом Руварцем, није захватило многе, назовимо их, историчарске фантазме, пре свега о међусобним односима народа који су се окупили у Југославији. Срби, као дежурни кривци у њој, изучавање своје прошлости морали су да подешавају према интерпретацији националних историја Словенаца и Хрвата, и новонасталих народа: Македонаца и Муслимана (Бошњака). Дамаклов мач тзв. великосрпског шовинизма, висио је над сваком интерпретацијом српске историје, која није била омеђена њиховим националним историографијама, а које су, по правилу, интерпретирање своје историје приказивали као константни покушај Срба да им ограниче националне територије, подјарме их и доведу њихов национални идентитет у питање. То се посебно односило у периоду 1945-1991. на истраживање историје Срба на територијама пет република у оквиру Југославије. Тек разбијањем државе, дошло је до интензивнијег историографског рада о Србима у садашњој Хрватској и Босни и Херцеговини, док проблем историје Срба у Македонији још није ни начет.

Због несрећног развоја решавања националног питања Срба у Хрватској и Босни и

Херцеговини, последњих петнаестак година појављују се све озбиљније историјске студије из историје XIX и XX века. Међу тим истраживањима посебно се истичу радови Василија Крестића, Милорада Екмечића и Душана М. Берића. Њихови радови дају нашој савременој историјској науци обиље материјала за ново сагледавање наше прошлости са аспекта, не само ње саме, већ и историје Европе.

Књига Душана Берића *Хрватско њивство и Срби*, с једне стране, свођење је резултата историјске науке о развоју хрватског национализма XIX и XX века, а с друге, отварање многих проблема који су тек, ту и тамо, узгред додиривани у историјској али и књижевноисторијској науци. Из тог угла сагледана, она има много елемената полихисторичности, јер поред политичке историје, и историје политичких идеја, у себи носи и много елемената историје културе. Слојевитост његовог истраживања, протегнута на врло дуг период – од XVIII до краја XX века, тражила је велики напор.

Књига је подељена на поглавља чија се тематика, по где где поклапа и преплиће, што је делимично оправдано јер, што се тиче настајања и деловања праваштва у XIX и почетком XX века, Берић ће морати, каткад паралелно, каткад одвојено, да изучава његово настајање и деловање у бановинама Хрватској и Славонији, Далмацији, Босни и Херцеговини, а крајем XIX века и у Дубров-

нику и Боки. После уједињења 1918. у методолошком смислу се проблем идеја праваштва упростио. Правашки су се инкорпорирани у усташтво и добрим делом и у ХСС-у Радића а касније и Мачека. У ХСС-у су правашке идеје постојале и раније али су тек после смрти краља Александра, почеле да играју све већу улогу. У току Другог светског рата, праваштво је, у свом најекстремнијем виду, деловало у усташтво, да би се, после победе комуниста, у стратешком смислу, јављало у деловању В. Бакарића, И. Крајачића и др. Хрватско пролеће ће, у многим својим деловима, бити више оживљавање праваштва него усташтва а, као што ће Берић показати, афирмисаће се и у деловању Фрање Туђмана.

Обухватити дуг период у коме је срушено читаво устројство европске политичке равнотеже, грађено од Наполеоновог пада до 1918, појаве комунизма, фашизма и нацизма, идеолошке поделе Европе после Другог светског рата на демократску и комунистичку и на крају, појава мондијалистичке политичке теорије и праксе, све то је захтевало да се прати развој праваштва у разним његовим отвореним, или прикривеним облицима. Успех који је постигнут резултатом ових Берићевих изучавања, завидан је.

Пошавши од Витезовићеве измаштане Хрватске, која ће се, у зависности од историјске ситуације, у праваштво ширити од Јадранског до Црног мора, Берић ће, кроз национално настајање модерног хрватства; утврђивања фалсификата историјских чињеница; кроатизације српског језика; гајења мржње опрема Србима из националних, верских и економских разлога; утицај Беча и Пеште на развој хрватског националног идентитета; утицај римокатолицизма у његовој прозелитској борби против православља, показати развој правашке мржње према српском народу, као константе у његовој идеологији. У његовом изучавању „најважније је било да слика односа хрватског праваштва према српском народу изгледа стварна, а не само истинита” (I:9).

Да би све ово реализовао, он се ослања на замашан број извора и обимнију литературу, како домаћу, тако и литературу на руском и немачком. При томе ће, посебну пажњу поклонити истраживањима, др Лазе Костића, Милорада Екмечића, Василија Крестића, али, такође, и изучавањима хрватских историчара: М. Гроса, Б. Кризмана, Ј. Бо-

бана, И. Мужиха и др. Посебно би требало нагласити, да су за писање ове књиге, посебно занимљив материјал дали *Записи – иза кулиса хрватске полиције* Исидора Кршњавога за развој праваштва и политичких односа у Угарској и Аустрији. Они су незаобилазан извор познавању психолошког и духовног стања међу Хрватима у другој половини XIX и почетку XX века.

Полазећи од илиризма, Берић ће објаснити ток настајања савремене хрватске нације, у коме су кључну улогу имали Анте Старчевић и Еуген Кватерник као екстремисти, а бискуп Ј. Ј. Штросмајер као прикривени противник Срба и православља. За темељ истраживања је узео анализу улоге *државног и историјског права, политичког народа, сукоба римокатолицизма с православљем*, што ће све изазвати патолошку мржњу према Србима. Такође и ток настајања хрватске нације од римокатоличког становништва, различитог језика и различите историјске традиције, па и различитог националног порекла. Он ће, ослањањем на истраживања домаћих и страних историчара, доћи до закључка да је илирство (југословенство), римокатолички покушај да се словенско становништво, корак по корак, најпре у Монархији, а потом и у деловима Турске (Босна и Херцеговина), Србије, Црне Горе и Бугарске, приведе „правој вери” и рестаурира негдашња римокатоличка област Светог Илирика, а све то под влашћу Хабзбурга.

На основу резултата тог истраживања, он ће, следећи многе југословенске, као и стране историчаре који су се бавили хрватском историјом XIX и XX века, инсистирати на кључној улози римокатоличког свештенства у креирању и подржавању праваштва, истичући у томе, прикривену улогу бискупа Ј. Ј. Штросмајера, и јавну Штадлера, Степинца, Шарића као и многих свештенике, као Павлиновића, али и научнике, пре свега историчаре (Рачки), чија је улога, маскирана *научношћу*, много учинила на развоју великохрватске идеологије отеловљене у праваштво. (Ту се поставља једно, за савремену историју значајно питање: где је граница између праваштва и национализма код Хрвата? Јер, сматрамо, да нормално национално осећање, треба раздвајати од србофобског и мегаломанског шовинизма праваша. Такође, где је граница између монархистичког осећа-

ња према цару, или легитимистичко осећање према Угарској и ненормалне мржње према Србима).

Вршећи посебна истраживања проблема националног идентитета код римокатолика у Славонији, Срему, као и Истри, Далмацији, Дубровнику, Боки и Босни и Херцеговини показао је да се Славонци нису осећали Хрватима, и да су многи од њих, па и католички свештеници, сматрали да су Срби. Торкват Брлић је писао „да Славонци не зову језик свој хрватским, него славонским или шокачким” (I:104). А Кршњави ће ову проблематику још више продубити велећи: „Славонском сељаку сељак у Банату и Барањи несумњиво је ближи неголи Загорац а овај се осећа сроднији Крањцу него Славонцу” (I:96). Још је већа била дистанца Далматинаца према хрватству. Далматинци су се вековима развијали у оквиру романског културног круга, тако да они, сем ретких изузетака, нису *знали* да су Хрвати. Обичан народ, јер је виши друштвени слој био италијанизован, живели су у истом кругу предања, у коме су живели и православни Срби, те су, сем религије, по свему били истоветни с њима. То је, уосталом, био случај и са свим римокатолицима штокавцима. Условно речено, могло би се рећи, да је само виши друштвени слој, углавном из праве Хрватске, а то је дуго било само племство, знао да су Хрвати. Али то њихово знање је било занимљиво структурирано, тј. оно је било потпуно у феудалном духу. Као што је писао правник Иван Деркос, Хрватска има три различита осећања патриотизма: „од најширег (*generalis*) увјетованог њеном припадношћу Хабзбуршкој монархији, преко ужег (*particulatis*), обиљеженог заједничком уставношћу с Угарском, до властитог (*proprius*), којему темељ лежи у муниципалним правима Хрватске” (I:566). У том типу свести о националном идентитету, која је далеко од нововековног националног идентитета, лежи и основни проблем настајања хрватства. То ће бити и проблем за његове осниваче, како лично, тако и у реализовању борбе за стварање националног идентитета римокатолика од Истре до Дунава и Дрине. Приликом обликовања идеологије праваштва, дошло је до проблема како створити национални идентитет у средини која нема ни заједничко предање, ни заједничку историју, ни заједнички језик.

Модерно идентификовање нације заснива се, пре свега, на језичкој основи. Народ се одређивао према језику којим говори. У хрватском случају тај проблем је био компликован, јер су његови идеолози имали за циљ, да уједине католике кајкавце, чакавце и штокавце, који су расли у четири духовне традиције: угарској, германској, романској и отоманској и који *нису имали свесћ да су Хрвати*. За реализацију обликовања националног идентитета недвосмислено је кључно место имао Бечки језички договор. Њиме је хрватска нација у настајању, добила заједнички садржалац – језик. Проблему језика ће Берић, ослањајући се на изучавања П. Милосављевића, поклонити посебну пажњу. Од Бечког договора, корак по корак, уз назадовање и напредовање, до последње деценије XX века, ишло се ка реализацији независне државе Хрватске. (Оно што је већини Хрвата у време Кватерника и Старчевића изгледало као леп сан, остварило се, као што се и желело, страном помоћи, али не Пеште, Беча Париза или Рима, већ нарастајућег новог светског поретка. Истина, ако добро разумемо стратешке циљеве мондијализма, само на кратак рок).

У време прихватања Бечког договора, почиње све отворенији сукоб између Срба и праваша, али и бивших илираца, око српског националног корпуса, најпре у правој Хрватској и Славонији, а касније и Далмацији, Босни и Херцеговини, Дубровнику, па и Црној Гори. Развој сукоба се појачавао, на томе Берић не инсистира, лаганим слабљењем Аустројског царства, феудално устројене државне формације, чије становништво се састојало од народа различитих по пореклу, култури и религији, а владајући народ, Немци, (Мађари) били су у мањини.

Успоставом Аустроугарске, за Хрвате се ситуација битно променила. Угарско-хрватском нагодбом отворило се и питање формирања хрватске државе. Од тог тренутка почиње интензивна борба, у разним облицима, свеколиког хрватства, а не само праваша, против Срба у оквиру бановине Хрватске и Славоније, чији је број а самим тим и значај, значајно порастао припајањем Војне крајине. То је изазвало још већи притисак праваша на Србе јер њихово постојање (25%) у бановини је слабило позиције Хрвата унутар Угарске.

Берић, ослањајући се на Екмечићеве тезе о развоју хрватства и хрватској србобобији,

долази до Етвешове теорије о анационалној држави и политичком народу. Пошто Берић заступа идеје Француске револуције о демократији и природном праву, а језику као изворном елементу нације, он у Етвешовој теорији види ретроградност у развоју правне мисли. Етвеш је појмом *политичка нација*, дао идеолошку основу за конципирање Аустро-Угарске, у којој владају два политичка народа: Немци и Мађари, док су „природне језичке националности”, неполитички, културни ентитети.

Када је у питању проблем *политичког народа* и однос Хрвата, посебно старчевићанаца према њему, можемо се запитати, да ли је један народ, и то народ у настајању, могао у држави, која је читав свој *raison d'etre* заснивала на феудалним узусима, пре свега на историјском праву, могао да крене с позивањем на грађанску идеолошку флоскулу о природном националном праву. Посебно, ако се има у виду, да је огромна већина хрватске политичке елите, чак и оних, условно речено лево одређених, мислила у појмовном кругу тог феудалног права?

Берић види у тези о политичком народу, основу за хрватски шовинизам и деловање страчевићанства. Али и једну од контрадикторности у развоју хрватске мисли и њеној реализацији. Пошто су Беч и Пешта спроводили принцип политичког народа као механизам за очување мајоритета у многонационалној царевини, сви народи који су се налазили у царству, били су против њега, видећи у њему средство сопствене денационализације и асимилације. И Хрвати, чак и они легитимисти, као Кршњави, у примени државног права су видели средство за мађаризацију Хрвата. Али, док су одбацивали примену тог права Угарској, покушавали су да га наметну Србима у Хрватској и Славонији. Ствар се компликовала и чињеницом да је политичка елита била свесна реалног непостојања и народа и државе, за чија су се права борили. Тај народ „од Истре до Црног Мора”, није имао исту веру, нити је имао исту историјску свест. Истину за вољу, миноран процент је имао хрватску националну свест. И да није било римокатоличког свештенства, које је из прозелитских разлога пригрлило Хрвате као *древни, европски, кришћански* народ, ко зна докле би се и стигло с „освешћавањем” Хрвата. Зато, примена националног права, где сте, у најбољем

случају, тек релативна већина, била би политичка лудост. Али, с друге стране, признавање политичког народа, као владајуће премисе, довело би до признавања исправности мајоритета који су примењивали Мађари у Угарској. Због тога се примењује, према Србима принцип политичког народа, а према Угарској националног права. Шизофреност те ситуације, најбоље се може видети у писању Динка Политеа о државном праву, о чему, говорећи о размишљањима Павлиновића каже: „...да се ја, погледом на хрватско државно право, премда сам горљиви присташа народног начела, слажем са Павлиновићем, јер сам увјерен, да се у нас једно и друго посвема складају, готово сједињују; да тражећи ми оживотворење народног начела, тражимо узопоставу старе наше државе јединствене и слободне, наравно прама постулатима модерних идеја и модернога напретка; да је политички оправдано, ако се у борби за народно начело служимо оним средством, које је у овој монархији признато као позитивно право и пружа као неки чврст темељ нашим захтјевима” (I:487). Преведено на обичан језик, то је позивање на премису: циљ оправдава средство. А то значи, да ширење лажи, подметања, поништавање туђег идентитета, има своје оправдање у циљу – стварање Краљевине Хрватске од три угарске бановине – Славоније, Хрватске и Далмације.

Али проблем политичког народа и народносног начела, није једина противречност у деловању праваштва, које Берић жели да објасни. Ту је и проблем историјског права. Проблем који је уперен, пре свега против Угарске, али има за циљ и довођење у питање дуалистички систем монархије.

Представници праваштва, као најекстремнијег облика хрватског национализма, од почетка свог деловања, требали су да помире супротност између народног и државног права (политичког народа) и како народу, који уопште нема живо предање о својој прошлости, наметне слику исконструисаног „историјског права” Хрвата. Хисторијско право је за Хрвате имало велики значај. Њиме се, по једнима, желело добити ексклузивитет унутар Угарске, по другима паритетност у оквиру ње а по трећима, Краљевина, која би претворила дуалистичку, у тријалистичку монархију. Проблем је, како свој статус унутар Угарске уздићи на виши ниво. У тој тач-

ки почиње измишљање хрватске средњовековне историје. То *романсирање* историје, које се није ослањало ни на народно предање нити историјске чињенице, траје до данашњег дана. Модел у коме је проблем, како рече један Хрват, да се измисли нешто у прошлости што се није десило и да се „заборави” оно што се десило. Тако се измишља хрватска владалачка династија, у њен центар се ставља краљ сумњивог постојања, Томислав. Потом се изсања још један владар, Петар Свачић, који је у бици на Гвозду био поражен од Угара. Пошто је успостављена славна прошлост, која даје могућност постојања Краљевине Хрватске, чија се територија, у зависности од историјске ситуације када се о њој говори, као и од маште аутора, протеже на истоку до Тимока, на југу до Скадра, на западу ко зна докле. Али, пошто је требало доказати да Хрвати имају посебан статус у оквиру Угарске, измишљена је и персонална унија између краља Коломана и хрватских земаља. На тај начин је створена могућност да се Хрватска (са Славонијом и Далмацијом), сматра посебним државним организмом који је, с јасно омеђеном територијом и правима, у заједници с Угарском (а не унутар ње).

Из овако креираног историјског права, појавила се идеја о Хрватској као легитимној власници/наследници, читавог простора на Балкану који је, у разним периодима историје, био под влашћу Угарске. У тој тачки настаје потреба за поништавањем постојања српског народа у Аустро-Угарској, тј. на територијама које су, *по праву наследства*, праваша, али не само они, сматрали хрватским.

Из историјског права, које прожима државно право, праваша су кренули у хрватизовање Славоније, Далмације, а после 1878. и Босне и Херцеговине. Да би се то остварило, требало је поништити постојање Срба као народа на читавој тој територији, најпре међу католичким становништвом, што се негде до 1945. и реализовало, а потом и као православног народа. Постоје многи правци тог антисрпског деловања а сви они имају за циљ да се обезбеди хрватству предводничко место на западном Балкану.

Берић ће србофобију ставити у центар деловања праваша али и других политичких странака. Као што смо већ поменули, србофобија се шири паралелно с променама у

Монархији. Они се интензивирају после 1848. када Јелачић, ослањајући се на Србе граничаре, учествује у гушењу Мађарске револуције. Поставља се питање, колико је на милитантно буђење, иначе и раније присутне србофобије утицало стварање Војводине Српске, као пример да је Беч спреман на давање бенифиција народима унутар Угарске. (Колико знамо, тим се проблемом нико није бавио.) Падом Баховог апсолутизма, све већег раста утицаја Пруске на источним границама монархије и Француске под царем Наполеоном III, с њене западне стране, бујање италијанског национализма под Гарибалдијем и Кавуром, покренули су људе као што су били Кватерник и Старчевић, у оштру борбу против Срба, тада признатим слободарским народом у Европи. Свесни да су, као народ, непознати и у Русији, и на Западу, Кватерник је кренуо у иностранству у оштру србофобичну пропаганду, која је прелазила у лудачке испаде, док је Старчевић то исто чинио у земљи.

Занимљиво је до каквих је резултата дошао Берић изучавајући деловање три најзначајнија праваша. Они као да су изашли из уџбеника социјалне патологије. Кватерник читаву своју политичку делатност заснива на мистификацији. Најпре као руског агента који одлази у Француску, потом као француског агента који покушава да се додвори Наполеону III и придобије га да подржи хрватске претензије на Балкану. Паралелно с тим, је и његово скретање у ултракатоличанство. Он све њих обмањује, желећи да их функционализује у својој борби за хрватску краљевину. Али у његовом деловању се откривају и везе с Бечом и Пештом. Подизање буне у Раковици, усред српске Војне крајине, а с јавно прокламованим великохрватским циљевима, поставља питање, где је ту граница између нормалности и ненормалности, између идеологије и перфидије, између националне делатности или служења Пешти у њеној борби с Бечом. Драгоцено је уношење сведочења Рада Цуића, Србина, учесника у буни, о томе како га је Кватерник обмануо о циљевима буне. Такође и указивање на Кватерникове везе с баном Раухом. Када су праваша у питању, никада не можемо одредити када је реч о шовинизму, а када о служењу провокацијама Беча или Пеште. Ослањајући се на Екмечића, Берић ће показати да је он, после одласка код цара Наполеона III, пао

под утицај Леузона Ле Дика. (Мислимо да би о Леузону Ле Диду, његовим идејама и утицају на Кватерника, а преко њега и на праваше, требало написати посебну студију).

Читајући Берићева истраживања праваштва и његових вођа: Старчевића, Кватерника, Франка, Павелића, па и Туђмана, намеће нам се аналогија с ликовима из прозе Ф. Достојевског: Кватерник је слика и прилика млађег Верховенског, а Старчевић Фјодора Карамазова, док Франк као да је изашао из неког антисемитског списка. Сви имају једну заједничку тачку: митоманију као методу у политичком деловању. Потребно је истаћи још једну особину праваша (а како се види из Берићеве студије 90% хрватских политичара, отворено или прикривено су то) њихов садомазохизам. Што горе мисле о себи као народу, тим више мрзе предмет своје фиксације – Србе. Такође, неки од њих су ценили Француску револуцију, и то оно што је у њој најодурније – терор. А крвожедност санкилота ће, од псеудотеоријског писања Старчевића и Кватерника, своју реализацију добити у Павелићу и његовим усташама.

Читајући Берића добија се идеја, да би требало, најзад, написати једну монографију о А. Старчевићу која би не само анализира-ла његове политичке идеје и деловања, већ и анализира-ла његову психологију. Он, не само по својој мржњи према Србима, већ и начином политичког деловања, отвара два питања: одакле извиру све те бесомучне идеје и, која је то средина која их је, јавно или потајно, прихватала и покушавала да их реализује. Берић, ослањајући се на истраживања Крестића и Екмечића, али и мемоарских записа објављених после Старчевићеве смрти, показује да је он не само имао отворене присталице окупљене у разним групацијама праваша, већ, чак и много више њих, међу онима који су се, бар вербално, дистанцирали од њега и његових наследника. Међу њима, Берић истиче, Ј. Ј. Штросмајера као најперфиднијег политичара међу Хрватима XIX века. Чак се стиче утисак да он о њему као србомрзитељу и прозелити, има горе мишљење него о бискупу Штадлеру или Степинцу. У бискуповом деловању се виде три правца деловања: црквени (прозелитски), ужи хрватски и шири југословенски.

Хрватска етнопсихологија у XIX и XX веку заснива се на завидљивости као константи у понашању и размишљању. Та за-

видљивост је потицала из једног провинцијалног духа, и трајаће у време комунистичке власти. Провинцијалност се најбоље осећа у њиховом односу према Пешти као престоници Угарске. Што се тиче Беча, ту су се потпуно осећали инфериорним и безначајним, и пуним поштовања према Монархији. Хрватско племство је хрлило у Пешту, јер се и осећало као племство краљевине. Ако су имали икакву дистанцу према угарским племићима, то је само због суревњивости у односу према Бечу. Одатле потиче и лагано окретање хрватских политичара према Бечу, које је достигло врхунац у везивању своје политичке судбине за долазак престолонаследника Фердинанда на престо, и успоставу тријализма у царевини. Завидљивост је један од разлога и хрватске мржње према Србима. За Србе је знала читав Европа, они су имали две независне државе, економски стаус њиховог грађанства и сељаштва је био изнад хрватског. Имали су своју аутоhtonу културу, језик и историјску свест. Одатле мржња и покушаји да се, фалсификатима, поништи српски национални идентитет. Као одговор на углед Срба у Европи настала је и фама о хиљадугодишњој хрватској култури, дивљим Балканцима (Србима), Хрватима као носиоцима европске културе насупротив оријенталном варварству Срба, те Хрватима као вековном хришћанском предзићу од неверничке навале с Истока. Завидљивост има дубоке корене: почиње још од краја XVII века и формирања Војних Крајина на линији Лика, Банија, Кордун, Славонија, Шајкашка. Срби граничари су имали статус слободних грађана, док су Хрвати, сем племства и нешто грађана, били у статусу кметства. У време док су у Угарској и Аустрији кметови били обесправљени, Срби су били слободни и само војној власти подложни. Такође, продирање грађанских (буржоаских) односа у монархији, Срби су врло брзо прихватили и почели да се богате. У Хрватској и Славонији, српски грађански слој је био далеко изнад хрватског. Из тога потиче и правашко подржавање Јевреја, који се масовно насељавају, сматрајући да ће они, уништити српску супремацију. Деловање Франка, на челу најекстремнијег дела праваша, може само да се схвати као покушај да се оно стави под потпуну контролу Беча, али и да се српски грађански слој, национално неподобан, деструира у корист присталица монархије.

У књижи ће бити указано и на правашко инсистирање на несловенству Хрвата. То је последица верске пропаганде и германофилске политике Беча и све јачег окретања хрватске политичке елите према њима. Одатле и теорија о готском пореклу Хрвата. С једне стране то је одвајало Хрвате од Словена, пре свега православних Срба и Руса, а потом и давала могућност племенитости Хрвата (Гота) и робовској словенској маси. Тезу о Словенима као робљу, нижој раси, правашки а касније и усташе, обилато су користили.

Праваштво је све своје наде полагало на долазак престолонаследника Фердинанда на престо. Фердинандове веза с римокатоличком црквом је била опште позната а његово понашање је уливало наду да ће извршити реформу Царевине. А то је, како су правашки сматрали, значило формирање Краљевине Хрватске којој ће бити додата и Босна и Херцеговина. Понашање окупатора, његова оштра борба против Срба, у Босни и Херцеговини је, већ од 1878, како темељито показује Берић, храбрило такве наде. Због тога је правашка мржња према Србима достигла невероватне размере, јер су се они појављивали као препрека њиховим надама. Стални притисци на Србе, који су своје бруталне облике добијали у разним нередима: приликом доласка цара у Загреб, Качићевој, Гундулићевој и Змајевој прослави, нередима у Загребу, врхунац су достигли у Велеиздајничком процесу. Све отворенија *Drang nach Osten* политика, давала је тој мржњи државну подршку.

Убиство престолонаследника у Сарајеву дало је прилику да избију најнижи људски нагони код Хрвата. Антисрпство, неговано од Беча и Пеште, ставило је свој печат на хрватство. Негована пропаганда, да ће Фердинанд увести тријализам, његовом смрћу је обесмишљена. Смрт је вратила Хрвате у политичку реалност и тим већу србофобију. Терор који се дешавао првих месеци после атентата биће, на неки начин, претеча усташком уништавању Срба у НДХ.

Сам развој хрватске политике у току рата, Берић ће показати као покушај две гране праваштва, које ми називамо *сипарчевићанством* (франковлуком), којему се придружује и ментално и политички нестабилан Стјепан Радић, и *широсмајеризмом* (Трумбић, Хинковић, Супило и др.) да наставе по-

литику стварања Хрватске државе у оквиру монархије или ван ње. У том периоду се најбоље показује да је „југословенство” у ствари, реализација једне римокатоличке земље на западном Балкану. Док отворени правашки, којима се Радић потпуно придружио, раде на остварењу те државе у оквиру Аустро-Угарске, дотле чланови Југословенског одбора, код свих чланица Антанте и Америке, покушавају да наметну своју визију независне словенске државе на југу Аустро-Угарске. О плановима политичких странака пред крај Првог светског рата, Берић каже: „1. да су све за то да се од покрајина југословенских изван Угарске (сем Ријеке и Међумурја) створи посебна држава; 2. да ни једна не замишља засебну државу изван Монархије; 3. да су сагласне да се та држава зове Великом Хрватском; 4. али да се разликују у томе што једна група странака тражи засебну, Угарској равноправну, државу у оквиру Монархије” (II:397).

У току рата се формира једна група на Западу, под вођством Ситона-Ватсона, која, плашећи се послератног мајоритета Русије на Балкану, ради на формирању две југословенске државе. Ситон-Ватсон ће тврдити да је за то придобио Супила, Трумбића и Мештровића, што Берић оставља као проблем за даља истраживања. Ако се има у виду антисрпско деловање Ситона-Ватсона, посебно преко часописа *Нова Европа* и њеног уредника Милана Ђурчина, а чији је власник био Мештровић, чини нам се да је тај комплот одиста постојао.

Први светски рат се завршио на начин који ниједан од његових учесника није очекивао, а најмање Хрвати. Русија је постала болшевичка република и изгубила територије на западу; Немачка је постала република, такође губећи део територије; Аустро-Угарска се распала; Отоманска Турска је проглашена за републику и изгубила све своје територије настањене Арапима. Италија се проширила на рачун Аустрије. А Србија и Црна Гора су се утопиле у новонасталу државу СХС. Данас, посматрајући стање после Првог светског рата, могло би се рећи да сем Француске и Енглеске, нико није био задовољан новонасталим стањем. Посебно не мегаломански Хрвати. У Хрватској се појављују три групације: легитимисти, који су за рестаурацију монархије и које здушно подржава Ватикан; малобројна група југословен-

ских униониста, који су се ослањали на Србе, и Хрватска сељачка странка Стјепана Радића. Праваша су морали да мењају своје методе рада.

Није више било разлога за позивање на историјско и државно право јер новонастала држава и није настала на тим основама. Једино што је, без ироније речено остало, била је мржња против Срба, који су, опет, у параноидној свести праваша, добили све а Хрвати ништа. Овде ми правимо разлику између праваша и Стјепана Радића. Док су праваша читаву своју идеологију засновали на уништавању Срба, како би се створили Хрвати, Радић, емотивно нестабилан а политички потпуни опортуниста, и не бира савезнике, левичаре или десничаре, у свом деловању. Они се крећу од бољшевичке Зелене интернационале, до Енглеске и своју странку претварају у перманентни дестабилизациони елемент у земљи. Док Радић, а касније и Мачек, савезнике за своје планове траже међу државама Антанте, дотле их франковци и усташе траже у Аустрији, Мађарској и касније Италији. Као све значајнији медијатор такве политике, појављује се римокатолички клер. То није нова политика, то је стара прозелитско-национална политика која се реализује у новонасталој ситуацији. У Европи, где је нестало легимистичког друштва, Ватикан, у свом прозелитском раду окружен непријатељима: грађанском Европом, фашистима као једном од облика социјализма, антихришћанским и расистичким нацизмом и атеистичким бољшевизмом, покушава да створи једну католичку Европу о којој је писао Леузон Ле Дик. Због тога сматрамо да Берић није у праву, ослањајући се на многе левичарске писце као што су Дешнер, Ривели и др. када повезује Ватикан с фашизмом-нацизмом, јер је ту речи само, уопште узев, о преживљавању у тоталитарним државама, а када се тиче Југославије, о прозелитизму по сваку цену.

Вођење националне политике на више колосека, може се видети и у току Другог светског рата. Мачек је, преко својих представника у влади у Лондону, одржавао однос са савезницима, док је Павелић био са силама Осовине. Такође, усташе, традиционално везани за Италију, тесно су сарађивали с Немцима. Проблем улоге римокатоличког свештенства на челу са Степинцем потребно је, најзад, да се у српској историографији

ослобођеној идеолошких предрасуда, озбиљно анализира. Невиђено уништавање Срба, које је и саме окупаторе зграђавало, треба посебно обрадити. Прозелитизам, невиђен у Европи од верских ратова, реализован је од народа који је дуже од века, политичком и верском пропагандом припреман за њега. Праваштво, које се, временом, потпуно органски сјединило с католичанством, сноси сву моралну осуду за усташке злочине. Јер, из читаве Берићеве двотомне студије следи закључак: нису сви римокатолици и Хрвати усташе, али су све усташе, и савремене неоусташе, Хрвати и римокатолици.

Када говоримо о Берићевом изучавању праваштва, лако се да приметити да је део посвећен периоду од 1941. до 2000, којим се ми нећемо посебно бавити, добрим делом напустио методу паралелне анализе идеја и деловања праваштва и његових наставаљача – усташа и модерних националиста – у методолошком и у интерпретативном смислу. То се нарочито односи на време комунистичке Југославије и њеног распада. Разлог томе треба тражити што је то још *свеж историјски материјал* који није научно обрађен. Зато се он, за осветљавање овог периода, углавном служи изворима из дневне штампе, ретким прилозима из стручне периодике и, такође, ретком мемоарском литературом. Због тога нам се чини, да тај одсек тек треба да буде научно обрађен у свим његовим сегментима, па тек онда дат у оваквој синтетичкој студији какава је Душана Берића – *Хрватско праваштво и Срби*. Иако ову књигу сматрамо успешним сегментом у осветљавању односа Хрвата према Србима, ми је, пре свега, третирамо као ризницу великог броја информација и идеја, које би будући истраживачи требало да користе. Изучавање односа праваштва према Србима, пре свега као србобобију, отвара потребу за даљим изучавањима стварања хрватске нације кроз политику, језик, књижевност, религију и однос свега тога на историју Срба на територији данашње Хрватске. Такође треба, најзад, утврдити, које је сегменте народног предања, обичаја, веровања, хрватство узело од Срба, као и који су Срби, у последња два века, „преименовани” у Хрвате. Данас, када се овим, а и многим другим проблемима може прићи с много више научне независности него раније, треба српску историју сагледати без икаквих, ваннаучних огра-

да. То је једини начин, чини нам се, да најзад о себи као народу почнемо размишљати без икаквих комплекса изсањане супериорности, али још мање без комплекса наметну-

те инфериорности. Таква ће нам дати параметре за наша хтења и наша права. И у томе је и допринос Берићевих изучавања.

Ђорђе Ј. Јанић

УДК 316.48(497.1)
327.7/.8(497.1)
821.163.41-95

ЈУГОСЛАВИЈУ НИЈЕ ИМАО КО ДА БРАНИ

Предраг Голубовић (2003) *Држава у њокушају*,

Београд: Центар за социјална истраживања – Службени лист СРЈ

О слому СФРЈ написано је мноштво књига, новинских текстова, научних чланака. Обимна је и готово непрегледна библиографија радова о овој изазовној и многоструко значајној теми. Зато се разложно поставља питање, чему још једна књига у том низу. У овој студији Предрага Голубовића наћи ћемо одговор на то питање, јер је његова књига *Држава у њокушају* својеврсна теоријска синтеза која на методолошки веома разноврстан (али конзистентан) начин осветљава ово друштвено и политичко питање. У овој књизи аутор о распаду Југославије прилази на комплексан и разуђен начин, не само с правног или политиколошког аспекта, већ слом СФРЈ обрађује и као културолошко, историјско, цивилизацијско, менталитетско и социолошко питање. Једино тако се ова изузетно значајна али и комплексна тема и може обрађивати а да се не упадне у површну идеологизацију и политикантску пропагандисту. Озбиљност научног приступа и објективност у разматрању обрађених докумената и чињеница омогућила је аутору ове књиге да постигне изузетно висок научни ниво у својим анализама и да не подлегне зову дневне политике.

Постоје најмање два доминантна схватања која преовладавају у научној и публицистичкој обради теме распада друге Југославије. Прво схватање непрестано говори о апсолутној и несумњивој кривици Србије која је следећи идеју „велике Србије“ проузроковала неминовни распад Југославије. Заступника оваквог становишта има и у самој Србији и они су веома гласни у намери да управо Србију окриве за агресију и империјални поход на чланице тадашње лабаве социјали-

стичке федерације. Друго доминантно схватање је садржано у тежњи да се оправда сваки потез тадашњег српског руководства и политике вођене у време југословенске кризе. Предраг Голубовић је избегао једностраност оба ова прилаза и демонстрирао у својој књизи објективан научни приступ који се ослања на свестрану и широко засновану расправу о политичким, идеолошким, историјским, правним, традицијским и цивилизацијским аспектима распада СФРЈ. При томе аутор има веома критичан однос и став према политици српског руководства, које по његовом мишљењу није било дорасло дубокој историјској кризи и процесима који су довели до разарања Југославије. Ово је књига у којој нема идеолошке искључивости и политичке острашћености. То је, посебно значајно, јер живимо у времену једностраности и идеолошког ексклузивизма. Значај ове књиге је и у томе што је она веома важан документ и извор за писање савремене историје. За нас је од посебне важности ко ће и с каквих идеолошких позиција стварати наш политички, културни и историјски образац разматрања о распаду социјалистичке Југославије спадају свакако у пресудно важна питања у вредновању савремених историјских догађања и процеса.

Већ први увид у садржај ове књиге јасно показује да је реч о свестраном и сложеном приступу теми распада Југославије. Основна поглавља књиге су: узроци распада СФРЈ; политички чиниоци распада СФРЈ; распад или разбијање државе, сецесија или дисолуција, корени деструкције СФРЈ; идеолошке основе југословенског федерализма, распад Југославије као последица сукоба цивилиза-

ција на Балкану; СФРЈ као Бехемот или логика државно-правне дисолуције. Свако од ових назначених поглавља може бити предмет посебне и комплексне теоријске и правно-политичке расправа и то довољно говори о сложености и великој изазовности ове теме. У овом приказу указаћу на историјско-политичка питања која чине неку врсту теоријске и поли-историјске основе ове књиге. Једно од основних полазишта у овој расправи Предрага Голубовића садржано је у његовој тврдњи да „сукоби који су разорили југословенску државу израз су својеврсне ентропије права и надмоћи политичке *libido dominandi*, тако да је умесно констатовано да се рађање нових држава на територији СССР-а и Југославије догодило ван оквира унутрашњег и међународног права“. Аутор такође каже да „Анализа правно-политичког садржаја дезинтеграције и нестанка СФРЈ показује снажно оживљавање улоге силе у остваривању одређених политичких циљева“, зато се он с правом позива на став Слободана Јовановића да „сваки има онолико права колико и силе“. Значајно је истаћи веома јасно изражен ауторов став да колапс југословенске државе омогућава преиспитивање противречности и последње владајуће идеологије двадесетог века, либерализма, односно његовог начела владавине права - које је осветљено далекосежном Паскаловом максимумом да је „право без силе немоћно, а сила без права разбојништво“. Ови разложни и аргументовани ауторови ставови о претварању силе у право и доминацији политичког интереса методолошки су основ за стварно разумевање политичког приступа у овој књизи. „Распад СФРЈ показује да је у суштини, сила остала једно од главних средстава за остваривање политичких циљева“, истиче у својој књизи Предраг Голубовић. У расправи аутор уводи и идеју интереса као стварног циља сваке политике, јер је реч о концепту интереса који се најбоље изражава као реална и егзактна политичка моћ. Аутор такође заступа становиште да су узроци распада државе садржани у правном поретку СФРЈ и он то веома утемељено аргументује анализом дисфункционалности правног режима и поретка СФРЈ, а она се посебно огледа у противречности југословенског федерализма. Голубовић износи став да је Југославија била оно што су се републике договориле и да савезна држава није била ништа

друго до сервис федералних јединица. Управо тај договорни карактер Југославије значао је и почетак њеног распада. Он је поставио и питање да ли је конфедерација била алтернатива за спас СФРЈ. Одговор аутора је свакако одречан јер су тежње за националном и државном самосталношћу биле одлучујуће и преобладајуће. Неотуђиво право на иступање из југословенске заједнице значило је и могућност отварања Пандорине кутије деструктивног етноцентризма, отворене још приликом стварања прве Југославије. Поред овог становишта о недостатку суштинских институционалних оквира за опстанак федералне заједнице аутор наводи особен геополитички статус бивше југословенске државе као један од утицајнијих политичких чинилаца и узрочника распада СФРЈ. Промена биполарне слике света настала урушавањем социјализма друштвени је и политички оквир у коме се одиграла и дезинтеграција СФРЈ, али аутор се залаже за историјски и дубински приступ разматрању процеса растакања државе. Зато он и говори о неопходности надвладавања већ уврженог становишта о слому реал-социјализма као идеолошког и политичког концепта као универзалног одговора на питање – зашто је дошло до распада СССР-а, Чехословачке и СФРЈ. Голубовић заступа став да је узрок распада Совјетског Савеза и Чехословачке био идеолошко-политички, а да је основни узрок распада СФРЈ национално-политички, и то као последица непомирљивог унутрашњег сукоба који се тичао легитимитета СФРЈ и то нарочито у последњој фази њеног постојања. Управо је став о национално-политичким разлозима распада СФРЈ темељни политиколошко-историјски основ за комплексно научно истраживање које мора да обухвати узајамну повезаност унутрашњих и спољних политичких чинилаца. Само стране познавање сложеног и прожимајућег сплета економских, политичких, културолошких и војних чинилаца даће нам одговор на питање зашто су сви државно правни пројекти на југословенском простору нестабилни и кратког даха. Зато Голубовић с пуно аргумената говори о нескривеној подршци водећих западних сила сепаратистичким покретима у СФРЈ као јасног израза политике нове поделе интересних и политичких сфера, али и као израз историјског наслеђа Балкана као бурета барута и региона вечних политичких

и идеолошких сукоба. Позивајући се на историјске примере аутор говори да многи писци оцењују да је смисао грађанског рата на југословенским просторима био у томе да се нађе и учврсти граница између средње Европе под немачким вођством уз помицања америчког новог зида даље на Исток. Голубовић прецизира своје становиште да је распад СФРЈ последица заједничког деловања унутрашњих сепаратистичких тенденција и интереса најважнијих међународних сила. Из изложеног произлази да је СФРЈ престала да постоји деловањем дезинтеграцијских унутрашњих сукоба уз снажну подршку одређених спољних сила. Унутрашњи узроци имали су улогу нужног а спољашњи чиниоци довољног услова распада, прецизира своје схватање Голубовић. Између овог нужног и довољног услова одиграла се судбинска драма растакања Југославије.

У анализи политичких чинилаца распада СФРЈ веома је важно ауторово залагање да у суштинском смислу сукоби у којима је нестала СФРЈ представљају само наставак непомирљивих сукоба који су разорили и прву Југославију, сукоби дугог трајања и интензитета који се провлаче кроз векове и генерације. Зато се распад Југославије и одвијао као сукоб националних елита, као сукоб два потпуно супротна и различита државотворна и национална пројекта настанка и одржања Југославије. Веома је важан ауторов став да политичке сукобе и рат у коме је нестала СФРЈ не треба посматрати у оптици идеолошких сукоба карактеристичних за државе реалног социјализма, него у фокусу државотворних настојања појединих народа бивше Југославије да коначно формирају своје националне државе. У том контексту је веома значајна ауторова тврдња да је дезинтеграција услед које је отпочео распад СФРЈ настала када је у њој отворено и српско питање као посебан облик изражавања традиционалног Источног питања. Овај став изазива много контроверзи и данас, јер он даје легитимитет српском питању које је по многим теоретичарима било решено у великој Југославији у којој су били окупљени сви Срби. Зато се током трајања Југославије свако отварање српског питања сматрало као национализам, хегемонизам и великосрпство. Свођење српског народа на савладиве размере је била историјска константа у решавању положаја српског народа, који је

управо у Југославију унео највећи и најзначајнији политички и историјски улог. Зато се и деструкција СФРЈ може посматрати као бесконачно понављање трагичне историје и то историје која је Југославију осудила на пропаст у тренутку када је постављено и питање положаја и улоге српског народа. Зато се с пуно права може рећи да је ауторова полазна хипотеза која се заснива на поставци да је распад СФРЈ последица сукоба два непомирљива и бескомпромисно супротстављена државотворна и национална пројекта, аргументовано доказана како теоријски тако и поли-историјски.

Говорећи о сукобу владајућих политичких олигархија, Голубовић истрајава на ставу да је реч о изразу темељних разлика које потичу из историјског и политичког наслеђа и политичке традиције народа који су ушли у састав југословенске државе. Главни извор политичке нестабилности, како прве тако и друге Југославије, било је упорно настојање Хрвата да створе своју етничку државу (тзв. хрватско питање). Федерализација Југославије као политички начин и тежња за решавањем националног питања, повлачењем административних граница које нису одговарале етничком саставу становништва представљала је један од најважнијих фактора распада СФРЈ. Политичким елитама Словеније и Хрватске није одговарао концепт јачања југословенске федерације а посебно враћање компетенција Србији над деловима територије изгубљених Уставом из 1974. године. Важно је истаћи ауторову оцену о коришћењу идеје цивилног друштва као легитимацијског обрасца у оквиру којег се одвијао процес транзиције источноевропских друштава, она је тако постала једно од средстава деструкције у политичким обрачунима. У СФРЈ није дошло до поларизације која је била присутна у реалном социјализму између друштва и државе, већ се радило о националним поларизацијама које су прожеле читаво југословенско друштво. Голубовић је проблематизовао и тврдњу да је процес демократизације био једино решење за Југославију. Она се управо распала у раздобљу када су у њој и остварене највеће грађанске и политичке слободе. Слом Југославије је по аутору настао као сукоб два различита и непомирљива државотворна концепта, зато се и распад СФРЈ и испољавао као сукоб нација а не као сукоб демократских и аутори-

тарних политичких опција. А управо су Словенија и Хрватска добиле прећутну подршку Запада, представљајући сукоб у Југославији као борбу демократије и тоталитаризма. Корени деструкције СФРЈ налазе се у чињеници да југословенска држава никада није била утемељена на реалној југословенској политичкој заједници, није постојала заједница која је могла функционисати као интеграциони политички и друштвени чинилац. Југославија је била изложена сукобу тзв. судњег дана јер никаква демократска процедура није могла решити дубоку супротстављеност два историјски и цивилизацијски супротстављена државотворна и национална пројекта. Тако је Југославија била држава без Југословена спремних да је бране. Непостојање политичке заједнице нужно је отварало и питање легитимитета југословенске државе, али је и отварало сталне процесе сецесије који су темељно разарали сваки покушај успостављања југословенског политичког и транснационалног вредносног идентитета. Док је српско државно и политичко руководство тврдокорно инсистирало на очувању СФРЈ догле су сецесионистичке републике, користећи тадашњу политичку конјуктуру одбране људских права и разарања реал-социјализма отворено поставиле питање својих самосталних држава. Зато се и данас поставља питање да ли су Срби и даље остали заточеници југословенских илузија и да ли је ова идеолошка химера и даље део наших политичких стремљења. У овој студији је актуелизовано питање постојања и функционисања националне државе, а аутор се одређује за став да је једини облик државе који је показао способност за живот и опстанак управо национална држава. За Голубовића решење српског питања могуће је једино у националној држави српског народа и то државе која ће бити заснована на солидним политичким и правним темељима. То је једини рационални пут за излазак из југословен-

ског тамног вилајета у коме смо деценијама живели.

У књизи је на изузетан начин обрађена проблематика хрватског државног права као политичке филозофије негације југословенске државе. У књизи су покренута многобројна теоријска и политичка питања. Аутор се није устручавао да изнесе свој јасан теоријски и политички став поштујући при томе начело научне објективности и теоријске уравнотежености. Велика вредност књиге је и у томе што је она писана зрелим и теоријски веома утемељеним и на аргументаним стилом. Посебан и драгоцен слој књиге је везан за ауторово веома промишљено позивање на класичну политичку теорију, а што је ауторовим ставовима дало додатну тежину и вредност. Закључно разматрање Предрага Голубовића може се окарактерисати на следећи начин. Како је већ Ромул добро знао да држава није само пуко мноштво, које надмоћна сила држи на окупу, већ је својеврсна заједница очигледно је да се СФРЈ распала зато што није било Југословена да је бране и што она није била заједница и да се није могла одржати без силе која је држала на окупу. Када те силе више није било, нестала је и Југославија јер није била конституисана као заједница народа и грађана спремних да деле заједничке вредности и заједничку историјску судбину.

Књига Предрага Голубовића *Држава у иокушају* отвара многобројна правна, политиколошка, историјска и социолошка питања и означава тежњу аутора да пружи своје научно виђење распада социјалистичке Југославије. Посебно је важно да већ сада почнемо ми сами да пишемо и тумачимо нашу савремену историју, јер тешко да ће се појавити неки нови Леополд Ранке. Ова књига је значајан и веома вредан допринос обликовања наше објективне представе о савременој историји и нашем друштвеном животу.

Маринко М. Вучинић

ПРАКСЕОЛОГИЈА И САВРЕМЕНИ СВЕТ

Тјери де Монбријал (2007) *Делање и систем света*,
Београд: Клио, превели Наташа Вучковић и Бојан Ђорђевић

Књига *Делање и систем света* је прва књига Тјери де Монбријала која се појављује на српском језику. Монбријал је заиста велико и значајно име савремене француске сцене друштвених наука. Свој интелектуални развој отпочео је као економиста бавећи се класичним теоријама економије. Међутим изразити политички набој и потреба да се тумачи савремени свет у својој целовитости одвели су га ка сродним хуманистичким дисциплинама као што су међународни односи, геополитика, теорија игара, итд. Посебно су теорије и пракса међународних односа све више доспевале у Монбријалов фокус док је аутор осамдесетих и деведесетих покушавао да захвати заиста револуционарне промене које су трансформисале до тада постојећи светски систем. И сам Монбријал често говори да се ми и даље налазимо у једном стању вишедеценијске транзиције, како на економском тако и на политичком, идејном и вредносном плану.

Куда тај свет иде јесте предмет низа његових скорашњих књига као што су *Пејнаесті година које су продрмале свету, Рај и различитост у свету, Реформе – револуције: случај Француске*, итд. Његова најпознатија књига која је доживела и друго издање и за коју је добио признање Жорж Помпиду јесте управо дело које је преведено и на наш језик.

Овде је свакако потребно поменути да је Монбријал човек који поседује и значајно практично политичко и организационо искуство. Својевремено је радио као шеф Сектора за анализу и предвиђања у Министарству иностраних послова Француске. Оснивач је Института за међународне односе у својој земљи, уређивао је низ познатих часописа, а учествовао је на неколико састанака чувене групе Билдерберг.

Књига *Делање и систем света* обухвата у себи и мноштво ауторових практичних

увида. Међутим, она се пре свега карактерише покушајем Монбријала да направи једно дело са изразитим теоријским амбицијама које ће савремену теорију међународних односа вратити на њене саме изворе, на причу о томе како један ентитет или јединица, свеједно да ли је то човек или друштвена група или нација дела и како у једном сложеном систему, какав је светски систем, покушава да направи неку промену и да тај систем поведе у правцу за који сама сматра да је најбољи.

Ово дело се враћа и Канту и рецимо Мизесу или Рејмону Арону који су говорили о праксеологији као дисциплини која се бави делањем јединице у сложеном систему. Како сам каже „Појам праксеологије користимо за науку о организованом људском делању, које се посматра из угла употребе моћи.“ (стр. 27) Аутор дакле покушава да направи класичан систем дедукције међународних односа, полазећи од његових основних елемената уз праћење метода организације и интеракције јединица унутар датог система. Ова замашна претензија резултира у овом случају чињеницом да је Монбријал понудио класичну књигу какве се данас ретко пишу. Ова књига је један несвакидашњи уџбеник међународних односа који током процеса сложеног извођења настоји да опише савремени свет и захвати тенденције које ће га обликовати у предстојећем периоду.

Наспрам уобичајених теорија оптимистичке глобализације какве су доминирале у претходном периоду, Монбријал нуди једно ароновски постављено разумевање међународне политике које упркос одређеном оптимизму ипак остаје у границама реалполитике. За нашег читаоца, у последње време навиклог само на разноразне теорије инспирисане људским правима, крајње занимљиво ће изгледати његов милитаристички утемељен појмовник и посматрање светског система као

простог скупа монада које се сударају у настојањима да остваре и прошире своју моћ и интерес. Не случајно, најцитиранији аутори су Ремон Арон и чувени фон Клаузевиц. Монбријал непрестано говори о стратегијама, тактикама, борби, моделима...

Књига је у својој готово уџбеничкој структури подељена на два основна дела. Први се бави чистом теоријом а други аспектима праксеологије. Оба дела имају по седам поглавља. У првом делу налазе се следећа поглавља: Активне јединице и праксеолошки проблеми, сила (уз додаток о равнотежи сила); конфликти и њихово решавање; концепт стратегије, стабилност система активних јединица; теорија међународних односа и предмета и природа економске науке. У другом делу налази се још седам поглавља: перспективе у међународном систему; мондијализација; тржишна економија и незапосленост; идеологија; култура и делање; морал и политика; суверенитет државе и међународна заједница, инжењер и економиста и стратегије, предвиђање, случај. Посебно треба издвојити веома опширни додаток четвртог поглављу који на двадесетак страна излаже основе теорије игара и показује њену многоструку примену у анализи ратних сукоба и међународних односа уопште.

На ових скоро пет стотина страна текста аутор је понудио веома богато, лепо писано и крајње занимљиво штиво у коме се дотакло готово свих великих питања савременог света. За читаоца је посебно занимљиво да види како се мноштво наизглед издвојених подручја, као што су расправе о глобализацији, дебате о тероризму, теоријски спорови о тржишној привреди или чак расправе о значају културе, слажу у глобални мозаик, у свеобухватну теорију која са доста оправдања настоји да нам омогући сналажење на крајње сложеном пољу међународних односа у двадесет првом веку.

Довољно је погледати само четврто поглавље које се бави проблемом стратегија. Монбријал наравно креће од историјског и етимолошког извора овог појма а онда прелази на његово најраспрострањеније значење повезано са војном доктрином. Међутим идеја стратегије полако надраста своју основну дисциплину и видимо како се сели на подручје економије где аутор уводи Шумпетеровог предузетника као кључну фигуру и као пандан војном заповеднику који такође мора да добро прорачуна своје и противничке снаге и да нађе одговарајућу стратегију за делање. Монбријал затим показује како су стратегије функционисале током хладног рата и посебно издваја стратегију застрашивања као момент који је обележио другу половину века.

Осим војних аналитичара, економиста, политиколога, стручњака за теорију игара и међународне односе, своје место у овој књизи налазе и физичари, математичари, геостратези, биолози и стручњаци из многих других области. Монбријал на ванредан начин оживљава стару идеју о јединству знања и наука и показује попут класичних мислилаца како се из хаоса свакодневног живота могу црпсти теореме готово метафизички чисти и истовремено употребљиви као модели за примену и адаптацију на разне области. Управо због тога је ово књига коју сваки истраживач међународних односа, савремене глобалне економије али и других сродних дисциплина треба да има у својој библиотеци. Књига *Делање и систем света* је, као мало која, успела да обухвати суштину глобалних спорова у последњих двадесетак година и да на једном месту прикупи све значајне теоретичаре који су се на било који начин истицали током тог периода.

Миша Ђурковић

ФОТОГРАФИЈА И ПРОПАГАНДА

Миланка Тодић (2005) *Фотографија и пропаганда: 1945–1958*,

Бања Лука: ЈУ Књижевна задруга, Панчево: Helicon

Књига *Фотографија и пропаганда 1945–1958*, је део дугогодишњих истраживања проф. др Миланке Тодић посвећених медију фотографије. Окренута тактикама визуелног оглашавања, ова критичка студија испитује и тематизује реторику фотографије од 1945. до 1958. године. Временски оквир одређен је ослобођењем југословенских територија после Другог светског рата и покретањем агит-проп апарата маја 1945. године и 1958. године која је постављена као демаркациона линија у артикулацији тоталитарне визуелне реторике. Иако се књига тематски надовезује на *Историју српске фотографије 1839–1940*, коју је ауторка објавила 1993. године, овде није реч о њеном другом тому, већ пре свега о теоријској студији усмереној на семантичку раван фотографије. Систематском анализом обимне архивске грађе, професорка Тодић концептуализује основне визуелне наративе и реторичке норме коришћене у периоду социјалистичке културе.

Књига је објављена двојезично, на српском и енглеском језику, чиме су знатно проширене могућности њеног читања. Овакав поступак, иако можда потпуно разумљив у условима сужености читалачке публике у оквирима српског говорног подручја, ипак спада у оне ретке, готово визионарске поступке напредног приступа књизи и интелектуалној продукцији код нас, окренуте рушењу стегнутих националних оквира и омеђених простора протока мисли и информација.

Поред великог броја пажљиво пробраних фотографских примера којима је садржај употпуњен, а за чији одабир и сама ауторка каже да је представљао прави изазов у мноштву обрађене грађе, књига је пропраћена и компакт диском, који у електронској форми доноси изложени текст допуњен музичким примерима, дочаравајући један преживљени период великих идеала и очекивања.

Не само репродукованим фотографијама већ и својим дизајном књига евоцира минулу епоху, доносећи не тако давне репортаже о

изградњи новог друштва. Звучне паролe, државни и идеолошки симболи и одушевљење присутних идеала, путем фотографских записа, ентузијастично најављују благостање и незауостављив прогрес у земљи чију карту данас не треба тражити у географским већ историјским атласима.

Са доласком Комунистичке партије на власт у Југославији после Другог светског рата, идеја о изградњи новог друштва изгледала је реално остварљива. Ово је подразумевало не само успостављање другачијег државног уређења већ и наметање нових односа у свим сферама друштвеног организовања. Прокламована диктатура пролетеријата поред многих обећања „бољег и срећнијег живота“ донела је и строго дефинисане оквире деловања уметничке продукције. Социјална тематика и лево оријентисана теоријско-уметничка стремљења добијају официјелни карактер. Иако развијена и пре рата, у оквиру социјалне уметности и кроз рад београдских надреалиста, ангажована уметност тек по ослобођењу добија своју пуну афирмацију. Многи представници југословенске авангарде су још у предратном периоду подржавали идеологију левице и прихватили уметност социјалистичког реализма. Након Другог светског рата њихове пројекције нове стварности прерастају у зацртани програм праћен конкретним акцијама. Изградња комунизма као „друштва будућности“ већ је отпочела а уметници, укључујући ту и оне потекле из редова предратне авангарде, морали су узети учешћа. Многи од њих су, попут Коче Поповића, право на учешће у читавом процесу полагали и на основу свог истакнутог положаја у револуционарној борби.

У послератној Југославији пресудну улогу у одређењу културног оквира новоуспостављеног друштва имао је апарат за агитацију и пропаганду. Већ сам његов назив представља отворен позив, али истовремено и захтев на успостављање оних акција које путем културне продукције имају за циљ да подрже

политичке поступке успостављене власти. Читавај уметности наметнут је задатак културног преваспитавања. Она је требала да изрази „мисли и жеље народа” и прикаже напоре изградње новог социјалистичког друштва. Стара уметност, окарактерисана као декадентна и реакционарна, била је одбачена заједно са старим друштвеним уређењем и системом вредности. Ново доба захтевало је нове конвенције, али, како примећује професорка Тодић и нову реторику. Визуелне комуникације морале су дати свој пандан читавом систему нововедених термина и фраза. Прописана употреба узвика „Смрт фашизму, слобода народу!” чак и у послератном периоду готово је постала обавезном мантром нове идеологије у коју је требало веровати, али којој је требало обезбедити и одговарајућу иконографију.

Од уметности се захтевало да подржи успостављену идеолошку платформу. Уметност није била схваћена само као помоћно средство спровођене политике, већ и као илустрација конкретних политичких акција. У том смислу најистакнутије место припало је фотографији која је постала „немо” сведочанство догађаја. Овакав поступак свој основац налази у погрешном веровању да је фотографија потпуни и неутрални приказ стварности. Исти принцип примењује се и данас, 50 година касније, у реализацији *No Comment* емисија, које су, попут фото-пропагандног материјала, далеко од тога да буду огољени приказ ослобођен сваке поруке.

Значај фотографије у овом смислу нарочито је био потенциран након одбијања резолуције Информбиороа 1948. године. Фотографија је била схваћена као документ којим је требало одговорити на „лажи и клевете” дојучерашњих савезника. О значају који је придаван фотографији сведочи и читава мрежа новооснованих фото-аматерских радионица и курсева. Њихов развој није био схваћен само као део општег инсистирања на развоју техничке културе, већ и као разгранаване мреже идеолошког деловања. Инсистирање на идејности било је стављено и пред уметничку и пред аматерску фотографију, а њено обезбеђивање и контрола било је поверено критици и жиријима изложбичији су чланови одређивани не по уметничким, већ по партијским критеријумима.

Теоретичари културе агитпропа захтевали су од фотографије да допринесе „друштве-

ном преображају”. Механичко регистровање нових појава је у том смислу било недовољно. Неутрални концепт морао је уступити место новим фотографским поступцима „[...] смелим скраћењима, драматичним светлотамним сукобима или захватима фотомонтаже, [...]”.¹ Фотографија је постала важан инструмент грађења слике стварности. Визуелну матрицу, увезену из Совјетског Савеза требало је применити на све уметничке врсте, па тако и на фотографију. Релативно мали број фотографија које су задовољиле постављене стандарде умножаван је и репродукован у магазинима, зидним новинама, високотиражним партијским гласилима као и у изложбама или изданицима. Како коментарише проф. Тодић, слично данашњој културној глобализацији, у земљама источног блока после Другог светског рата наметан је јединствен уметничко-теоријски оквир, без обзира на постојеће културне специфичности и потребе.²

Следећи совјетску традицију југословенске власти су већ по ослобођењу успоставиле праксу организовања масовних спектакла. Планирање и реализација ових догађаја заправо је представљало прилагођавање концепција совјетских масовних перформанса локалним условима. Масовне приредбе биле су не само унапред планиране и разрађиване, већ и систематски снимане и фотографисане. Огромна количина произведене грађе затим је пролазила кроз филтре агенције Танјуг и новинских уредништава великих листова попут Политике, Комуниста, Дневника, Борбе, итд.³ Селекција материјала била је поверена партијским представницима. Иако у послератној Југославији није био успостављен званични уред за цензуру, Партија је своју контролу спроводила преко мреже представника на одговорним функцијама.

Селектован материјал требало је да обезбеди жељено читање извештаја о догађају. Успостављање спреге између масовних догађаја и фотографије, поред тога, како истиче проф. Тодић, осигуравало је просторно и временско продужење његовог деловања.⁴ Ово је постизано масовном производњом и дистрибуцијом фотографских слика. Тиме је

¹ Тодић, М. (2005). *Фотографија и пропаганда 1945–1958*, Бања Лука, Панчево 28.

² *Ibid.*, 25.

³ *Ibid.*, 36.

⁴ *Ibid.*, 35.

број накнадних посматрача знатно надмаши-
вао број присутних. Поред тога, фотографи-
ја је представљала залеђен тренутак догађаја
који се могао оживети сваки пут кад би се
на њу бацио поглед.

Првомајске али и све остале параде у
Београду, и другим југословенским градови-
ма режирала је и организовала Југословен-
ска армија.⁵ Урбани простори претварани су
у позорнице масовних спектакла који су гло-
рификовали прогрес и изградњу „новог дру-
штва”. Визуелни прикази „титловани” су
бројним транспарентима и на платну исписа-
ним паролана, значењски допуњени истица-
њем застава и комунистичких симбола. Це-
локупан декоративни план требало је, како
наводи проф. Тодић да „[...] представи визију
комунистичког града будућности”.⁶

Комунистички тотал дизајн примењиван
је у организацији масовних свечаности на
територији читаве земље. Оваква пракса до-
приносила је учвршћивању приказа о једин-
ству југословенских народа, њихових зајед-
ничких тежњи и схватања али је и искључи-
вала могућност различитог читања државних
симбола и идеологије.

Иако коришћена и у оквиру многих аван-
гардних токова, посебно дадаизма и надреа-
лизма, у Југославији концепција тоталдизајна
тек под социјалистичким режимом добија
своју официјелну подршку.⁷ Он је био па-
жљиво разрађиван, а на њему су радили
истакнути уметници. Портрети револуциона-
ра и идејних вођа који су прекривали град-
ске фасаде иако нису израђивани у фото-
графском медију, настајали су на основу фо-
тографија.⁸ Ове визуелне матрице требале
су да обезбеде масовно умножавање и визу-
елну идентификацију до тада готово аноним-
них вођа револуције.⁹

На парадама се поред фотографија изла-
жу и тродимензионални симболи српа и че-
кића, макете трактора, градских насеља, те-
лефона или ципела огромних димензија. Реч
је заправо о специфичном споју пропагандне
реторике и естетике авангарде и ready ma-
de-а. Измештање предмета из једног у други
контекст било је подразумевана пракса
оваквих интервенција у урбаном простору.

⁵ *Ibid.*, 37.

⁶ *Ibid.*, 38.

⁷ *Ibid.*, 38.

⁸ *Ibid.*, 38.

⁹ *Ibid.*, 39.

Идеја о привременим просторним компози-
цијама налазила је упориште управо у неги-
раном искуству конструктивизма, кубизма,
футуризма, дадаизма и надреализма.

Масовне манифестације поред тога што
је требало да прикажу свеопште одушевље-
ње новоуспостављеним друштвеним околно-
стима и дочарају један паноптимизам и по-
лет југословенских грађана, имале су за циљ
и да наговесте стварање новог југословен-
ског човека. Униформисани, издвојени из
ранијих контекста и одвојени од својих оби-
чаја, културних особености и индивидуалних
тежњи, учесници масовних акција и дефила
бивају укључени у друштвено прихватљиве
стереотипе. У процесу изградње новог света
није било места старом човеку. Он је са
свим својим индивидуалним карактеристика-
ма и слабостима био стављен у ред превази-
ђених степеника у еволутивном ланцу. Носи-
лац социјалистичког друштва постао је нови
човек колектива, укључен у претпостављени
идеалитет јединствених схватања, тежњи и
потреба.

Задатак да посведочи о рађању новог
друштва и новог човека био је поверен у пр-
вом реду фотографији и филму. Серије фото-
графских забележака о различитим дешава-
њима требале су не само да пренесу атмосфе-
ру и створе оквире у којима би се различити
хепенинзи социјалистичког друштва требали
доживети, већ и да најаве будућност. Оне су
биле громки глас који је објављивао захукта-
ли процес друштвених промена али и пророч-
ке визије скоре будућности. Грађена слика
била је, како наводи проф. Тодић, приказ
„идиличног реда у новом друштву” стваран за
поглед лидера, а путем масовних медија и за
све актере започетог историјског процеса.¹⁰

Успостављена митологија нове стварности
захтевала је изградњу новог човека који би
на себе преузео атрибуте легендарног хероја.
Било да је реч о снажном младићу набрекних
мишића или девојци посвећеној неком задат-
ку, увек је требало приказати одлучност да се
истраје на путу изградње новог друштва без
обзира на препреке које треба савладати. Ма-
совно репродуковани фотографски прикази
никад нису требали да понуде натуралистич-
ке, већ управо алегоријске слике нове ствар-
ности и њених протагониста.¹¹ Учвршћивање

¹⁰ *Ibid.*, 53.

¹¹ Ово се такође односи и на приказе Јосипа
Броза као носиоца читавог процеса; упореди Ђ а -

слике о типизираним херојима новог друштва било је поверено фотографији. Она је требала да понуди визуализацију пажљиво селекованих особина сакупљених у једној личности. Замрзнути фотографским објективом атлетичари, млади радници, омладинке и војници заправо су остајали заустављени у времену нагвештавајући крај историје успостављањем бескласног, идиличног и изнад свега моралног друштва. Носиоци овог друштва били су типизирани ликови разврстани по функцијама које су им биле намењене. Млади радник, градитељ новог друштва био је идеализирани представник југословенских грађана. Било да је реч о Алији Сиротановићу чија се фотографија нашла на новчаници од десет динара или анонимном градитељу аутопута, увек је реч о типизираним представнику нове стварности. Повремено потписивање портретисаних модела није могло, како то истиче проф. Тодић, угрозити кодексе типологизације унутар приказа конципираног у складу с начелима представљања одговарајуће легенде.¹² Заправо је управо захваљујући именовану приказаних личности давана једна хуманија црта успостављеним моделима. Они су били актери једне произвођене стварности у коју је требало укључити све југословенске грађане. То је била стварност вођена „непогрешивом“ иницијативом и промишљањем идејних вођа, заогрнута заставама и кулисама и испуњена идеолошким симболима, крилатицама и предимензионираним макетама употребних предмета. Масовно окупљени на градским трговима уз катарзичне звуке корачница или козарачког кола, југословенски грађани су постајали не само посматрачи већ и статисти

у манифестовању општег напретка и друштвеног преображаја. Пред њиховим очима дефиловали су костимирани представници новог друштва. Синхронизованих покрета, добро увежбани „другови и другарице“ новог поретка били су изложени на градским улицама заједно са макетама индустријских производа. Уместо стварних телефона, радиоапарата и зупчаника, пред очима грађана су у колони пролазили увећани модели замењујући реалан свет симболима стварности.

Овај кратак преглед односи се само на неке од резултата до којих је ауторка дошла и никако не одражава сву разноврсност и ширину обрађених питања. Заснивајући свој рад на богатој и већим делом до сада неискоришћеној архивској грађи, професорка Тодић износи једну комплексну теоријску студију повезујући уметничку праксу са пропагандним деловањем успостављеног режима у послератној Југославији. Имајући у виду да овај проблем није довољно обрађен, књига проф. Тодић мора се схватити не само као једна од пионирских студија ове врсте код нас, већ и као незаобилазни ослонац у будућим проучавањима пропаганде и уметничке праксе на просторима Југославије. Свеобухватним приступом предмету истраживања, исцрпношћу и богатством илустрованих примера, ова ће књига пружити низ одговора на многа питања и на тај начин допринети потпунијем сагледавању једног од круцијалних проблема не само у савременој југословенској уметности, већ и проучавању југословенског друштва и историје уопште.

Драган Ђаловић

ловић, Д. (2006). *Јосип Броз Тито: студија имџа*, Београд.

¹² Тодић, М. *op. cit.*, 66.

ИВАН МАКСИМОВИЋ
(Београд, 21. април 1922 – Београд, 7. јануар 2007)

Ivan Maksimović

Дозволите ми да вас у овој прилици подсетим на једну неостварену жељу Ивана Максимовића на коју се у разним приликама враћао током последњих година¹. Реч је о његовом незадовољству досадашњим научним радовима који нису на прави начин приказали нити објективно оценили послератни развој економске мисли у Србији, као ни улогу економиста у друштвеном и економском развоју. Он је подржавао предлоге који су обећавали темељније проучавање ове материје изражавајући спремност да и сâм учествује у остварењу таквих пројеката. Ко познаје Ивана Максимовића знаће да он није говорио *pro domo sua*. Он се придржавао оне Андрићеве опаске да оно што није записано и није ни постојало. Због тога би било лепо да оправдано незадовољство Ивана Максимовића постане аманет који би остварили будући економски историчари. Без таквих истра-

¹ Говор на комеморативном скупу у САНУ, 21. фебруара 2007. године.

живања не може се добити потпуна представа о значајном месту које припада Ивану Максимовићу у развоју економске мисли Србије, а нарочито његова улога у групи тзв. српских економиста. О томе бих хтео да кажем неколико речи.

Мало је познато да су непосредно после Другог светског рата економисти били први носиоци критичке мисли. Почело је то у раним годинама после Другог светског рата захтевом да се укине обавезан откуп, да се одустане од предлога закона којим се ограничава величина поседа на 10 хектара, критиком маказа цена и лошег положаја Србије у постојећем привредном систему. Групу названу „српски економисти“ којој је припадао и Иван Максимовић чинило је неколико водећих економиста окупљених око часописа *Економисти*. Толерисање њихове критике од стране политичког естаблишмента престало је средином шездесетих година када се ова група супротставила привредној реформи оцењујући да је она преваходно политички мотивисана јачањем политичких центара политичке моћи што води политичкој и економској дезинтеграцији Југославије. На репресивне мере није требало дуго чекати. Три истакнута члана ове групе била су смењена са својих руководећих положаја по кратком поступку, док је часопису *Економисти* укинута субвенција Савезне владе. Истовремено се на сцени појавио загребачки издавач „Информатор“ с понудом за издавањем овог часописа без субвенција. Тако је овом синхронизованом акцијом преотет часопис Београду и дат Загребу, наравно, с потпуно измењеном редакцијом. Међутим, српски економисти се нису мирили с губитком свог часописа па су одмах приступили оснивању новог под именом *Економска мисао* настављајући тако своју критичку мисију. Један од оснивача и први његов уредник био је Иван Максимовић.

Он се већ с докторском дисертацијом трајно определио за компаративно проучавање капиталистичког и социјалистичког привредног система с тим што је овом другом, разумљиво, посвећивао знатно већу пажњу. Процес трансформације привредног система, који је започео у раним педесетим годинама, изнедрио је мноштво проблема за које је ваљало наћи не само емпиричка решења већ и теоријска разјашњења. Иван Максимовић је био позван да испита теоријску утемељеност промена у привредном систему који му је за то пружио многе прилике. Он није избегавао ниједан изазов. Нема значајног питања привредног проблема који није био предмет његовог разматрања у мањим или већим радовима, зависно од њиховог значаја. Из широког круга питања којима се бавио нарочито се издвајају истраживања трансформације друштвене својине. По његовој оцени та истраживања „откривају антиципаторску улогу наше економске науке која је, доста пре расправе о уставним променама и дискусија о променама својинских принципа и односа у њему, учавала главне економске проблеме самоуправног модела привређивања уопште и друштвене својине напосе.

Та улога није ништа друго него наставак оне критичке мисли о нашој економији, која се константно оглашавала и артикулисала још у току ди-

скусија око Устава 1963. године, а посебно око Устава СФРЈ из 1974. године, која дакле траје већ више од две деценије. У њој су бројни економисти антиципирани тешкоће на које ће наићи самоуправни привредни систем ако се боље теоријски не реше и уставно не институционализују неке од централних категорија система као што су: друштвена својина, тржиште, привредни субјект, мотивациони критеријум и расподела према раду, вредновање производних чинилаца, критеријуми и услови отворености система. Нека од антиципираних критичких мишљења науке и алтернативних мишљења нашла су свој израз и у дугорочном програму економске реформе и стабилизације, али, нажалост, све до данас нису могла бити остварена услед, још увек, доминантне улоге и позиције политике над привредом, партикуларних и регионалних интереса над општим.

Расправе о друштвеној својини репрезентативан су пример сукоба економије и политике и примата и надмоћи од појединачних до националних политичких и економских интереса над општим, јединственим, југословенским. Она се изражавала у оквиру борбе за афирмацију теоријског концепта друштвене својине као својинске, вредносне категорије, као категорије тржишно-планске привреде и јединственог привредног система, као категорије друштвено-својинског субјективитета, над и против схватања друштвене својине као несвојинске категорије, категорије договорне економије и доходне, плуралистичке мотивације уз доминацију државе над самоуправљањем. У тој борби несвојинска и договорна, у основи натуралистичка и антитржишна, концепција социјализма и друштвене својине скривала се и штитила постојећим уставним решењима политизирајући сваку научну дискусију која се према њој критички односила и делећи јој идеолошку етикету антисамоуправне и антисоцијалистичке творевине.“

Ангажовање Ивана Максимовића у Српској академији наука и уметности било је велико и успешно. Изабран за дописног члана 1979. године као активан професор десет година пре него што ће отићи у пензију, дакле, у пуној зрелости и са стваралачком снагом он се с осећањем пуне професионалне одговорности предао истраживању узрока кризе која је захватила југословенску привреду и друштво. У Академији се нашао с једномишљеницима с којима је три деценије сарађивао што је представљало посебну погодност за успешан рад. Можда ништа тако убедљиво не говори о труду Ивана Максимовића у Академији као чињеница да је током осме деценије организовао четири научна скупа и био уредник зборника саопштења са ових скупова међу којима су били и његови прилози. Назив научних скупова говори да су њихови садржаји били, како од трајног значаја за развој привреде тако и за сагледавање дубине економске кризе. То су: *Привредни развој и привредни систем Југославије* (1980), *Економија и политика* (1984), *Криза југословенског економског система* (1985), *Субјективна друштвене својине и њихове економске функције* (1988). Томе треба додати и скуп *О својини и својинским променама*, који је организовао у деветој деценији. Дугогодишњим научним радом о привредном систему Иван

Максимовић је стекао неспорни ауторитет који му је омогућио да на овим научним скуповима обезбеди учешће најеминентнијих економиста који су изучавали ову материју. Без мобилизације те економске памети скупови не би имали висок научни домет који су постигли. Међутим, Иван Максимовић се није ограничио само на ангажовање у раду скупова које је сам организовао. Економисти, чланови Одељења друштвених наука САНУ остварили су изванредну међусобну сарадњу и испомоћ. Претпостављала се морална обавеза да сваки члан Одељења учествује у раду скупа који организује други члан Одељења. Те обавезе се Иван Максимовић доследно придржавао. Зборници с ових скупова представљали су прави трезор економске критичке мисли, налаза о узроцима тешкоћа економске и друштвене кризе, сугестија како из те кризе изићи. Политички одговорна бирократија за ту кризу остала је равнодушна према налазима и сугестијама садржаним у овим зборницима.

Иритиран таквим односом Иван Максимовић је на годишњој Скупштини 1985. предложио да САНУ упути Меморандум политичком естаблишменту с упозорењем да је друштвена криза дубока и чему она води, уколико се не предузму радикалне мере за њено санирање. Он је, не само предложио да САНУ сачини Меморандум, већ је као члан комисије за израду овог документа учествовао у његовој реализацији. Против Меморандума је вођена и још се води кампања као о програму „велике Србије“ и узрочнику распада Југославије. Те оптужбе су лишене елементарне логике. Меморандум је писан поводом кризе и то у моменту када је она била на врхунцу. Према томе није криза последица Меморандума већ је Меморандум настао поводом кризе, као њена последица. Меморандум није никакав национални програм, а најмање програм „велике Србије“, већ документ упозорења политичком естаблишменту да предузме мере за излазак из кризе. За Србију се у њему тражила само политичка и економска равноправност и ништа више, али и ништа мање. Меморандум није изворни истраживачки документ већ синтеза постојећих налаза, не само у САНУ већ друштвених наука у читавој Југославији. Због тога он није оригиналан али је свакако научно утемељен документ. Оно што се Меморандуму не може никако оспорити је антиципација да ће се криза завршити распадом Југославије ако не буде благовремено и ефикасно сузбијена.

Ако се постави питање у чему је била практична корист теоријских и емпиричких истраживања Ивана Максимовића онда би као најважније требало истаћи антиципацију лоших последица погрешних системских решења и називи теорија надобудних политичара. Није мање значајна његова улога у померању граница за слободу критичке мисли у економској науци која се није могла зауставити ни репресивним мерама. Иван Максимовић је био веран својим економским уверењима али и толерантан према другачијим схватањима. Његово декларисано опредељење за мешовиту привреду то најбоље потврђује. Он је био доследан и у својим политичким уверењима. Определујући се за социјализам као најпотпунији израз демократије он

је истовремено био веома критичан према режимима који су га реализовали у пракси. То је био начин на који је он сачувао људски и научни интегритет. Ти интегритети су били битна обележја његове личности. Поред тога што је био велики економист, он је био и искрени хуманист, човек добрих намера, пријатан и толерантан, господин префињених манира, пасионирани љубитељ уметности. Његов живот је протекао у борби за истину и социјалну правду. Била је то моја животна привилегија што сам таквог човека имао за искреног пријатеља више од пола века.

Косџа Михаиловић

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199
Proceedings for Social Sciences published by Matica Srpska
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: 381 21 420–199
www.maticasrpska.org.yu
e-mail: zmsd@maticasrpska.org.yu

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 122. свеску 3. априла 2007. године
Стручни сарадник Одељења: Јулкица Боаров
Лектор: Мирјана Зрнић
Коректор: Мирјана Зрнић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Ласер студио, Нови Сад
Штампа: Идеал, Нови Сад

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство науке Републике Србије